

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БАРАНАВІЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

Г. М. КАНЦАВАЯ, В. М. ШАВЕЛЬ, М. В. ШВЕД

МАРФАЛОГІЯ: ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

**Зборнік вучэбных матэрыялаў
для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцей
устаноў вышэйшай адукацыі**

**Рэкамендавана да друку
рэдакцыйна-выдавецкім саветам універсітэта**

**Баранавічы
БарДУ
2011**

УДК 811.161.3(078)
ББК 81(4Бєи)
К19

А ў т а р ы:

Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед

Р э ц е н з е н т ы:

Н. М. Борсук, кандыдат філалагічных навук,
загадчык кафедры беларускай і рускай моў
установы адукацыі «Брэсцкі тэхнічны ўніверсітэт»;
І. М. Кавінкіна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык
кафедры лінгвістычных дысцыплін і метадык іх выкладання
ўстановы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Я. Купалы»

Канцавая, Г. М.

К19 **Марфалогія: іменныя часціны мовы** : зб. вучэб. матэрыялаў
для студэнтаў пед. спецыяльнасцей устаноў выш. адукацыі /
Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед. — Баранавічы :
БарДУ, 2011. — 205, [7] с. — 150 экз. — ISBN 978-985-498-484-1.

Зборнік мае тэарэтычнае і практычнае прызначэнне. Змяшчае тэарэтычныя звесткі, практычныя, тэставыя заданні па тэмах раздзела «Марфалогія»: «Назоўнік як часціна мовы», «Прыметнік як часціна мовы», «Лічэбнік як часціна мовы», «Займеннік як часціна мовы». Змештавае напам'янне тэставых заданняў ахоплівае пераважную большасць тэарэтычных пытанняў, якія замацоўваюцца праз выкананне практычных заданняў.

Прызначаецца для студэнтаў педагогічных факультэтаў устаноў вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь, будзе карысны школьнікам, абітурыентам, настаўнікам.

Табл. 21.

УДК 811.161.3(078)
ББК 81(4Бєи)

ISBN 978-985-498-484-1

© Канцавая Г. М., Шавель В. М., Швед М. В., 2011
© БарДУ, 2011

УВОДЗІНЫ

Настаўнік пачатковых класаў павінен быць адукаваным чалавекам з адпаведнай тэарэтычнай падрыхтоўкай па мове, якая мае статус нацыянальнай мовы і статус дзяржаўнай мовы. Курс «Беларуская мова» займае важнае месца сярод асноўных вучэбных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў. Вывучэнне беларускай мовы носіць нарматыўны характар, які прадугледжвае засваенне сукупнасці правілаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, што забяспечвае правільнае авалоданне ёю.

Курс «Беларуская мова» мае на мэце сфарміраваць у студэнтаў навуковы погляд на беларускую мову як сацыяльную (грамадскую) з’яву, як форму выражэння культуры і сродак выражэння нацыянальнай самасвядомасці, прывіць практычныя навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных фактаў, супастаўлення іх з адпаведнымі фактамі ў рускай мове.

Будучыя настаўнікі пачатковых класаў павінны ведаць ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыялізацыі асобы; месца і ролю беларускай мовы ў славянскім свеце; канцэпцыі паходжання і развіцця беларускай мовы; сістэмы лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы, іх камунікатыўныя крыніцы; персаналіі заснавальнікаў беларускай лінгвістыкі. У працэсе засваення курса студэнты павінны авалодаць уменнямі: характарызаваць лексічныя групы, асаблівасці тэрміналагічнай лексікі, асаблівасці функцыянальных стыляў, тэксты розных жанраў; вызначаць паняцці, параноўваць, абагульняць, канкрэтызаваць, класіфікаваць моўныя факты і з’явы; выдзяляць галоўнае, аргументаваць уласныя думкі; праводзіць розныя віды лінгвістычнага аналізу (лексічны, фразеалагічны, фанетычны, арфаграфічны, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны, сінтаксічны).

Зборнік вучэбных матэрыялаў «Марфалогія: іменныя часціны мовы» адпавядае патрабаванням вучэбнай праграмы для спецыяльнасцей 1-01 02 02-04 Пачатковая адукацыя. Беларуская мова і літаратура (дзённая форма навучання), 1-01 02 02-06 Пачатковая адукацыя. Фізічная культура (дзённая форма навучання), 1-01 02 02-09 Пачатковая адукацыя. Сацыяльная педагогіка (дзённая форма навучання), 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя (завочная форма навучання).

Выданне змяшчае тэарэтычныя звесткі, практычныя, тэставыя заданні па асноўных тэмах раздзела «Марфалогія»: «Назоўнік як часціна мовы», «Прыметнік як часціна мовы», «Лічэбнік як часціна мовы», «Займеннік як часціна мовы». У змесце зборніка звернута ўвага і на тэы змены, якія адбыліся ў беларускім правапісе. Змештавае напавуўненне тэставых заданняў, прапанаваных пасля кожнай тэмы, ахоплівае пераважную большасць тэарэтычных пытанняў, якія замацоўваюцца праз выкананне практычных заданняў.

РАЗДЕЛ 1

НАЗОЎНІК

Тэма 1.1

НАЗОЎНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

1.1.1 Назоўнік як самастойная часціна мовы

Назоўнік займае адно з цэнтральных месцаў у сістэме часцін мовы. Гэта самы шматлікі і найбольш ужывальны клас слоў: агульная частотнасць назоўніка ў тэкстах складае ў сярэднім 20—30%.

Назоўнік — самастойная часціна мовы, якая характарызуецца значэннем прадметнасці. Назоўнікі называюць канкрэтныя прадметы рэчаіснасці (*кажух, стол, кветка*), асоб (*дзіця, жанчына, чалавек*), жывыя і міфічныя істоты (*вавёрка, камар, русалка, чорт*), рэчывы (*вада, пясок, соль*), факты, падзеі, з’явы прыроды (*канікулы, сход, вецер*), а таксама ўласцівасці, якасці, дзеянні, стан, што разумеюцца абстрактна (*дабрыня, бег, чырвань, хадзьба*). Назоўнікі, якія маюць значэнне якасці і дзеяння, абазначаюць апрадмечаную прымету ці дзеянне або стан, якія не суадносяцца з утваральнікам і не ўказваюць на час. Падобнага тыпу назоўнікі лексічна прадметаў не называюць.

Значэнне прадметнасці назоўнікаў вызначаецца пры дапамозе лагічных пытанняў *хто?, што?* і выяўляецца ў тым, што назоўнікі належаць да аднаго з трох родаў (мужчынскага, жаночага, ніякага), маюць форму адзіночнага або множнага ліку і змяняюцца па склонах.

У сказе назоўнікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю. Часцей за ўсё яны выступаюць у ролі дзейніка або дапаўнення: *Звініць, пяе, іскрыцца вясёлы ручаёк, жывой вадою поіць травінку, каласок* (А. Русак). У гэтым сказе *ручаёк* — дзейнік, *травінку, каласок* — прамыя дапаўненні, а *вадою* — ускоснае дапаўненне.

Назоўнікі могуць выступаць у сказе таксама ў ролі выказніка: *Увесь лес у расе* (Б. Сачанка); недапасаванага азначэння: *Неяк адразу пацяжэлі ад церпкага крывянога соку гронкі каліны* (М. Паслядовіч); прыдатка: *Сёння возера **Свіцязь** з навакольным лесам аб'яўлена помнікам прыроды: там расце мноства рэдкіх парод раслін і дрэў, якія нават занесены ў Чырвоную кнігу (Я. Сіпакоў). Густая асенняя цеплыня, ужо напоеная свежасцю, напамінае, што самая пара адишкаць у бярэзніку яблыню-дзічку, выкапаць і перанесці ў агарод на вясновыя прышчэпы (І. Пташнікаў); акалічнасці: **Ад марозу хутка пашарэлі шыбы...** (Г. Далідовіч). Даволі часта назоўнік ужываецца ў ролі зваротка (членам сказа ў такім выпадку ён не з'яўляецца): — *Давайце, хлопцы, сходзім да мяне, — раптам сказаў Сяргейка, нібы прачытаўшы Ігаравы думкі* (У. Шахавец).*

Назоўнікі могуць азначацца прыметнікамі (*серабрыстае павуцінне*), дзеепрыметнікамі (*падрыхтаваны студэнт*), займеннікамі (*наш сябар*), парадкавымі лічэбнікамі (*другі курс*). Нездарма назоўнік параўноўваюць з дырыжорам аркестра, за якім пільна сочаць аркестранты — залежныя словы — і прыпадабняюцца да яго па форме, дапасуюцца да яго.

У словазлучэннях назоўнікі могуць залежаць ад дзеясловаў (*дзякаваць настаўніку*), прыметнікаў (*цёмны ад загару*), прыслоўяў (*задоўга да сесіі*), лічэбнікаў (*восем дапаможнікаў*), займеннікаў (*нехта са студэнтаў*), саміх назоўнікаў (*дарога праз лес*).

Назоўнік як часціна мовы мае сваю сістэму склонавых канчаткаў. Для словаўтварэння назоўнікаў выкарыстоўваюцца суфіксы, якія не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні іншых часцін мовы: *збіральнік* ← *збіраць*, *верталётчык* ← *верталёт*, *смеласць* ← *смелы*, *параходства* ← *параход*.

У разрад назоўнікаў могуць пераходзіць прыметнікі: *Вопратка ў паляўнічага далёка не асенняя* (Р. Ігнаценка); лічэбнікі: *Шасцёра аднаго не чакаюць* (Прыказка); займеннікі: *Мае паехалі ў вёску да бабулі*; дзеепрыметнікі: *Паранены зараз на працэдурах*; прыслоўі: *Не адкладвай гэту справу на потым*; прыназоўнікі: *З-на-над* — *гэта паводле структуры састаўны прыназоўнік*; выклічнікі: *Гучнае «ўра» даносілася з плошчы*;

гукапераймальныя словы: *Мернае «тук-тук-тук» чуецца ў прыціхлым лесе*; часціцы: **Не** — адмоўная часціца.

Назоўнікі могуць пераходзіць у прыслоўі: *Ехаць у аўтобусе зайцам*; прыназоўнікі: *У сувязі з дрэнным надвор'ем паход адмяняецца*; безасабова-прэдыкатыўныя словы: *Бяда мне з вамі!*; выклічнікі: *Дудкі! Нічога вы не атрымаеце*; няпэўна-колькасныя словы: *Мора кветак цвіце каля бабулінай хаты*.

Выкарыстанне назоўнікаў у тэксце надае яму прадметна-апісальны, статычны характар: *Узгоркі зусім перасохлі, і на сонечным баку засвяціліся першыя кветкі падбелу. А побач карагод ружовых і сініх медуниц, чубатак, жоўтага і белага кураслепу, блакітных пралесак. Выкінула свае чырвона-карычневыя завушнічкі вольха. Запыліў арэшнік, і вакол яго расплываюцца воблачкі жаўтавата-зялёнага пылку. Радуюць вочы буйныя вербы* (А. Курскоў). Прадметнасць, якая ўласціва назоўніку, дае магчымасць чытачу ўявіць зрокава малюнак, створаны аўтарам.

1.1.2 Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя

Агульныя назоўнікі абазначаюць цэлыя класы аднародных прадметаў, з'яў прыроды, жывых істот і г. д. (*акно, дождж, цяжкасць, чалавек*), а ўласныя з'яўляюцца індыўідуальнымі назвамі асоб (*Валянціна, Мікола*), прадпрыемстваў (фабрыка «*Спартак*»), устаноў, арганізацый (ААТ «*Прамень*»), геаграфічных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (*Брэст, Брэстчына, Еўропа*). Да ўласных назоўнікаў таксама належаць клічкі жывёл (сабака *Шарык*, кот *Васька*, карова *Рагуля*), астранамічныя назвы (*Млечны Шлях, Венера*), назвы газет, часопісаў, літаратурных твораў (газета «*Народная трыбуна*», часопіс «*Маладосць*», трылогія «*На ростанях*»).

Да ўласных назоўнікаў адносяцца і назвы марак, гатункаў вырабаў: тэлевізары «*Віцязь*», «*Гарызонт*»; пральная машына «*Атлант*»; цукеркі «*Чырвоны каптурок*», «*Лявоніха*», «*Знічка*» і інш. Такія назоўнікі абазначаюць не адзінкавыя прадметы,

а вылучаюць з шэрага агульных цэлыя класы прадметаў, якія маюць агульныя прыметы.

Спецыфічная асаблівасць уласных назоўнікаў — гэта адсутнасць у іх лексічнага значэння. Яны толькі называюць асобу ці прадмет, але нічога не абазначаюць.

Ад агульных уласных назоўнікаў адрозніваюцца тым, што ўжываюцца звычайна ў адзіночным ліку, выключэнне складаюць словы, якія маюць толькі форму множнага ліку: *Альшаны, Гімалаі, Саяны*. І толькі зрэдку ўласныя назоўнікі могуць утвараць форму множнага ліку. Гэта назіраецца пры абазначэнні асоб, якія маюць агульныя рысы, агульныя асаблівасці: *Матросавы, гарлахвацкія*; аднолькавыя прозвішчы: *у групе тры Раманюкі, у класе чатыры Снарскія*; знаходзяцца паміж сабой у сваяцкіх адносінах: *браты Пятровы, сям'я Івановых*.

У некаторых выпадках агульны назоўнік можа стаць уласным: *бязроза* і горад *Бязроза, камень* і вёска *Камень*. У выніку пераходу агульных назоўнікаў ва ўласныя ўзніклі шматлікія прозвішчы: *Бусел, Муха, Ліс, Пушча*; геаграфічныя назвы: *пасёлак Мір, горад Арол*. Калі агульныя назоўнікі пераходзяць ва ўласныя, то яны канкрэтызуюцца, становяцца індывідуальнымі назвамі, змяняюць свае граматычныя катэгорыі.

Некаторыя ўласныя назоўнікі могуць пераходзіць у агульныя. Гэта назіраецца тады, калі яны набываюць абагульняльны сэнс і выкарыстоўваюцца для абазначэння шэрагу аднародных прадметаў: *Ватман* (англійскі прамысловец) і *ватман* (папера для чарчэння і малявання); *Галіфэ* (французскі генерал) і *галіфэ* (штаны спецыяльнага крою); *Бастон* (горад) і *бастон* (тонкая шарсцяная тканіна); *Камелія* (французскі місіянер) і *камелія* (дэкаратыўная расліна); *Ампер* (французскі фізік) і *ампер* (адзінка вымярэння сілы электрычнага току); *Дызель* (нямецкі інжынер-вынаходнік) і *дызель* (рухавік унутранага згарання, які працуе на вадкім паліве); *Наган* (бельгійскі збройнік) і *наган* (рэвальвер). Пры пераходзе ўласных назоўнікаў у агульныя змяняюцца іх лексічныя значэнні (яны набываюць больш шырокі, абагульнены характар), а таксама граматычныя катэгорыі.

1.1.3 Адушаўлённыя і неадушаўлёныя назоўнікі

Адушаўлёныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі людзей і жывых істот, а неадушаўлёныя — гэта назвы прылад, рэчаў, дрэў, раслін, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў.

Адрозненне адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў граматычна выражаецца ў форме вінавальнага склону. Вінавальны склон адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду супадае з родным склонам у адзіночным і множным ліках: *бачыў сябра — няма сябра; бачыў сяброў — няма сяброў*. Адушаўлёныя назоўнікі жаночага і ніякага роду маюць агульныя формы вінавальнага і роднага склону толькі ў множным ліку: *сустракаць дзяцей — група дзяцей, віталі студэнтак другога курса — сотня студэнтак*.

Некаторыя адушаўлёныя назоўнікі пры спалучэнні з дзеясловамі *адправіцца, накіравацца, уступіць, пайсці, выйсці* набываюць форму вінавальнага склону, суадноснаю з формай назоўнага: *адправіцца ў партызаны, накіравацца ў партызаны, уступіць у скаўты, пайсці ў настаўнікі, выйсці ў людзі*.

У неадушаўлёных назоўнікаў вінавальны склон супадае з назоўным: *прынеслі парты — парты ў класе новыя, закупілі вёдры — вёдры з вадою стаяць на вуліцы*. Назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць жывых істот (*народ, табун, рой, натоўп* і г. д.) выступаюць у мове граматычна неадушаўлёнымі, таму што ў іх вінавальны склон супадае з назоўным: *бачу народ каля дарогі — сабраўся народ*.

Граматычнае паняцце «адушаўлёнасць — неадушаўлёнасць» не супадае з біялагічным паняццем «жывое — нежывое». Так, назоўнікі *мярцвяк, тапелец, нябожчык* успрымаюцца як адушаўлёныя, так як у іх вінавальны склон супадае з родным: *бачу мерцвяка — няма мерцвяка*.

У якасці адушаўлёных ужываюцца назвы фантастычных і міфалагічных істот: *лясун, чорт, вадзянік*; назвы фігур, карт у шахматных і картачных гульнях: *слон, туз, дама, валет*;

назвы некаторых танцаў: *казачок, гапак*; назвы цацак: *лялька, матрошка, зайчык*; назвы страў: *карп пад маянэзам, запечаны налім і інш.*

Неадушаўлёныя назоўнікі пры іх выкарыстанні ў пераносным значэнні набываюць граматычныя прыметы адушаўлёнасці: *дастаць языка, сустракаў гэтага тыта, бачыла вашага арыгінала.* Як адушаўлёныя выступаюць і назоўнікі, якія служаць для характарыстыкі адмоўных якасцяў чалавека і маюць сінтаксічна абмежаванае значэнне (*пень, лапаць, ануча, мяшок*): *Чаму можна навучыць гэтага пня?!*

1.1.4 Канкрэтныя і абстрактныя, зборныя, адзінкавыя, рэчыўныя назоўнікі

Усе агульныя назоўнікі падзяляюцца на канкрэтныя і абстрактныя.

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы рэчаіснасці і з'явы прыроды: *бязроза, гром, дом.* Канкрэтнымі лічацца і назоўнікі, якія абазначаюць дзеянне, стан, час, грамадскія падзеі і некаторыя іншыя з'явы рэчаіснасці, калі яны ўяўляюцца як канкрэтныя і паддаюцца лічэнню: *адказ, запаленне, раніца, мітынг.*

Канкрэтныя назоўнікі маюць формы адзіночнага і множнага ліку (*таполя — таполі, мароз — маразы, адказ — адказы, кніга — кнігі*), а таксама спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі (*тры ліпы, пяць гадоў, восем сталоў, адзін падручнік*). Не змяняюцца па ліках нескланяльныя назоўнікі (*пано, таксі, кашнэ*) і словы, якія ўжываюцца толькі у множным ліку (*вароты, акуллары*). Канкрэтныя назоўнікі могуць быць адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі: *хата, вучань, горад.*

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненыя паняцці, якасць, дзеянне, стан: *рэалізм, чырвань, касьба.* Яны звычайна ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў: **-ств-** (*хараство* ← *харошы, геройства* ← *герой, падхалімства* ← *падхалім*), **-ацць (-осць)** (*маладосць* ←

малады, смеласць ← смелы, ветлівасць ← ветлівы), **-ат-(-от-)** (сумота ← сум, пустата ← пусты, гаркота ← горкі), **-н-** (стракатня ← стракатаць, грукатня ← грукатаць, траскатня ← траскатаць), **-ізм (-ызм)** (дэмакратызм ← дэмакрат, капіталізм ← капітал, гераізм ← герой), **-ін-(-ын-)** (гарачыня ← гарачы, даўжыня ← доўгі, цеплыня ← цёплы), **-б-** (касьба ← касіць, мальба ← маліць, служба ← служыць), **-нн-** (складанне ← складаць, плаванне ← плаваць, сталенне → сталець), **-энн-(-енн-)** (навышэнне ← навысіць, праслаўленне ← праславіць), **-к-** (падпіска ← падпісаць, праверка ← праверыць, разведка ← разведаць), **-ік-(-ык-)** (педагогіка ← педагог, пантаміміка ← пантаміма, дыпламатыка ← дыпламат), **-аж** (літраж ← літр, метраж ← метр, падхалімаж ← падхалім), **-эч-(-еч-)** (макрэча ← мокры, сінеча ← сіні, пустэча ← пусты), **-ізн-** (белізна ← белы, круцізна ← круты, крывізна ← крывы), **нулявога суфікса** (чырвань ← чырвоны, павага ← паважасць, напамін ← напамінаць).

Сустракаюцца выпадкі, калі канкрэтны ці абстрактны характар таго ці іншага назоўніка можна вызначыць толькі ў кантэксце. Напрыклад: *У Гродне ў некаторых месцах захавалася брукаваная дарога. — Дзяўчына ўдала выбрала сваю жыццёвую дарогу.*

Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчатак **-у**: *смеху, гумару, поспеху.*

Абстрактныя назоўнікі могуць спалучацца толькі з няпэўна-колькаснымі словамі (*многа радасці, шмат гумару*), ад іх звычайна не ўтвараюцца формы множнага ліку. Утварэнне формаў множнага ліку магчыма толькі ад тых назоўнікаў, якія набываюць значэнне канкрэтнасці: *бяды — усе беды зваліліся.*

Некаторыя абстрактныя назоўнікі з’яўляюцца множналікавымі (*абставіны, радзіны, заручыны, хованкі, дажынкi, жмуркі*) або маюць форму множнага ліку, якая сваёй семантыкай адрозніваецца ад аднакарэнных назоўнікаў адзіночнага ліку (*жыццёвы выбар — датэрміновыя выбары*).

Абстрактнымі назоўнікамі могуць быць толькі неадушаўлёныя назоўнікі: *слава, смутак, руплівасць.*

Зборныя назоўнікі — гэта словы, якія абазначаюць сукупнасць людзей, жывых істот, аднародных прадметаў як адно непадзельнае цэлае. Характэрная прымета гэтых назоўнікаў — гэта адсутнасць у іх формы множнага ліку: *студэнцтва, карэнне, ядловец*. Сінтаксічна зборныя назоўнікі могуць спалучацца з дробавымі лічэбнікамі і з няпэўна-колькаснымі словамі: *дзе трэця чалавецтва, имат птаства, многа сучча*. У родным склоне адзіночнага ліку зборныя назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у**: *хмызняку, бярэзніку, ядлоўцу*.

У некаторых зборных назоўніках значэнне зборнасці можа быць выражана чыста лексічна — асновай слова: *посуд, мэбля*. Але часцей за ўсё яно выражаецца з дапамогай словаўтваральных суфіксаў: **-ств-**(*настаўніцтва* ← *настаўнік, птаства* ← *птаха, афіцэрства* ← *афіцэр*), **-й-** (*звяр'ё* ← *звер, пер'е* ← *пяро, хлам'ё* ← *хлам*), **-ат-** (*бедната* ← *бедны*), **-ур-** (*агентура* ← *агент, апаратура* ← *апарат, кліентура* ← *кліент*), **-ар-** (*дзятвара* ← *дзятва, машкара* ← *мошкі*), **-ін-(-ын-)** (*садавіна* ← *садовы, дзічына* ← *дзікі*), **-нік** (*бярэзнік* ← *бяроза, сасоннік* ← *сасна*), **-няк** (*дубняк* ← *дуб, хмызняк* ← *хмыз, лязняк* ← *лаза*), **-як** (*вішняк* ← *вішня, сасняк* ← *сасна*), **-в-** (*дзятва* ← *дзеці, братва* ← *брат*), **-от-** (*лістота* ← *ліст*), **-ішч- (-ышч-)** (*пакасішча* ← *пакасіць, іржышча* ← *іржа*), **-ец** (*ядловец* ← *ядловы*), **нулявога суфікса** (*сучча* ← *сук, калоссе* ← *колас, каменне* ← *камень*).

Значэнне зборнасці з адценнем абагульненасці ў кантэксте могуць набываць назоўнікі, ужытыя ў форме адзіночнага ліку: *Нівы пладавітыя шэпчуць грузным коласам* (Я. Колас).

Адхіленнем ад літаратурнай нормы з'яўляецца выкарыстанне формаў множнага ліку (*лісці, калоссі, каменні*): *Пастушок выглядаў не то сярэбраным, не то залатым. Праменні красавалі, як агнёвыя васількі, на яго галаве. Праменні пырскалі яму ў твар дыямантавымі снапамі* (З. Бядуля). Падобныя зборныя назоўнікі маюць форму толькі адзіночнага ліку: *лісце, калоссе, каменне*. Канкрэтныя назоўнікі *ліст, колас, камень* маюць адпаведныя формы множнага ліку: *лісты, каласы, камяні*. Гэтыя формы адрозніваюцца семантыкай, бо адзіночны лік зборных назоўнікаў абазначае непадзельнае

мноства як адно цэлае, якое не паддаецца пералічэнню, а множны лік канкрэтных назоўнікаў называе мноства, якое лёгка распадаецца на асобныя часткі і паддаецца пералічэнню: *пер'е, пёры — пяро*.

Ад зборных назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў ці асоб: *калектыў, народ, натоўп*; частку ад цэлага: *група*; дакладна вызначаную колькасць адзінак: *рота, полк*. Такія назоўнікі ўтвараюць формы множнага ліку: *калектывы, групы, палкі*; спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: *тры роты, дзве групы, два брацкія народы*; не маюць суадносных назваў для абазначэння адной асобы ці прадмета.

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу. Такія рэчывы можна дзяліць на часткі. Да іх належаць назвы хімічных элементаў: *цынк, азот, вадарод*; тканін: *шоўк, паркаль, бавоўна*; прадуктаў харчавання: *алей, сыр, малако*; карысных выкапняў: *вугаль, нафта, торф*; лякарстваў: *анальгін, аспірын, валідол*; розных матэрыялаў, адходаў вытворчасці: *пясок, бетон, апілки*; сельскагаспадарчых культур: *авёс, пшаніца, гарох*. Рэчывы, абазначаныя такімі назоўнікамі, могуць быць вымераны, але не падлічаны.

Характэрная асаблівасць рэчыўных назоўнікаў — ужыванне іх у форме адзіночнага ліку. Невялікая колькасць рэчыўных назоўнікаў мае форму толькі множнага ліку: *дрожжы, духі, кансервы, апілки, крупы*.

У кантэксце некаторыя рэчыўныя назоўнікі могуць набываць форму множнага ліку пры ўмове, што яны абазначаюць гатункі ці віды рэчываў, вырабы з пэўных матэрыялаў: *калійныя солі, мінеральныя воды, лячэбныя гразі, рознакаляровыя алмазы*.

Адметнай асаблівасцю рэчыўных назоўнікаў мужчынскага роду з'яўляецца наяўнасць у родным склоне адзіночнага ліку канчатка *-у (-ю)*: *мёду, вугалю, цукру, пяску, гароху*.

Рэчыўныя назоўнікі спалучаюцца з няпэўна-колькаснымі словамі або з метрычнымі адзінкамі, а таксама з дробавымі лічэбнікамі: *мала нафты, літр малака, кілаграм цукру, дзве пятыя цэменту*.

Асабовыя назоўнікі з'яўляюцца назвамі пэўных асоб. Гэта адушаўленыя назоўнікі. Яны абазначаюць асоб

паводле іх сацыяльнай ці нацыянальнай прыналежнасці: *бядняк, беларус, іспанец*; роду дзейнасці: *спявак, брыгадзір, настаўнік*; сваяцкіх адносін: *родзіч, сваяк*; месца жыхарства: *браслаўчанін, гараджанін, афрыканец*; розных якасцей: *гаварун, весялун, чысцёха, плакса, ціхоня*. Асабовыя назоўнікі ў асноўным маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў: *мінчанін* ← *Мінск*, *выкладчык* ← *выкладаць*, *бядняк* ← *бедны*, *аптэкар* ← *аптэка*, *банкёр* ← *банк*, *масажыст* ← *масаж*, *фельетаніст* ← *фельетон*, *кватарант* ← *кватэра*, *лясун* ← *лес*, *цыганчук* ← *цыган*, *князёўна* ← *князь*, *цыркач* ← *цырк*, *касцюмер* ← *касцюм*, *зямлянін* ← *зямля*, *марсіянін* ← *Марс*, *палітыкан* ← *палітыка*, *акцы[йа]нер* ← *акцыя*, *дзівак* ← *дзіва*, *аршанец* ← *Орша*, *кастраміч* ← *Кастрама*, *кранаўшчык* ← *кран*, *палкоўнік* ← *полк*, *дыпломнік* ← *дыплом*, *білецёр* ← *білет*.

Не асабовыя назоўнікі служаць для абазначэння іншых жывых істот: *вавёрка, шпак, камар*; прадметаў і з’яў: *неба, гром, хата*.

Адзінкавыя назоўнікі — гэта словы, якія называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў або з масы аднароднага рэчыва. Утвараюцца такія назоўнікі ад рэчыўных ці зборных назоўнікаў з дапамогай суфіксаў *-ін(-ын-)*, *-інк(-ынк)*: *пушынка* ← *пух*, *гарошына* ← *гарох*, *сняжынка* ← *снег*, *пясынка* ← *пясок*, *вінаградзіна* ← *вінаград*, *бульбіна* ← *бульба*, *жамчужына* ← *жэмчуг*, *фасоліна* ← *фасоля*, *саломіна* ← *салом*, *пылінка* ← *пыл*, *травінка* ← *трава*, *дажджынка* ← *даждж*.

Гласарый

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць розныя пачуцці, псіхічныя працэсы, дзеянні, стан, уласцівасці, якасці.

Агульныя назоўнікі абазначаюць абагульненыя назвы аднародных прадметаў і з’яў.

Адзінкавыя назоўнікі — гэта назоўнікі, што абазначаюць асобныя прадметы, выдзеленыя з аднароднага рэчыва або з сукупнасці аднародных прадметаў.

Адушаўлёныя назоўнікі абазначаюць людзей і жывых істот.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае, якое не паддаецца пералічэнню.

Канкрэтныя назоўнікі называюць прадметы і з’явы навакольнай рэчаіснасці, якія існуюць паасобна, паддаюцца пералічэнню і здольны спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі.

Назоўнік — самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае словы са значэннем прадметнасці і мае самастойныя граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону.

Неадушаўлёныя назоўнікі абазначаюць назвы прадметаў, паняццяў і з’яў.

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць аднародную паводле саставу масу, рэчывы.

Уласныя назоўнікі — індывідуальныя назвы адзінкавых прадметаў, з’яў, асоб, істот.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што такое назоўнік?
2. Якія граматычныя катэгорыі ўласцівы назоўніку?
3. У ролі якіх членаў сказа можа выступаць назоўнік?
4. Якія назоўнікі належаць да агульных і ўласных, канкрэтных і абстрактных?
5. Як вызначаецца катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў?
6. Назавіце характэрныя рысы зборных і рэчыўных назоўнікаў.
7. Якія назоўнікі лічацца адзінкавымі?

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Размяркуйце назоўнікі па групам і выпішыце іх у такім парадку: а) назвы асоб; б) назвы жывых істот; в) назвы рэчаў; г) назвы з’яў прыроды; д) назвы з’яў грамадскага жыцця; е) назвы ўласцівасцей і якасцей; ж) назвы дзеянняў і стану.

Мастак, пчала, імжа, дарвінізм, ад’езд, даярка, зеляніна, рэвалюцыя, акунь, настаўнік, гуманізацыя, кок, рэжысёр, падушка, інфузорыя, навалніца, світанне, лыжка, з’езд, электрык, шафа, студэнт, гром, канапа, капіталізм, шапка, каланіялізм, канкурэнцыя, цунамі, пілот, арол, зацьменне, злосць, чырвань, малацьба, кветка, пажаданне, інструктар, кемлівасць, разьба, цеплыня.

Заданне 2. Выпішыце канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі.

Народная мудрасць гаворыць, што чалавек, які дзе-небудзь пасадзіў дрэўца, ніколі не пакіне думкамі той мясціны, дзе

пасадзіў яго. Ён як бы пакідае там часцінку свайго сэрца, сваёй любові. Мы ведаем, што ў многіх краінах свету бытуе звычай: прасіць дарагога госця пасадзіць на памяць дрэўца. Госць паедзе, а дрэўца застанецца, і разам з ім застанецца ўпэўненасць, што чалавек не зробіць шкоды той зямлі, дзе расце яго дрэўца. Дрэвы і кветкі садзяцца ў час урачыстасцей, пры нараджэнні чалавека, у дні вяселляў, у знак дружбы (*К. Кірэнка*).

Заданне 3. Вызначце лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: а) канкрэтны; б) абстрактны; в) рэчыўны; г) зборны.

Дрэва, розум, вадарод, крэсла, дрожджы, паркаль, шчаўе, кароль, яблык, кансервы, лён, цярпенне, шоўк, дажынкi, крылле, выдра, ламачча, узгорак, банкір, лісце, сталь, птаства, кісларод, падручнік, малако, абставіны, валідол, адведзіны, азот, ельнік, смятана, каханне, збожжа, апілка, мазь.

Заданне 4. Знайдзіце ў кожным радку назоўнік, які не з'яўляецца зборным.

1. Ельнік, рабiннiк, лiшайнiк, сасоннiк.
2. Прафесура, апаратура, кубатура, макулатура.
3. Хадайнiцтва, студэнцтва, настаўнiцтва, дваранства.
4. Смецце, куп'ё, вецце, багацце.
5. Статак, дзятва, малеча, люд.

Заданне 5. Знайдзіце зборныя назоўнікі, адзначце іх словаўтваральныя афіксы.

1. Ганначка ўбачыла дзятву, што спяшалася насустрэч (*В. Гарбук*). 2. На вузенькай сцяжынкi, што вілася між куп'я па хмызняку, сядзеў велічыней з добрага сабаку светла-буры звер (*У. Ляўданскі*). 3. Калі адукаваны салоўка спяваў апоўначы ў бярэзніку, дык не то што блізкія істоты, але і далёкія зоркі ў небе слухалі з прыемнасцю і пераміргваліся ад дзiва памiж

сабой... (З. Бядуля). 4. Луг не роўны і не гладкі, ён перарэзаны старышчамі-раўчкамі, канавамі, берагі якіх зараслі лазняком, на ўзгорках стаяць дубы, у зарэчнай далечы сінее лес, злева з-за хмызнякоў выглядаюць стрэхі хат (І. Шамякін). 5. Сонныя птушкі неспакойна, незадоволена трапыхалі крыллем у макушках сярод нявіднага ў чарноце вецця (М. Гарэцкі). 6. Хутка птушаняты ўвабраліся ў пер'е (Я. Зазека). 7. Калі галіны ліпы пакрываліся залацістым колерам, то сюды зляталіся пчолы і гулі ў лістоце аж да самага вечара (Я. Пархута). 8. Дарога вілася паміж высокіх стройных соснаў, дубоў, на якіх і зімой трымцела чырвонае, быццам падпаленае, лісце (М. Даніленка). 9. Старыя шпакі, відаць, практыкавалі маладых у лятанні, каб умацаваць іх крылле перад дарогай у вырай (Я. Колас). 10. На невялічкай прагаліне сярод ельніку стаяла прыгожая асіна (Я. Зазека). 11. Калі прайсці крокаў дзвесце паўз бераг, можна было б знайсці такія «аўтографы» ўсяго ляснога жыхарства (М. Чарняўскі).

Заданне 6. Знайдзіце памылкі, звязаныя з ужываннем зборных назоўнікаў. Выпраўце іх.

1. Лёгкі ветрык гуляе ў лісцях дрэў. 2. Дол пад дубам нібыта ўсыпаны дробнымі каменнямі. 3. На трапяткіх бялюткіх крыллях ляцяць удаль мае гады. 4. А калі ўдараць тугія сонечныя праменні, зноў сцяблінка нальецца цёмна-зялёным сокам (Л. Каўкевіч). 5. І раптам я ўбачыў: вышэй за ўсе дрэвы ўзносіліся над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бявенні, галін (У. Караткевіч). 6. Ад шолаху спелых пшанічных калоссяў, ад шэлесту лісцяў узмежных ігруш музычнае водгулле ў песню ўлілося (Я. Купала). 7. Вёска дрэмле ў лянівых праменьнях сонца, пустая, разамлелая (У. Караткевіч). 8. Ёсць тужлівая праўда, што сутулімся, горбімся мы ад каменняў, якія, бывае, не на спінах, а ў сэрцы нясём (М. Федзюковіч).

Заданне 7. Утварыце формы множнага ліку і формы зборнасці ад слоў *волас, камень, колас, пярэ, карань, бервяно, ліст, брус*.

Заданне 8. Вызначце, да адушаўлёных ці неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, і назавіце, што яны абазначаюць.

Аме́ба, фе́рзь, персанаж, мінулае, робат, ягня, вірус, атрад, пешка, лес, слімак, скрыжаванне, дамавік, мухамор, тапелец, аб'яднанне, народ, авадзень, аднавясковец, дуб, бактэрыя, спекулянт, натоўп, клоўн, лясун, камп'ютар, прывід, табун, карп (*назва стравы*).

Заданне 9. Выпішыце адушаўлёныя назоўнікі.

Паляк, статак, нарцыс, валет, спартсмен, лялька, авечка, клён, русалка, дызайнер, гном, пантэра, бяроза, гара, чыпаліна, повар, глобус, абрыкос, клунак, вучнёўства, моладзь, анёл.

Заданне 10. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі, назавіце іх граматычныя прыметы.

Бачыць (*хлопцы, дрэвы, зубры, баравікі*); дзякаваць (*сябры, кветкі, бацькі, настаўнікі*); думаць (*родныя, сустрэчы, аднавяскоўцы, героі*); разважаць (*заданні, укладальнікі, старанні, аўтары*).

Заданне 11. Выпішыце з тэсту агульныя і ўласныя назоўнікі. Уласныя назоўнікі згрупуйце паводле лексічнага значэння: а) імёны; б) прозвішчы; в) геаграфічныя назвы і інш.

Сталіца Беларусі — самы вялікі з яе гарадоў. Найбольш ранні ўспамін пра яго — радкі са «Слова пра паход Ігаравы»: «На Нямізе снапы сцелюць галовамі, малоцяць цапамі харалужнымі, на таку жышчэ кладуць, веюць душу ад цела...»

Тыя крывавыя берагі Нямігі даўно забраныя ў падземную трубу. Самае старое, што засталася ад гісторыі горада, яго змененая назва: Менск, Менск — Мінск. На жаль, у гады вайны наша сталіца была амаль цалкам знішчана.

Мінск вельмі хутка забудоўваўся. Згадаем, што месца расстрэлу паўстанцаў 1863—1864 гадоў некалі знаходзілася за горадам, а сёння гэта раён Галоўнага паштампа.

Ад даўніны ў горадзе захаваліся некаторыя назвы. Адны з іх арыентуюць у геаграфіі сталіцы, паказваюць напрамак — Лагойскі тракт, Ракаўская шаша, Старабарысаўскі тракт, Прывакзальная плошча. Вуліца Няміга ляжыць у тым самым кірунку, што і летапісная рэчка. Захаваліся вуліцы, якія ўказваюць на размяшчэнне пэўных аб'ектаў. На Шпалернай і праўда стаіць шпалерная фабрыка, на Парніковай — парнікі, на Акадэмічнай — карпусы Акадэміі навук. Вуліца Батанічная ляжыць пры батанічным садзе, а Аэрадромная — пры старым аэрапорце. Дзякуючы фундатарам і дойлідам атрымалі свае назвы некаторыя пабудовы. Гэта тычыць Дома масонаў, збудаванага ў 1816 годзе масонскай ложай «Чырвоная паходня». Мінскі астрог, узведзены ў 1825 годзе, дагэтуль называюць Пшчалаўскім замкам па імені дойліда Пшчалы. Сюды можна аднесці і касцёл, які ў народзе завуць Чырвоным. Ініцыятарамі і фундатарамі яго пабудовы былі слугкі шляхціц Эдвард Вайніловіч і яго жонка Алімпіяда. На іх грошы ў 1910 годзе ўзвялі храм у гонар святых Сымона і Алены як помнік заўчасна памерлым дзецям Вайніловічаў. Адсюль і назва — касцёл святых Сымона і Алены («*Роднае слова*»).

Заданне 12. Складзіце сказы, у якіх бы прапанаваныя назоўнікі выступалі то як агульныя, то як уласныя.

Акадэмія, колас, танк, арол, дынама, шарык, бярозка, верабей, чарнобыль, полымя, вера, крыніца, кулон.

Заданне 13. Выпішыце са сказаў рэчыўныя назоўнікі, вызначце іх лексічныя і граматычныя асаблівасці.

1. Толькі некалькі людзей бязгучна і млява цягнуцца па пірсе, адганяючы з брандспойтаў гэты дым, гэты пыл, гэты сухі туман (*У. Караткевіч*). 2. Кірыла ўпершыню чуе такое. Быццам вада бяжыць па звонкай металічнай трубе (*І. Шамякін*). 3. Баляванне было вялікае. Шампанскае лілося як рака (*М. Гарэцкі*). 4. Ён марыў аб няздзейсненым, аб тым, чаго не будзе, аб жыцці, што споўнена віруючым токам крыві (*У. Караткевіч*). 5. Не сказаць,

каб вялікія ласункі былі з чэрствага хлеба, але еў яго Міколка з вялікай ахвотай, толькі пугаўка-нос пабліскваў ад вялікага задавальнення (*М. Лынькоў*). 6. Бацька яшчэ раскажа і пра нафту, якую таксама паляць на паравозе. Бацька раскажа і пра мазут, дзе і як яго здабываюць (*М. Лынькоў*). 7. Сінічак вабіў хлёўчык, у якім яны начавалі, і лустачка хлеба, якой яны ў любую хвіліну маглі падсілкавацца (*З. Бяспалы*). 8. Часам сярод лесу трапляюцца лапікі дробненькага, нібыта прасеянага праз сіта, сівавата-белага пяску (*З. Бяспалы*). 9. На Купалле хлопцы і дзяўчаты спраўляюць рытуальнае купанне ў рэках, вадаёмах, таму што вада ў гэтую ноч валодае магутнай гаючай, жыватворнай, жыццёвай і пладаноснай сілай (*Л. Касцюкавец*). 10. Яны віншавалі гаспадароў і членаў іх сямей са святам, спявалі ім валачобныя песні і атрымлівалі за гэта плату варанымі фарбаванымі ці сырымі яйкамі, спецыяльна да свята спечаным пшанічным караваем, салам і іншымі харчамі (*С. Мыцько*).

Заданне 14. Раскрыйце семантыку назоўнікаў, назавіце граматычныя катэгорыі, акрэсліце сінтаксічную функцыю.

1. Верасень лічыцца па календары першым месяцам восені.

Сады і лясы змяняюць паступова сваю летнюю зялёную вопратку на асенняе ўбранне. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні. Сярод цёмных лапак ялін і сосен зіхаціць залатое лісце бяроз, ліп, клёнаў, вольхі, арэшніку (*В. Вольскі*).

2. Вясною дзятлы часта ласуюцца бярозавым сокам. Гэта свавольства птушак натуралісты называюць вясновым кальцаваннем бяроз, прыпісваючы дзятлам шкоду.

Амаль усе птушкі маюць свой голас, і вясною хто як можа вясну-прыгажунню славіць. І дзятлы сваім барабанным пошчакам не апошнюю ролю адыгрываюць у гэтым веснавым канцэрце! (*Р. Ігнаценка*)

3. Закукавала зязюля, смалою-жывіцай, карою запахлі хвой ў цёмным бары. Маладыя шышкі на елках пачырванелі, заіскрыліся. Вясёлыя іскрынкі ўпалі ў траву, падскочыла ад радасці трава, а ў траве засіnelі, зачырванелі, заружавелі краскі (*А. Бялевіч*).

4. Мусіць, няма на свеце найлепшай асалоды, чым тая, якую дорыць душы чалавека песенны перадвячэрні час. Захоплены галасамі птушынай сімфоніі, я зусім забыўся, што знаходжуся на рацэ, што ў мяне ў руках вуды, што я з'явіўся сюды не як збіральнік птушых мелодый, а як просты рыбак. Прыхінуўся спінаю да ствала сасны, слухаў і не мог зварухнуцца, баючыся збіць з рытму хоць аднаго крылатага спевака (*К. Кірэнка*).

Заданне 15. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы і як яны ўтварыліся.

1. Скажа нехта **«добрае раніцы»** ў адным канцы вуліцы, а ў другім жанчыны адсоўваюць на вокнах фіранкі, каб зірнуць, хто гэта ўстаў раней за іх (*Я. Сіпакоў*). 2. **Вучоныя** лічаць, што чалавек на тэрыторыі Беларусі мог жыць ужо каля трохсот гадоў назад (*Г. Штыхава*). 3. Усядзецца сініца на тонкую галінку, абвясціць **«віць-віць-віць»** усім іншым птушкам і жывым істотам, памаўчыць крыху, адляціць зноў і паўтарае сваю кароценькую фразу (*Л. Каўкевіч*). 4. **Смелага** куля баіцца. 5. Ёсць у **кожнага** свой незабыўны, абжыты куток (*Ю. Свірка*). 6. **Абцяганага** тры гады чакаюць. 6. **Усё** нібы змянілася: рунь пагусцела, стала больш красак на ўзлеску, а дальні ўзгорак, на якім быў пасеяны авёс, засінеў, нібы хто пафарбаваў яго (*Т. Хадкевіч*). 7. Гучнае **«ўра»** пракацілася над заснежанымі палямі (*М. Лынькоў*). 8. **Перажытае** адбілася і на яе характары, і на дачасна састарэлым, хваравітым твары (*Т. Хадкевіч*). 9. **Вартавыя** абьякава зірнулі на хлапчука (*Я. Маўр*). 10. Цэлае лета пад гэта **«тук-тук»** бацькоўскай сякеры я засынаў увечары і прачынаўся ўранні (*В. Быкаў*).

Заданне 16. Прачытайце ўрывак з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля». Выпішыце асобна назоўнікі, якія абазначаюць: а) жывыя істоты; б) прадметы, рэчы; в) прыродныя з'явы; г) абстрактныя паняцці.

Дзень быў святы. Яшчэ ад рання
Блінцы пякліся на сняданне,
І ўжо пры печы з чапляю

Стаяла маці... Пад рукою
Таўкліся дзеці, заміналі
Або смяяліся, спявалі.
Услон заняў сваё ўжо места,
На ім стаяла дзежка цеста,
І апалонік то і дзела
Па дзежцы боўтаў жвава, смела
І кідаў цеста ў скавародкі.
Давала піск яно кароткі,
Льючыся з шумам на патэльні,
І ў жар стаўлялася пякельны;
І там з яго ўжо ўвачавідкі
Пякліся гладзенькія пліткі
Блінцоў, спаднізу наздраватых,
Угору пышна, пухла ўзнятых,
І ўжо адтуль рукою маткі
На ўслон шпурляліся аладкі,
А дзеці іх даўно сачылі
І на ляту блінцы лавілі,
Заядла мазалі іх здорам.

Тэма 2.1

КАТЭГОРЫІ РОДУ І ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ

1.2.1 Катэгорыя роду назоўніка, сродкі яе выражэння. Спосабы вызначэння граматычнага роду назоўніка

Род назоўнікаў — гэта марфалагічная катэгорыя, якая паказвае на здольнасць назоўнікаў спалучацца з пэўнымі формамі звязаных з імі слоў. Катэгорыя роду для назоўнікаў з’яўляецца класіфікацыйнай (несловазмяняльнай) і сінтаксічна незалежнай.

Марфалагічная катэгорыя роду праяўляецца толькі ў формах адзіночнага ліку. Назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку, пазбаўлены катэгорыі роду: *акуляры, Баранавічы, суткі*.

У залежнасці ад семантычных і марфалагічных прымет назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: жаночага (*чырвань, краіна, сястра*), мужчынскага (*боль, студэнт, бацька*), ніякага (*неба, дзіця, акно*).

Род назоўнікаў вызначацца трыма спосабамі: марфалагічна, сінтаксічна, семантычна.

Марфалагічна род вызначаецца па склонавых канчатках.

Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць наступныя канчаткі: **нулявы** (*лес, гай, чарадзеі*) — у родным — **-у(-ю), -а(-я)** (*лесу, гаю, чарадзея*); **-а(-я)** (*мужчына, дзядуля, бацька*) — у родным — **-ы(-і)** (*мужчыны, дзядулі, бацькі*). Назоўнікі мужчынскага роду, утвораныя ў выніку субстантывацый прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, маюць у назоўным склоне канчатак **-ы**: *рабочы, ранены, дзяжурны*.

Да жаночага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць **нулявы канчатак** (*соль, смеласць, мыш*), у родным — **-і(-ы)** (*солі, смеласці, мышы*); канчатак **-а(-я)** (*сасна, таполя, мяжа*), а ў родным — **-ы(-і)** (*сасны, таполі, мяжы*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая**: *курсавая, хворая, маладая*.

Да ніякага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць канчаткі **-а(-я), -о(-ё), -е** (*жыта, бярэмя, жьыццё, сяло, поле*), у родным — **-а(-я)** (*жыта, бярэмя, жьыцця, сяла, поля*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі ніякага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ае** (*марожанае, пірожнае, шампанскае*).

Паказчыкам роду ў некаторых назоўніках з'яўляецца суфікс. Для назоўнікаў мужчынскага роду характэрны суфіксы **-ір, -чык, -ар(-яр), -шчык, -іст(-ыст)**: *камандзір, выкладчык, гандляр, барабаншчык, цымбаліст, гітарыст*. У складзе назоўнікаў жаночага роду выплываюцца суфіксы **-оць(-аць), -об-, -к-**: *маладосць, смеласць, хвароба, студэнтка*. Суфіксы **-ств-, -нн-, -енн-, -анн-** характэрны для назоўнікаў ніякага роду: *птаства, кіраванне, узбраенне, узнагароджанне*.

Аднак канчатак не можа лічыцца надзейным паказчыкам фармальнага выражэння роду, так як, напрыклад, нулявы

канчатак маюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду: *зайздрасць, радасць, сын*. У такім выпадку род вызначаецца **сінтаксічна** (па форме дапасаванага да назоўніка азначэння ці выказніка, выражанага дзеясловам прошлага часу): *твой новы падручнік, твая новая сукенка, тваё новае паліто; сястра падыйшла, брат падыйшоў, зубраня падыйшло*. Сінтаксічным спосабам вызначаецца род нескланяльных назоўнікаў: *новае паліто, смачная салямі, ружовы фламінга*.

Род асабовых назоўнікаў вызначаецца **семантычна** (у залежнасці ад полу асобы). Назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, адносім да мужчынскага роду: *брат, патрыёт, бацька*; асоб жаночага полу — да жаночага: *сястра, дачка, паэтэса*.

Некаторыя асабовыя назоўнікі, якія абазначаюць сваяцкія адносіны, у залежнасці ад полу носьбіта маюць формы мужчынскага і жаночага роду. Утвараюцца яны шляхам суплетывацыі асноў: *брат — сястра, сын — дачка, дзед — баба*. Пры ўтварэнні родавых пар таксама могуць удзельнічаць суфіксы: *артыст — артыстка, акцёр — актрыса, беларус — беларуска, чэркес — чэркешанка, граф — графіня, прынец — прынецэса, сіньёр — сіньярына, поп — пападдзя*. Некаторыя родавыя пары ўтвараюцца нулясуфіксальным спосабам: *Валянцін — Валянціна, Алесь — Алеся, Аляксандр — Аляксандра*.

Суадносныя родавыя пары назоўнікаў, якія з'яўляюцца назвамі жывёл і птушак, маюць суплетыўныя асновы: *певень — курыца, баран — авечка, бык — карова*. Некаторыя назоўнікі ўтвараюць родавыя пары пры дапамозе суфіксаў: *гусь — гусак, воўк — ваўчыца, асёл — асліца, індык — індычка, бусел — бусліха, качка — качар*. Аднак многія назвы жывёл, рыб, птушак, паўзуноў выкарыстоўваюцца толькі ў форме мужчынскага ці толькі ў форме жаночага роду: *шчупак, камар, вожык; муха, вавёрка, ластаўка*. Форму ніякага роду маюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот. Яны ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ян(-ан-)**: *кацяня ← кот, медзведзяня ← мядзведзь, зязюляня ← зязюля, ласяня ← лось, зайчаня ← заяц*.

Некаторыя назоўнікі выкарыстоўваюцца ў дзвюх родавых формах: *заміа і замі, клавій і клавіа, перыфраз і перыфраза*,

мангуст і мангуста, падмена і падмен, рэпрыза і рэпрыз, прышчэп і прышчэпа і інш.

Варыянтнасць у родзе некаторых назоўнікаў прыводзіць да ўтварэння семантычна розных назоўнікаў: *гваздзік і гваздзіка; дынамік і дынаміка; гранат і граната; базілік і базіліка; кар'ер і кар'ера і інш.*

Назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле роду іх дзейнасці, па характары пасады, па ўдзеле у грамадскім і палітычным жыцці, маюць форму толькі мужчынскага роду, хоць могуць абазначаць і асобу жаночага полу: *рэдактар, дацэнт, трэнер, інжынер, адміністратар, хірург, рэктар, дырэктар, адвакат, канструктар, скульптар, тэрапеўт, дэкан, аграном, прафесар, доктар, лектар, акадэмік, мадэльер, апанент, асістэнт, дэпутат, адвакат, архітэктар і інш.* Ужытыя пры такіх назоўніках азначэнні маюць форму мужчынскага роду: *вядомы хірург, знаёмы дырэктар, заслужаны архітэктар.* Пол жа ўтваральніка дзеяння вызначаецца па прозвішчы ці па дзеяслове-выказніку, ужытым у прошлым часе: *рэдактар Пятрова, рэдактар Пятроў, выступіў прафесар, выступіла прафесар.*

Словы *тамада, суддзя, ваявода, слуга, старшыня, старшыня, стараста, юнга, творца, мовазнаўца* — гэта назоўнікі мужчынскага роду.

Ад назоўнікаў, якія абазначаюць прафесію, род заняткаў, неабходна адрозніваць *назоўнікі агульнага роду*, якія абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу паводле характэрнага дзеяння або прыметы: *падпявала, ціхоня, плакса, чысцёха, сірата, задавака, размазня.* Канкрэтная прыналежнасць да мужчынскага ці жаночага роду вызначаецца ў кантэксце з улікам дапасаванага азначэння: *малы плакса, малая плакса.*

Назоўнікі агульнага роду характарызуюць асобу па знешнім выглядзе: *чысцёха, мурза;* па звычках, манеры паводзін: *задавака, ціхоня, адзіночка, выскачка;* па інтэлектуальных уласцівасцях: *зубрыла, недавучка, самавучка;* па маральных якасцях: *беларучка, лежабока, рабацяга;* па родзе заняткаў: *пісака, кніганоша, лістаноша.*

Да назоўнікаў агульнага роду адносяцца словы *нямка, крыўко, гняўко, хвалько*, а таксама бытавыя формы ўласных імён *Саша, Шура, Жэня, Валя.*

Назоўнікі агульнага роду маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад дзеясловаў ці прыметнікаў з дапамогай суфіксаў: **-к-** (*выхваляка* ← *выхваляцца*, *пісак* ← *пісаць*, *задавак* ← *задавацца*), **-с-** (*плакса* ← *плакаць*, *крыкса* ← *крычаць*), **-л-** (*аб'ядала* ← *аб'ядаць*, *запявала* ← *запяваць*, *загрэбала* ← *загрэбаць*), **-яг-** (*туляга* ← *туляцца*), **-уг-** (**-юг-**) (*хітруга* ← *хітры*, *спрытнюга* ← *спрытны*, *валацуга* ← *валачыцца*), **-ул-** (*чысцоля* ← *чысты*, *кывуля* ← *кывы*), **-эч-** (**-еч-**) (*галеча* ← *голы*, *прастэча* ← *просты*, *пустэча* ← *пусты*), **-іц-** (*п'яніца* ← *п'яны*, *тупіца* ← *тупы*), **-юк-** (*манюка* ← *маніць*, *злюка* ← *злы*). Некаторыя назоўнікі агульнага роду ўтвораны нульсуфіксальным спосабам: *падліза* ← *падлізацца*, *прыдзіра* ← *прыдзірацца*, *разява* ← *разявіцца*, *румза* ← *румзаць*, *непаседа* ← *непаседлівы*, *праныра* ← *пранырлівы*. Ёсць сярод назоўнікаў агульнага роду і словы, утвораныя складана-суфіксальным (*самавучка* ← *вучыцца самому*, *беларучка* ← *белая рука*) і складана-нульсуфіксальным (*пустамеля*, *кніганоша*) спосабамі.

Назоўнікі агульнага роду характарызуюцца часцей адмоўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *праныра*, *няўмека*, *задзіра*. Толькі некаторыя назоўнікі агульнага роду маюць нейтральную або станоўчую ацэначную характарыстыку: *кніганоша*, *сірата*, *цэзка*, *малайчына*.

Семантычна вызначаецца род **запазычаных нескланяльных** назоўнікаў. Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу ці сукупнасць асоб: *аташэ*, *маэстра*, *дэндзі*, *янкi*, *раніцье*, *парціье*, *мафіёзі*, *кулі*, *буржуа*, *канферансье*, *мікада*, *кюрэ*, *куцюр'е*, *фігаро*, *круп'е*, *шансанье*. Да жаночага роду належаць назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау*, *міс*, *місіс*, *пані*, *мадам*, *лэдзі*, *мадэмуазэль*, *мілэдзі*.

Нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл, птушак, насякомых, рыб адносяцца да мужчынскага роду: *кенгуру*, *фламінга*, *зебу*, *какаду*, *поні*, *грызлі*, *дынга*, *шымпанзэ*, *марабу*, *акапі*; **але** назоўнікі *івасі*, *цэцэ*, *гупі* адносяцца да жаночага роду. Паводле «Беларускага арфаграфічнага слоўніка» пад рэдакцыяй А. А. Лукашанца (Мінск, 2010), назоўнік *калібры* аднесены да жаночага роду, некаторыя нескланяльныя назоўнікі

падаюцца як двухродавыя: *хіні, візаві, інкогніта, пратэжэ* (мужчынскі і жаночы род).

Назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, адносяцца да ніякага роду: *алібі, жээле, фае, самба, сальта, інтэрв'ю, паліто, тюрэ, жабо, рагу, эскімо, рэзбі, кепі, брута, канфеці, эмбарга, мулінэ, манга, ампула, барбекю, халі-галі, бурымэ* і інш. Назоўнікі *кальрабі, салямі, брокалі, фейхоа, беры-беры*, а таксама назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі моў (*фіджы, хіндзі, урду* і інш.), адносяцца да жаночага роду. Да мужчынскага роду належаць словы *пенальці, карт-блани, гран-пры, сірока, салана, тарнада, бры, сулугуні, торы*. Запазычаныя нескланяльныя словы *бігудзі, сабо* з'яўляюцца множналікавымі назоўнікамі.

Род нескланяльных уласных геаграфічных назваў вызначаецца па граматычным родзе агульных назоўнікаў, якія з'яўляюцца родавымі паняццямі: *горад Баку, возера Антарыа, рака Місуры, пустыня Калахары*.

Род некаторых назоўнікаў з аднолькавым лексічным значэннем у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы *боль, жаль, медаль, шынель, шампунь* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай — да жаночага. Група слоў мужчынскага роду пашырана ў беларускай мове за кошт назоўнікаў з нулявым канчаткам, якія адрозніваюцца ад рускіх слоў цвёрдасцю канцавога зычнага асновы: *рукапіс, жываніс, дроб, палын, подпіс, насып, стэп, пыл, накіп, поступ, россып, гар* і інш. Некаторыя назоўнікі ў беларускай мове ўжываюцца ў жаночым родзе (*гусь, апенька, фасоля, таполя, кафля, зала, жырафа, пратока, камода, ухаба*), а ў рускай мове — у мужчынскім. Назоўнікі *пачак, ахапак, продаж* у беларускай мове маюць форму мужчынскага роду, а ў рускай — жаночага. Назоўнікі *капыт, яблык* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай — да ніякага. У форме мужчынскага роду ў беларускай мове выступае назоўнік *сабака*, а ў рускай мове ён ужываецца ў форме жаночага роду. Назоўнікі, што з'яўляюцца назвамі маладых істот (*кацяня, ласяня, маржаня, тыграня* і інш.), у беларускай мове ўжываюцца ў форме ніякага роду, а ў рускай — мужчынскага роду.

1.2.2 Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў

Граматычны род нескланяльных літарных абрэвіатур вызначаецца па родзе апорнага слова: *СКБ* (н. р.) — спецыяльнае канструктарскае **бюро**; *АТК* (м. р.) — **адзел** тэхнічнага кантролю; *ТБМ* (н. р.) — **Таварыства** беларускай мовы; *АТС* (ж. р.) — аўтаматычная тэлефонная **станцыя**. Па апорным кампаненце вызначаецца род некаторых нескланяльных гукавых абрэвіатур: *НАН* (ж. р.) — Нацыянальная **акадэмія** навук; *ГЭС* (ж. р.) — гідраэлектра**станцыя**. Так вызначаецца род і іншых нескланяльных абрэвіатур: *гарСЭС* (ж. р.) — гарадская санітарна-эпідэміялагічная **станцыя**; *БелТА* (н. р.) — Беларускае тэлеграфнае **агенцтва**.

Складанаскарочаныя словы, якія ўтвораны шляхам спалучэння пачатковай часткі першага слова з назоўнікам у форме роднага склону, маюць той жа род, што і слова, ад якога ўзята першая частка абрэвіатуры: *кампалка* (м. р.) — камандзір палка, *камроты* (м. р.) — камандзір роты, *начштаба* (м. р.) — начальнік штаба.

Скланяльныя гукавыя абрэвіатуры, якія заканчваюцца на цвёрды зычны гук, належаць да мужчынскага роду: *БАМ* (*быў на БАМе, прыехаў з БАМа*), *ВАК*, *ЛіМ*, *лясгас*, *ЗАГС*. Род іх не суадносіцца з родам апорнага слова, а вызначаецца па структуры скарачэння.

1.2.3 Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння

Лі к н а з о ў н і к а ў — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны прадметаў да іх колькасці: *стол* — *сталы*, *горад* — *гарады*, *лес* — *лясы*.

Формы адзіночнага ліку ўказваюць на адзін прадмет, з'яву або на сукупнасць, непадзельнасць: *стол*, *мёд*, *студэнцтва*.

Формы множнага ліку ўказваюць на раздзельную множнасць прадметаў, з'яў: *алюкі*, *шыткі*, *часопісы*. Назоўнікі, якія маюць

форму множнага ліку, абазначаюць прадметы, што паддаюцца лічэнню: *хлопчык — тры хлопчыкі, дзяўчынка — дзве дзяўчынкі*.

Форма множнага ліку ўтвараецца ад формы адзіночнага ліку пры дапамозе канчатка **-ы(-і)**: *возера — азёры, сусед — суседзі, сябар — сябры*. Група назоўнікаў мужчынскага роду ўтварае форму множнага ліку з дапамогай канчатка **-е**: *грамадзянін — грамадзяне, селянін — сяляне, бростаўчанін — бростаўчане; але: тры селяніны, два грамадзяніны*.

Утварэнне формаў множнага ліку можа суправаджацца чаргаваннем гукі ў аснове: *сусед — суседзі*; усячэннем асновы: *курыца — куры*; чаргаваннем суфіксаў: *мінчанін — мінчане*; нарошчваннем асновы: *неба — нябёсы, дзіва — дзівосы, зубраня — зубраняты*; суплетывізмам асноў: *чалавек — людзі*; перамяшчэннем націску ў межах слова: *мароз — маразы, волас — валасы*.

Лік назоўнікаў можа вызначацца па склонавых канчатках: *поле — палі, расіянін — расіяне*; па форме дапасавання з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, займеннікамі: *новае паліто — новыя паліто, трэці дзень — трэція суткі, гэты дзень — гэтыя дні, паранены баец — параненыя байцы*; па сувязі з асабовымі формамі дзеясловаў: *аташэ заходзіць — аташэ заходзяць*.

У старабеларускай мове існавала яшчэ форма **парнага ліку**, якая ўказвала на два аднародныя ці парныя прадметы. У працэсе развіцця мовы формы парнага ліку былі выцеснены формамі множнага ліку. У сучаснай беларускай мове ўжываюцца былыя формы творнага склону парнага ліку: *дзвярыма, плячыма, грашыма, вачыма*. У беларускіх гаворках сустракаюцца формы: *абедзве назе, тры вясне, дзве зіме*.

1.2.4 Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку

Далёка не ўсе назоўнікі маюць суадносныя формы ліку. Значная колькасць назоўнікаў ужываецца ў форме толькі аднаго ліку — толькі адзіночнага ці толькі множнага.

Да а д з і н о ч н а л і к а в ы х належаць рэчыўныя назоўнікі: *азот, малако, кісель*; зборныя назоўнікі: *бярэзнік, калоссе, радня*; абстрактныя назоўнікі: *натхненне, мараль, гумар*; уласныя імёны: *Венера, Свіцязь, Мінск*; назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету: *усход, поўнач, захад*.

Да м н о ж н а л і к а в ы х належаць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць парныя ці састаўныя прадметы: *вароты, нажніцы, акуляр*; некаторыя рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць аднародную масу, некаторыя віды ежы, рэшткі чаго-небудзь, матэрыялы: *лекі, дрожджы, кансервы, крупы, румяны, памыі, зразы, мазгі, апілки, абоі*; некаторыя абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні, працэсы, што адбываюцца працягла або выконваюцца многімі, бытавыя абрады, гульні, адрэзкі часу: *спевы, дажынкi, хованкі, перагаворы, суткі*; уласныя назоўнікі, якія з'яўляюцца геаграфічнымі найменнямі: *Баранавічы, Філіпіны, Бараўляны*; назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць чаго-небудзь як мноства, а таксама сукупнасць асоб і грамадскія пласты: *кадры, нізы, фінансы, аліменты*.

Ад множналікавых назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія ўжываюцца пераважна ў множным ліку, але маюць і форму адзіночнага ліку: *гантэлі (гантэль — жаночы род), гетры (гетра — жаночы род), туфлі (туфель — мужчынскі род), чаравікі (чаравік — мужчынскі род), боты (бот — мужчынскі род), блізняты (блізня(-ё) — ніякі род), буцы (буца — жаночы род), ініцыялы (ініцыял — мужчынскі род), кеды (кед — мужчынскі род), шпалы (шпала — жаночы род), басаножкі (басаножка — жаночы род), сандалеты (сандаleta — жаночы род), галёшы (галёш — мужчынскі род), жабры (жабра — жаночы род), бронхі (бронха — жаночы род), кеглі (кегля — жаночы род), бакенбарды (бакенбарда — жаночы род) і інш.*

У беларускай мове ёсць словы, катэгорыя ліку якіх не супадае з катэгорыяй ліку адпаведных слоў рускай мовы: у беларускай мове словы *дзверы, грудзі, крупы, каноплі* маюць форму толькі множнага ліку, а словы *бяліла, чарніла* — форму толькі адзіночнага ліку.

Неабходна адрозніваць формы множнага ліку назоўнікаў *пёры, камяні, карані, прамяні, бярэны, каласы*, утвораныя ад

формаў адзіночнага ліку *пяро, камень, карань, прамень, бярвяно, колас*, ад зборных назоўнікаў *пер’е, каменне, карэнне, праменне, бяргенне, калоссе*, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку.

Гласарый

Адзіночналікавыя назоўнікі — гэта тыя, якія не маюць формы множнага ліку.

Лік — самастойная, сінтаксічная незалежная граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адзінкаваць ці множнасьць прадметаў і знаходзіць сваё выражэнне ў адпаведных граматычных формах.

Множналікавыя назоўнікі — гэта тыя назоўнікі, якія не маюць формы адзіночнага ліку.

Род — гэта лексіка-граматычная, сінтаксічная незалежная катэгорыя назоўнікаў, якая праяўляецца ў канкрэтных значэннях мужчынскага, жаночага і ніякага роду, адна з галоўных адзнак прадметнасці.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што ўяўляе сабой катэгорыя роду назоўнікаў?
2. Паводле якіх крытэрыяў адбываецца класіфікацыя назоўнікаў па родах?
3. Якімі сродкамі выражаецца родавая прыналежнасьць адушаўлёных асабовых і неасабовых назоўнікаў у адрозненне ад неадушаўлёных?
4. Ахарактарызуйце семантычную адметнасць назоўнікаў, якія адной родавай формай выражаюць значэнні і мужчынскага, і жаночага полу.
5. Што разумеецца пад агульным родам асабовых назоўнікаў?
6. Што абазначаецца формамі ліку назоўнікаў?
7. Якія сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі ліку?
8. Якія назоўнікі маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку?
9. Якія назоўнікі не маюць суадносных формаў ліку і ўжываюцца толькі ў адзіночным ці толькі ў множным?

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Вызначце род назоўнікаў. Падбярэце да іх залежныя прыметнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Цемень, жаль, маэстра, дроб, каніфоль, рукапіс, Кіліманджара, стэп, сірата, камюніке, палын, шампунь, фальш, ціхоня, рэха,

Хакайда, задавака, жабо, мадам, пачак, зебу, Лімпапо, пенснэ, запалка, абжора, цемя, вінегрэт, аташэ, мадэмуазэль.

Заданне 2. Вызначце род складанаскарочаных слоў.

ЭліМБел, ВНУ, ААН, ДАІ, загс, гарана, педкаледж, ЛіМ, АТС, ПТВ, медпункт, СНД, НАН, насценгазета, КДБ, БелТА, ЦУМ, ТБМ, лясгас, хімфак, БТ, мясцкам, МАЗ, ЖЭС, ЦЭЦ, прафкам, ЦВК.

Заданне 3. Запішыце назоўнікі ў множным ліку. Выдзеліце канчаткі.

Пехацінец, лаза, вёска, бераг, войска, гай, чырвонаармеец, авадзень, гняздо, селянін, сумненне, дроб, мядзвездзь, верабей, матыў, гук, памкненне, лінія, вядро, мяжа, стрэл, лісіца, дзень, заклік, вучань, хвіліна, камень, грамадзянін, мінчанін.

Заданне 4. Падзяліце словы на тры групы: 1) назоўнікі з формамі адзіночнага і множнага ліку; 2) назоўнікі з формамі толькі адзіночнага ліку; 3) назоўнікі з формамі толькі множнага ліку.

Орша, дакумент, канікулы, Егіпет, кава, выбары, смецце, рыс, натхненне, радасць, песня, ягня, звяр'ё, духі, Украіна, старшыня, плакса, роздум, зажынкi, май, паведамленні, зямля, чарніла, крупы, абсяг, паводзіны, розгі, цацкі, суніцы, хованкі, шахматы, каменне.

Заданне 5. Запішыце беларускія адпаведнікі да прапанаваных слоў. Параўнайце формы ліку назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Клюква, черніка, брусніка, земляніка, голубіка, лекарство, калітка, клубніка, насмешка, грудь, двойня, дверь.

Заданне 6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову і вызначце іх род.

Поросёнок, зал, тополь, яблоко, кость, конфета, салат, пар, пион, теленок, бровь, тишь, манжет, летопись, коромысло, кадрили, жираф, кафель, простор, цыплёнок, банка, пол, источник, прибыль, бельё, вилка, мнение, большинство, накипь.

Заданне 7. Пастаўце наступныя назоўнікі ў форме адзіночнага ліку. Вызначце іх род.

Балеткі, бакенбарды, буцы, боты, каракулі, колікі, макасіны, агаткі, чаравікі, галёшы, туфлі, тапачкі, панчохі, сандалеты, басаножкі, субпрадукты, хадулі, хадункі, лейцы, лейкацыты, банкноты, літаўры, сцёблы, кеглі, кліпсы, клёцкі, колікі, катакомбы, караняплоды, перыпетыі, лычкі.

Заданне 8. Вызначце род наступных назоўнікаў.

Плакса, гарэза, пані, танга, Мехіка, Катрын, міс, Янцзы, Крупеня, какаду, Лімпапо, Свіцязь, Дэлі, кіmano, Кракатау, канферансье, кенгуру, алоэ, Дзюма, полымя, Пэдра, вымя, качаня, брыво, старшыня, Амстэрдам, лэдзі, кацяня, Байкал, Тбілісі, Антонія, галіфэ, Свіслач, Ашмяны, Кутаісі, Місісіпі, Туапсэ, соня, інтэрв'ю, Перу, Сардзінія, поні, Гаіці, бра, пенснэ, гну, сакратар Марфа Іванаўна.

Заданне 9. Знайдзіце словазлучэнні з граматычнымі памылкамі і запішыце іх правільна.

Мядовы квецень, чырвоныя чарніла, смачны яблык, твая каромысел, вялікі жырафа, гэтакі цуд, пурпуровы ветразь, свая рукапіс, грэчневая крупа, вялікі пачак, моцная боль, горкі палын, пафарбаваныя дзверы, першы сажань, залатая медаль, густая пыл, незабыўная ростань, спелыя калоссі.

Заданне 10. Запішыце словазлучэнні ў левы слупок, а ў правы — іх пераклад на беларускую мову; вызначце род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Отремонтированная комната, долгожданный покой, белая ромашка, быть в отчаяние, потерянная туфля, наливная земляника, вечерние сумерки, его поведение, постоянные хлопоты, сочная черника, уроки рисования, старинная рукопись, красное яблоко, лёгкая изморозь, золотая медаль, качественный шампунь, деревянный пол, живительный родник.

Заданне 11. З пункту гледжання граматычнай катэгорыі роду знайдзіце пятае лішняе.

1. Гну, кенгуру, какаду, івасі, шымпанзэ.
2. Плакса, задзіра, ваяка, праныра, злюка.
3. Няўмека, ліхачка, чысцюля, непакора, непаседа.
4. Дэлі, Мекка, Тбілісі, Токія, Перу.
5. Красуня, гаспадыня, прыгажуня, піскля, мямля.

Заданне 12. З пункту гледжання граматычнай катэгорыі ліку знайдзіце пятае лішняе.

1. Сумненне, газа, паркаль, кмін, чай.
2. Імяніны, дажынкi, акулераы, нажніцы, буцы.
3. Канікулы, боты, блізняты, сані, граблі.
4. Духі, погляды, лыжы, кліпсы, туфлі.
5. Аксесуары, шахматы, прыцемкі, паводзіны, дрожджы.

Заданне 13. Да назоўнікаў мужчынскага роду падбярыце назоўнікі жаночага роду. Знайдзіце назоўнікі, якія не маюць адпаведных форм.

Трактарыст, рэжысёр, бухгалтар, электрык, артылерыст, вадавоз, баранавічанін, салавей, вучань, медаліст, выдатнік, шатландзец, гарэзнік, гаспадар, гусак, даяр, будаўнік, песіміст, дзядзечка, дзядуля, дырэктар, сакратар, касір, воран, кандытар, доктар, лётчык, гімнаст, гуманіст.

Заданне 14. Спішыце сказы, падкрэсліце назоўнікі, род якіх не супадае з родам адпаведных назоўнікаў у рускай мове. У дужках адзначце іх род.

1. У целе — дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла вагу (*І. Шамякін*). 2. Дзіўна не пасавала да гэтага жалобнага адзення белая-белая марля, якой была абвязана Вікіна шыя, і прыгожыя, непатрэбныя ў такі час валасы, якія, здавалася, ажно ззялі ўрачыстым святлом (*І. Шамякін*). 3. Яму здавалася, што ізноў адраджаецца да жыцця... (*М. Гарэцкі*). 4. З бакоў заплавалі няясныя цыбатыя цені крыжоў (*М. Зарэцкі*). 5. Патаемную сцэжку ўраз адшукаў, бо не злічыць нават, колькі разоў вымерыў ён сваімі маленькімі крокамі гэтую дзікую мясціну (*М. Зарэцкі*).

Заданне 15. Знайдзіце маўленчыя памылкі і запішыце правільны варыянт.

Пятая авеню, салёнае івасі, аўстралійскі эму, старая поні, надзейнае алібі, старое фартэпіяна, калючы алоэ, апушчаная жалюзі, спрытны гну, вясёлы канферансье, святочнае лато, рознакаляровы канфеці, новае пано, смачны жэле, прыезджы маэстра, свежы сулугуні, ружовая фламінга, ваенны аташэ, ветлівы парцье, сярэбранае калье, сакавітая кальрабі.

Заданне 16. Выдзеленыя словы пастаўце ў форме адзіночнага ліку, у дужках адзначце іх род.

1. Здаўна на Беларусі дзікіх *гусей* каралеўскай дзічынай лічаць (*Р. Ігнаценка*). 2. Снег выпаў на досвітку. Мяккі, пушысты. Яго белы абрус ляжыць як вокам акінуць. Нібыта кліча: станавіся на *лыжы* і імчы ў прастор! (*М. Чарняўскі*). 3. — Гэта добра, — сказаў цецярук, — а то вось *сабакі* бягуць: каб па-старому, табе б уцякаць трэба, а цяпер баяцца няма чаго (*Л. Талстой*). 4. *Яблыкаў* было столькі, што мы набралі поўныя кішэні (*М. Корзун*). 5. Ды дарэмна бацька рабіў Сяргейку палёжку. Той так бадзёра крочыў наперадзе, што снег ледзь паспяваў рыпець пад яго *валёнкамі* (*У. Шахавец*). 6. Бацька

зняў *рукавіцы* і з усяго размаху пачаў біць пешняй па лёдзе, нібыта быў злосны (У. Шахавец). 7. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту прагалінку завітае ды *журавінамі* пачастуецца (Р. Ігнаценка). 8. Надзелі буслы *панчохі*, і так ім зрабілася добра і цёпла, што і мароз не страшны (К. Каліна). 9. *Суніцы* сушаць, з іх ціснуць сок і вараць варэнне (У. Ягоўдзік). 10. Назбіраць *рамонкаў* — часу шмат не трэба (Д. Слаўковіч).

Тэма 1.3

КАТЭГОРЫЯ СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ

1.3.1 Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове.

Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў

Катэгорыя склону — гэта словазмяняльная катэгорыя назоўніка, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншага слова ў словазлучэнні ці сказе. Склонавыя формы назоўнікаў выражаюць сваё значэнне з дапамогай канчаткаў.

Традыцыйна ў сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў. Назоўны склон лічыцца прамым, а ўсе астатнія — ускоснымі. Форму назоўнага склону адзіночнага ліку называюць *п а ч а т к о в а й ф о р м а й* назоўніка. Словаформы меснага склону ўжываюцца толькі з прыназоўнікамі, а словаформы ўсіх астатніх склонаў — як без прыназоўнікаў, так і з прыназоўнікамі. Прыназоўнікі ўдакладняюць значэнне склонавай формы. Значэнне, якое перадаецца прыназоўнікамі, залежыць не толькі ад склонавай формы назоўніка, але і ад семантыкі галоўнага і залежнага кампанентаў словазлучэння. Таму адна і тая ж прыназоўнікавая канструкцыя можа перадаваць розныя значэнні. Напрыклад, прыназоўнік *пад* ужываецца з двума склонамі (вінавальным і творным), але ён можа перадаваць накіраванасць дзеяння куды-небудзь уніз: *нырнуць пад ваду*; месца: *спыніцца*

пад Брэстам; прастору: падняцца пад воблакі; час: выехаць пад рانیцу; мэту: падрыхтаваць пад кветкі.

Значэнне месца ў беларускай мове можа перадавацца родным, вінавальным і месным склонамі: *выехаць з Брэста; прывезці ў магазін, пайсці на выстаўку; жыць у горадзе, пабываць у вёсцы.* Аднак мы бачым з прыведзеных прыкладаў, што словазлучэнні паводле сэнсу адрозніваюцца паміж сабой. Гэта абумоўлена семантыкай склонаў і ўжываннем розных прыназоўнікаў: *родны* склон з прыназоўнікам з абазначае накірунак руху з якога-небудзь месца; *вінавальны* склон з прыназоўнікамі **на, у** — накірунак руху ў якое-небудзь месца; значэнне *меснага* склону з прыназоўнікамі **на, у** звязана са знаходжаннем у якім-небудзь месцы.

Сістэма склонавых формаў назоўнікаў называецца *парадыгмай*, якая прадстаўлена шасцю формамі адзіночнага ліку і шасцю формамі множнага ліку.

Асноўныя значэнні склонаў назоўнікаў: *аб'ектнае* (словаформа абазначае аб'ект, на які накіравана дзеянне); *суб'ектнае* (словаформа абазначае самога ўтваральніка дзеяння); *азначальнае* (словаформа абазначае прымету прадмета); *акалічнаснае* (словаформа абазначае, *як?, дзе?, калі?, якім чынам?* адбываецца дзеянне). Значэнне склонавай формы можна выявіць толькі ў кантэксце.

Склонавыя формы назоўніка з суб'ектным і аб'ектным значэннем удзельнічаюць (звычайна разам з формамі дзеяслова) у фарміраванні граматычнай асновы сказа: **Вясна набірала моц.** Калі ж склонавая (прыназоўнікава-склонавая) форма назоўніка мае акалічнаснае ці азначальнае значэнне, то яна звычайна выкарыстоўваецца ў іншай функцыі — удакладняе, развівае, канкрэтызуе сінтаксічную структуру сказа: **Па каменні каля рэчкі не скачуць жававыя пліскі** (В. Вольскі).

Для **назоўнага** склону характэрна суб'ектнае значэнне (*дырэктар у школе*); для **роднага** склону — суб'ектнае (*выступленне дэкана*), аб'ектнае (*будаўніцтва інтэрната*), акалічнаснае значэнне месца, часу, мэты, прычыны (*сустрэцца каля ўніверсітэта, чакаць да вясны, жыць дзеля дзяцей, пабалець ад страху*), азначальнае (*дом з цэглы*) з адценнем

прыналежнасці (*падручнік сяброўкі*); для **давальнага** склону — аб'ектнае (*дапамога аднагрупнікам*), суб'ектнае (*маці не спіцца*), азначальнае (*падарунак унуку, абеліск воінам*); для **вінавальнага** склону — аб'ектнае (*пісаць пісьмо*), суб'ектнае (*сястру нешта хвалявала*), акалічнаснае месца, часу, мэты (*прыйсці ва ўніверсітэт, пераехаць пад лета, прыехаць на дачку*); для **творнага** склону — аб'ектнае (*кіраваць гуртком*), акалічнаснае значэнне месца (*спыніцца за горадам*), азначальнае (*кніга з малюнкамі*), суб'ектнае (*дарогу замяло снегам*); для **меснага** склону — аб'ектнае (*дагавор аб супрацоўніцтве*), азначальнае (*паліто на гузіках*), акалічнаснае значэнне месца, часу, спосабу дзеяння (*стаяць на дарозе, марыць у дзяцінстве, жыць у дастатку*).

У адных выпадках форма склону не залежыць ад значэння ні самога назоўніка, ні таго слова, з якім гэты назоўнік звязаны. Такія склонавыя значэнні называюцца а с н о ў н ы м і. Асноўным лічыцца суб'ектнае значэнне для назоўнага склону, аб'ектнае — для вінавальнага склону, акалічнаснае — для меснага склону. Іншыя значэнні склонаў залежаць і ад семантыкі тых слоў, якім словаформа падпарадкавана, і ад значэння самой назоўнікавай словаформы. Напрыклад, акалічнаснае значэнне мэты вінавальны склон мае пры дзеясловах, якія характарызуюцца значэннем руху (*іду на спатканне*). Такія значэнні лічацца н е а с н о ў н ы м і.

У старабеларускай мове быў сёмы склон — клічны: *сыне, княжа, доню, лесе, голубе, браце, хлопча, краю, народзе, сынку*. Ён выкарыстоўваўся пры звароце да асобы ці неадушаўлёнага прадмета і не выражаў сінтаксічных сувязей паміж словамі. У сучаснай беларускай мове рэшткі клічнай формы захаваліся ў мастацкім і гутарковым стылях. Яны сустракаюцца сярод назоўнікаў другога скланення мужчынскага роду, якія ў сказе выступаюць у ролі звароткаў: — *На сёння досыць, пайшлі, сыне, вячэраць!* (Я. Лецкі). *Гусям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала). *Летш змагацца вольным, браце, чым цярпець і гнуцца* (Я. Колас). — *Я, хлопча, сорак з лішкам у вёсцы пражыў: чаму не ведаць?* (М. Стральцоў). — *Што ж, пойдзем, дружба, пад нашу бярозку, давай возьмемся за рукі, паслухаем ноч, цішыню і сябе саміх* (М. Стральцоў).

1.3.2 Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення

Скланенне — гэта змяненне назоўнікаў па склонах. Назоўнікі, якім уласцівы аднолькавыя склонавыя канчаткі, аб'ядноўваюцца ў тыпы скланення.

У залежнасці ад сістэмы канчаткаў у адзіночным ліку кожнага асобнага назоўніка і граматычнага роду назоўнікі размяркоўваюцца па трох скланеннях. Множналікавыя назоўнікі застаюцца па-за тыпамі скланення.

Да першага скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *сасна, мяжа, рака, рэчка, дарога, эпоха, зямля, сатыра, апрацоўка, акула, рэфлексія, сёмга*.

Па першым скланенні змяняюцца таксама назоўнікі:

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі абазначаюць асоб жаночага полу: *ціхоня, плакса, чысцёха, задавака*;

– мужчынскага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *Кузьма, Фама, Лья, старшыня, старшыня*;

– агульнага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, незалежна ад полу носьбіта: *сірата, ляўша, размазня, ханжа, скупянда, нераўня*.

Да другога скланення належаць назоўнікі:

– мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *сын, вучань, ліпень, шалаш, пясок, боль*;

– ніякага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-о(-ё), -а, -е**: *акно, жыццё, галлё, жыта, поле*;

– ніякага роду з канчаткам **-я** ў назоўным склоне адзіночнага ліку (іх пяць): *бярэмя, вымя, польмя, семя, цемя*;

– мужчынскага роду з ацэначнымі суфіксамі **-іск(-ыск-), -ішч(-ышч-)**, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а**: *галасішча, вятрыска, дамішча*;

– назоўнікі тыпу *Дняпро, Пятро*.

Па другім скланенні змяняюцца таксама назоўнікі агульнага роду *хвалько, гняўко, нямка*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

Да трэцяга скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *смеласць, мыш, печ, шыр, Об, кроў, радасць*.

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца **ро з н а с к л а н я л ь н ы м і**.

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Па ад'ектыўным скланенні змяняюцца назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў: *сталовая, насякомае, дзяжурны*. Падобныя назоўнікі ва ўсіх склонах маюць такія ж канчаткі, як і прыметнікі з адпаведным тыпам асновы. Сюды адносяцца:

– назоўнікі, утвораныя шляхам субстантывацыі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў з абагульнена-якасным значэннем: ***связны спазняецца, смачнае марожанае, нашы прыехалі, дыпломная напісана, прасторная настаўніцкая, першы з'явіўся***;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на ***-скі, -ская***: *Янкоўскі, Дамброўскі, Чайкоўская, Пучынская*;

– прозвішчы на ***-ы(-і), -ая(-яя)***, якія паходзяць ад якасных і адносных прыметнікаў: *Чорны, Кароткая, Палявая, Пуставая*.

Вучоныя вылучаюць «з мешанае» (субстантыўна-ад'ектыўнае) скланенне — назоўнікі пры змяненні па склонах маюць у адных склонах канчаткі назоўнікаў, а ў другіх — канчаткі прыметнікаў. Па «змешаным» скланенні змяняюцца:

– назоўнікі, зыходныя формы якіх падобныя да прыналежных прыметнікаў і з'яўляюцца прозвішчамі асоб мужчынскага полу (*Барысаў, Собалеў, Папоў, Жлобін*). Пры скланенні такіх слоў

заўважаем канчаткі розных часцін мовы: у родным, давальным, вінавальным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення: Р. *Папова, Жлобіна* (як і *сына*); Д. *Папову, Жлобіну* (як і *сыну*); В. *Папова, Жлобіна* (як і *сына*); М. (*пры*) *Папове, Жлобіне* (як і *сыне*), а ў творным склоне — канчатак прыметніка **-ым**: Т. *Паповым, Жлобіным* (як і *новым*);

– жаночыя прозвішчы на **-ав-, -ов-, -ев-, -ін-(-ын-)** (*Жлобіна, Гусева, Максімава*), якія ў назоўным і вінавальным склонах маюць канчаткі назоўнікаў: Н. *Жлобіна, Гусева*; В. *Жлобіну, Гусеву* (як і Н. *краіна, В. краіну*), а ў астатніх склонах — прыметнікаў: Р. *Жлобінай, Гусевай* (як і *новай*); Д. *Жлобінай, Гусевай*; Т. *Жлобінай, Пятровай*; М. (*пры*) *Жлобінай, Гусевай*.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, якія з’яўляюцца географічнымі назвамі, маюць у творным склоне канчатак **-ам**: *пад Жлобінам, Барысавам, Драгічынам*. Такія ж канчаткі маюць і неславянскія прозвішчы: *Грын, Чаплін, Дарвін, Бёклін, Франклін* (*Грынам, Чаплінам, Дарвінам, Бёклінам, Франклінам*). Зыходзячы з гэтага, падобныя назоўнікі змяняюцца так, як і любы агульны назоўнік мужчынскага роду другога скланення з адпаведнай асновай.

1.3.3 Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх склонавыя канчаткі

Склонавы канчатак таго або іншага назоўніка залежыць ад тыпу скланення і характару асновы. Аснова назоўніка можа быць:

- на цвёрды зычны: *вясна, сад, лес, балота, звон, глыб, расліна*;
- на мяккі зычны: *восень, вучань, насенне, хвоя, гай, песня, хваля*;
- на зацвярдзелы зычны: *мыш, плячо, сэра, душа, плошча, вецер*;
- на заднеязычны зычны: *бібліятэка, падлога, вяха, малако, ганак*.

Акрамя таго, склонавыя канчаткі могуць залежаць ад месца націску (напрыклад, Д. *рэчцы, рацэ*), лексічнага значэння назоўніка (напрыклад, Р. *студэнты другога курса* — *не звернем з гэтага курсу*).

Канчаткі назоўнікаў **першага скланення** залежаць ад характару асновы і месца націску.

У *родным склоне* адзіночнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-ы** (*травы, хвіліны, афішы, сустрэчы*), а з асновай на мяккі зычны і заднеязычны — **-і** (*лініі, вокладкі, гаспадыні, кнігі*).

У *давальным і месным склонах* назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі. Канчатак **-е** ўласцівы назоўнікам з асновай:

– на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім зычным: *парта — парце, сцяна — сцяне, краіна — краіне, вада — вадзе, смала — смале;*

– на [z], [x], якія чаргуюцца з мяккімі [z’], [c’]: *дуга — дузе, падлога — падлозе, эпоха — эпосе, ткачыха — ткачысе.*

Канчатак **-і** маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *ралля — раллі, гісторыя — гісторыі, воля — волі, зямля — (на) зямлі.*

Канчатак **-ы** ўласцівы назоўнікам з асновай:

– на зацвярдзелы зычны: *сястра — сястры, папера — (на) паперы, плошча — плошчы, праца — (на) працы, мяжа — мяжы;*

– на [к], якое чаргуецца з [ц]: *акустыка — акустыцы, каляска — (у) калясцы, вавёрка — вавёрцы, ручка — ручцы.*

Для назоўнікаў з асновай на [к], які чаргуецца з [ц], пад націскам характэрны канчатак **-э**: *дача — дачцэ, шчака — (на) шчацэ, рака — рацэ.*

Вінавальны склон назоўнікаў з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі мае канчатак **-у** (*парта — парту, матэматыка — матэматыку, гара — гару*), а з асновай на мяккі зычны — канчатак **-ю** (*Марыя — Марыю, сям’я — сям’ю, зямля — зямлю*).

У *творным склоне* назоўнікі з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі пад націскам маюць канчатак **-ой(-ою)**: *кара — карой(-ою), сцяна — сцяной(-ою), вярба — вярбой(-ою), рака — ракой(-ою)*, а не пад націскам — **-ай(-аю)**: *канапа — канapai(-аю), парта — партай(-аю), вячэра — вячэрай(-аю), рэчка — рэчкай(-аю)*; з асновай на мяккі зычны — пад націскам канчатак **-ёй(-ёю)**: *ралля — раллёй(-ёю), зямля — зямлёй(-ёю)*, а не пад націскам — **-яй(-яю)**: *хвоя — хвойй(-яю), хваля — хваляй(-яю).*

Склонавыя канчаткі назоўнікаў **другага скланення** мужчынскага роду залежаць ад характару асновы, націску,

катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці (у вінавальным склоне), лексічнага значэння слова (у родным склоне).

Назоўнікі другога скланення мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў *родным склоне* маюць канчаткі **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Канчатак **-а(-я)** ўласцівы для назоўнікаў, што абазначаюць:

– назвы людзей і жывёл: *студэнта, вучня, жука, салаўя, Міхася, чытача, героя*;

– канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню: *алоўка, пня, гадзінніка, яблыка, аўтобуса*;

– органы і часткі цела чалавека і жывёл: *пальца, хваста, страўніка, ілба, языка, але: твару*;

– навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *косінуса, прыметніка, суфікса, сказа, ромба, ямба; але: роду, ліку, склону, тэксту*;

– адзінкі вымярэння, грашовыя адзінкі, акрэсленыя адрэзкі часу: *гектара, ампера, франка, чырвонца, месяца, семестра, тыдня; але: веку, ранку, абеду*;

– населеныя пункты, мясцовасці, геаграфічныя і астранамічныя паняцці: *акіяна, горада, Брэста, вострава, метэарыта*;

– танцы, спартыўныя, народныя і картачныя гульні: *вальса, гапака, валеябола, покера, прэферанса*;

– арганізацыі, установы, прадпрыемствы: *універсітэта, клуба, калгаса, камітэта, гарнізона*.

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– хімічныя элементы: *вадароду, магнію, цынку*;

– захворванні, лекі: *апендыцыту, анальгіну, грыпу*;

– грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя плыні, навуковыя тэорыі: *рэалізму, гуманізму, дарвінізму*;

– неакрэсленыя прамежкі часу: *абеду, інтэрвалу, тэрміну*;

– напрамкі ў прасторы, месца: *лесу, гаю, краю, прастору*;

але з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі: *ляска, гайка, садка*;

– з’явы прыроды, стыхійныя бедствы: *грому, ветру (ветрыку), урагану, марозу (марозіку)*;

– дзеянні, працэсы, стан, пачуцці: *крыку, перапісу, сораму*;

– адцягненыя якасці, прыметы: *клопату, розуму, блакіту*;

– разнастайныя рэчывы, матэрыялы: *клею, мёду, пяску, паркалю, але: аўса;*

– прадукты харчавання: *гуляш, шапшыку, супу, але: бітка, хлеба, торта, варэніка, бліна, перніка, калача, пірага, каравая, каржжа;*

– накірункі свету: *усходу, захаду; але: поўдня;*

– розныя падзеі ў грамадскім жыцці: *фэстывалю, конкурсу, экзамену, фіналу;*

– сукупнасць аднародных прадметаў як непадзельнае цэлае: *асняку, бярэзніку, літражу;*

– травы, злакі, кустовыя расліны: *агрэсту, асоту, палыну.*

Каб правільна вызначыць канчатак роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду (*-а(-я)*) ці *-у(-ю)*), можна выкарыстаць правіла, прапанаванае яшчэ К. Крапівой: канчаткі *-а(-я)* маюць неадушаўлёныя назоўнікі, якія можна ўжываць з часткай *паў-* і абазначаныя імі рэчы лічыць як адзінкі: *паўдома, паўсеанса, паўспектакля, паўхлеба, паўкалача*. Усе астатнія назоўнікі маюць у родным склоне канчатак *-у(-ю)*: *заліку, намалоту, гумару* і інш.

У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх у залежнасці ад значэння ў родным склоне адзіночнага ліку можа выкарыстоўвацца канчатак *-а(-я)* або *-у(-ю)*: *адбою* (дзеянне) — *адбоя* (малаток); *бялка* (частка цела) — *бялку* (рэчыва); *вадасце́ка* (труба, жолаб) — *вадасце́ку* (працэс); *габелена* (насценны дыван) — *габелену* (тканіна); *гардэ́роба* (шафа для адзення, раздзявальня) — *гардэ́робу* (адзенне аднаго чалавека); *гука* (лінгвістычны тэрмін) — *гуку* (ваганні паветра); *дагавору* (дзеянне) — *дагавора* (дакумент); *дома* (будынак) — *дому* (жыллё, ачаг); *загаду* (дзеянне) — *загада* (дакумент); *запала* (ваенны тэрмін) — *запалу* (гарачнасць); *зверабою* (расліна) — *зверабою* (паляўнічы); *звону* (гук) — *звона* (прадмет); *з’езда* (сход) — *з’езду* (дзеянне); *ізу́мруда* (адзін камень) — *ізу́мруду* (матэрыял); *каменю* (горная парода) — *каменя* (кавалак каштоўнага мінералу); *лексікону* (запас слоў) — *лексікона* (слоўнік); *меданоса* (расліна) — *меданосу* (час збору пчоламі нектару); *муру* (кладка) — *мура* (будынак); *перагона* (участак дарогі) — *перагону* (дзеянне); *трафарэ́та* (прылада) — *трафарэ́ту* (агульнапрыняты ўзор) і інш.

У *родным склоне* назоўнікі адзіночнага ліку, якія з’яўляюцца назвамі асобных дрэў, маюць канчатак **-а(-я)**, а назоўнікі, якія абазначаюць драўніну, — канчатак **-у(-ю)**: *расце каля эўкаліпта — зроблена з эўкаліпту; стаялі каля дуба — стол з дубу.*

Сустракаюцца назоўнікі, якія могуць абазначаць ці адну расліну (тады яны ў *родным склоне* адзіночнага ліку маюць канчатак **-а(-я)**), ці сукупнасць, непадзельнасць (тады яны маюць канчатак **-у(-ю)**): *аднаго сланечніка ўжо на полі няма — на касілі многа сланечніку; сарваць кветку рамонка — многа рамонку на лузе.*

У *давальным склоне* назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у (-ю)**: *сыну, лесу, краю, вучню.*

Адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду ў *вінавальным склоне* ўжываюцца з канчаткам **-а(-я)**: *бўсла, вучня, студэнта, чарадзея*, а неадушаўлёныя — з нулявым канчаткам: *бор, лес, ліпень, гай, шлях, інстытут.*

У залежнасці ад месца націску і ад якасці апошняга зычнага асновы ў *творным склоне* ўжываецца канчатак **-ом** (*сталом, дубком, халадніком, тыражом*), **-ём** (*канём, медалём, салаўём*), **-ем** (*ценыем, болем, краем*), **-ам** (*лугам, лесам, смехам*).

У *месным склоне* назоўнікі мужчынскага роду могуць мець канчаткі **-у (-ю)**, **-і**, **-ы**, **-е**:

– **-у** ўласцівы для асабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*аб мужу, пры песняру, пры рэктару*) і для неасабовых назоўнікаў на **[к]**, **[г]**, **[х]**, якія не чаргуюцца з **[з’]**, **[с’]** (*у пляску, у канчатку, аб штрыху, у лопуху, у сельмагу, у тварагу*);

– **-ю** характэрны для асабовых назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: *аб вучню, пры кавалю, пры госцю*;

– **-і** маюць неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *у музеі, у ліпені, у агні, у тунэлі*;

– **-ы** ўласцівы для неасабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук: *у шалашы, на дажджы, у гушчары*;

– **-е** маюць асабовыя і неасабовыя назоўнікі з асновай на цвёрды зычны гук: *аб партызане, аб артысце, у лесе, у горадзе*; некаторыя назоўнікі з асновай на **[г]**, **[х]**, якія чаргуюцца з **[з’]**, **[с’]**:

на снезе, на паверсе, на парозе, на беразе, на лузе, у кажусе, у гаросе, у стозе, на плузе, у астрозе.

У залежнасці ад лексічнага значэння некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў месным склоне могуць мець розныя значэнні. Назоўнік *пост* у значэннях ‘месца, з якога можна назіраць за кім-, чым-н., ахоўваць каго-, што’ і ‘адказная пасада’ ўжываецца з канчаткам **-у** (*стаяць на пасту, на высокім пасту ў Мінску*), а ў значэнні ‘царкоўны’ — з канчаткам **-е** (*праводзіць час у поспе і малітвах*).

Назоўнік *двор* у значэнні ‘месца каля хаты’ ўжываецца з канчаткам **-ы** (*гуляць у двары*), а ў значэнні ‘не ў хаце’ — з канчаткам **-э** (*на дварэ пахаладала*).

Назоўнік *рог* у значэнні ‘вугал’ мае канчатак **-у** (*на рагу*), а ў значэнні ‘рог жывёлы’ — канчатак **-е** (*на розе*).

Назоўнікі **другога скланення** ніякага роду ў залежнасці ад асновы ў *родным* склоне маюць канчаткі **-а(-я)**: *поля, жыцця, акна, вядра, рэха, польмя*; у *давальным* — канчатак **-у(-ю)**: *полю, жыццю, акну, вядру, рэху, польмю*. Канчаткі *вінавальнага* склону супадаюць з канчаткамі назоўнага склону: *поле, жыццё, акно, вядро, рэха, польмя*.

Канчаткі *творнага* склону (**-ом(-ам), -ём(-ем)**) залежаць яшчэ і ад націску: *акном, вядром, рэхам, сонцам; жыццём, галём, полем, польмем*.

У *месным* склоне для назоўнікаў ніякага роду ў залежнасці ад асновы ўласцівы канчаткі **-е, -і, -ы, -у**: *у акне, на балоце, у жыцці, у галі, у польмі, на сонцы, у вядры, у рэху, на воблаку, у вуху*.

Назоўнік *малако* ў месным склоне ўжываецца з канчаткам **-э**: *у малацэ*.

Назоўнікі **трэцяга скланення** з асновай на цвёрды і мяккі зычныя ў *родным, давальным* і *месным* склонах маюць канчатак **-і** (*верфі, любові, смеласці, солі*), а з асновай на зацвярдзелы — **-ы** (*ночы, Сібіры, распачы*). У назоўніках *кроў, свякроў* адбываецца чаргаванне галосных [о] — [ы]: *кроў — крыві, свякроў — свекрыві*.

Форма *вінавальнага* склону супадае з формай назоўнага: *Сібір, ноч, верф, смеласць, распач, соль*.

У *творным склоне* назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-у** (*ноччу, распаччу, мышшу*), а з асновай на мяккі і цвёрды — **-ю** (*соллю, смеласцю, верф'ю*). Такі ж канчатак маюць у *творным склоне* і назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зацвярдзелы **[p]**: *Сібір'ю, шыр'ю*. Пры гэтым апошні зычны асновы (за выключэннем **[б]**, **[п]**, **[м]**, **[ф]**, **[р]**, **[ў]**) у пазіцыі паміж галоснымі падаўжаецца: *меддзю, Прыпяццю, бандэраллю, дробяззю, ноччу, мышшу, гуссю*. Пасля зычных **[б]**, **[п]**, **[м]**, **[ф]**, **[р]** перад канчаткам **-ю** пішацца апостраф: *Об'ю, Перм'ю, верф'ю, Свір'ю*.

1.3.4 Скланенне назоўнікаў у множным ліку

У сучаснай беларускай мове назоўнікі ўсіх трох скланенняў ва ўсіх склонах, за выключэннем роднага, маюць аднолькавыя канчаткі.

Для назоўнікаў множнага ліку ў *назоўным склоне* ўласцівы канчаткі **-ы** (пры аснове на цвёрды і зацвярдзелы зычны): *грушы, бярозы, лясы, вокны, мышы, ночы*; **-і** (пры аснове на мяккі зычны і [г], [к], [х]): *дарогі, алеі, вучні, лугі, далоні*. Назоўнікі з суфіксамі **-анін(-янін)**, **-чанін** маюць канчатак **-е**: *грамадзяне, брастаўчане, славяне*.

У *родным склоне* назоўнікі множнага ліку ўжываюцца з канчаткамі **-аў(-яў)**, **-оў(-ёў)**, **-ей(-эй)** і з нулявым канчаткам.

Назоўнікі першага скланення маюць канчатак **-аў(-яў)**, калі аснова заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*спазма — спазмаў, паверхня — паверхняў, келля — келляў, сваця — свацяў*). У тых выпадках, калі паміж зычнымі з'яўляецца беглы галосны гук, нормай лічыцца і нулявы канчатак: *чарэшняў — чарэшань, земляў — зямель, соснаў — сосен*.

Нулявы канчатак у *родным склоне* маюць назоўнікі першага скланення з асновай на [г], [к], [х] і з асновай на адзін зычны гук: *сесія — сесій, зорка — зорак, трава — траў, вуліца — вуліц, дарога — дарог, страх — стрэх*.

Назоўнікі другога скланення ніякага роду ў родным склоне маюць канчаткі: **-аў(-яў)**, **-оў(-ёў)** ці нулявы канчатак. Канчатак **-аў** характэрны для назоўнікаў з асновай, якая заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*рабро* — *рэбраў*, *сэрца* — *сэрцаў*, *аблічча* — *абліччаў*). Такі ж канчатак маюць і некаторыя назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на адзін зычны гук: *пяро* — *пёраў*, *звяно* — *звёнаў*, *кола* — *колаў*, *зарыва* — *зарываў*, *мора* — *мораў*.

Назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на цвёрды, зацвярдзелы зычны гук ці на збег зычных *тн*, *др*, *сл*, *сьм*, *мн*, *кн*, маюць варыянтныя формы з канчаткам **-аў** ці з нулявым канчаткам: *пісьмо* — *пісьмаў* і *пісем*, *акно* — *вокнаў* і *акон*, *вясло* — *вёслаў* і *вёсел*, *палатно* — *палотнаў* і *палоцен*.

Канчатак **-оў** маюць аднаскладовыя назоўнікі *дно*, *шво*: *дноў*, *швоў*. Назоўнік *поле* мае канчатак **-ёў**: *палёў*. Назоўнікі *вуха*, *плячо*, *вока* ўжываюцца з канчаткам **-эй**: *вушэй*, *плячэй*, *вачэй*.

Назоўнікам другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычныя і на [г], [к], [х] у родным склоне ўласцівы канчаткі: **-оў** (пад націскам): *луг* — *лугоў*, *стол* — *сталоў*, *сябар* — *сяброў*; **-аў** (не пад націскам): *палец* — *пальцаў*, *параметр* — *параметраў*, *кілаграм* — *кілаграмаў*, *раён* — *раёнаў*, *яблык* — *яблыкаў*. Назоўнікі з асновай на мяккі зычны маюць пад націскам канчатак **-ёў**: *гай* — *гаёў*, *пень* — *пнёў*, *каваль* — *кавалёў*, *салавей* — *салаўёў*; не пад націскам — **-яў**: *вучань* — *вучняў*, *тыдзень* — *тыдняў*, *алень* — *аленяў*.

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення ў родным склоне множнага ліку маюць канчатак **-эй(-ей)**: *госць* — *гасцей*, *конь* — *коней*, *лапаць* — *лапцей*.

Нулявы канчатак характэрны для назоўнікаў з суфіксамі **-анін (-янін)**, **-чанін**, **-ін(-ын)**: *балгарын* — *балгар*, *грамадзянін* — *грамадзян*, *магіляўчанін* — *магіляўчан*.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчатак **-эй(-ей)**: *гусь* — *гусей*, *вобласць* — *абласцей*, *ноч* — *начэй*; не пад націскам — канчатак **-аў(-яў)**: *далонь* — *далоняў*, *печ* — *печаў*, *сенажаць* — *сенажацяў*, *сувязь* — *сувязяў*. Назоўнікі з націскам на аснове ўжываюцца і з канчаткам **-ей**: *далоней*, *сенажацей*, *сувязей*.

У давальным склоне назоўнікі множнага ліку ўжываюцца з канчаткам **-ам(-ям)**: *дарога — дарогам, вучань — вучням, лес — лясам, даль — далям, поле — палям.*

У вінавальным склоне назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, маюць канчатак **-ы(-і)**: *дарогі, палі, лясы, сенажаці*; назоўнікі, што абазначаюць адушаўлёныя прадметы, — **-оў(-ёў), -аў(-яў), -эй(-ей)** і нулявы канчатак: *настаўнікаў, братоў, гасцей, пчол.*

У творным склоне для назоўнікаў множнага ліку ўласцівы канчаткі **-амі(-ямі)**: *дарогамі, палямі, сенажацямі, братамі.*

Назоўнікі *плечы, грошы, вочы, вушы, дзверы* ў творным склоне могуць ужывацца з канчаткамі **-амі(-ямі)** і **-ыма**: *плячамі і плячыма, грашамі і грашыма, вачамі і вачыма, вушамі і вушыма, дзвярамі і дзвярыма.*

Варыянтныя канчаткамі могуць мець таксама назоўнікі *грудзі, калені, косці, сані, слёзы, свінні*: *грудзямі і грудзьмі, каленямі і каленьмі, касцямі і касцьмі, санямі і саньмі, слязамі і слязьмі, свіннямі і свіньмі.*

Назоўнікі *дзеці, людзі* ў форме творнага склону маюць канчатак **-мі**: *дзецьмі, людзьмі.*

Назоўнікам множнага ліку ў месным склоне ўласцівы канчатак **-ах(-ях)**: *на дарогах, на палях, на начах, на вуліцах, на вучнях.*

1.3.5 Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца р о з н а с к л а н я л ь н ы м і. Канчаткі, характэрныя розным тыпам скланення, маюць пры змяненні па склонах назоўнікі:

– назвы маладых істот: *кацяня, зубраня, медзведзяня, сланяня, птушаня.* У назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку дапускаецца, акрамя формы з канчаткам **-я**, ужыванне формы з канчаткам **-ё**: *кацянё, зубранё, медзведзянё.* У родным, давальным

і месным склонах такія назоўнікі набываюць суфікс **-яц-** і скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (*кацяняці, кацяняці, аб кацяняці*). У творным склоне яны маюць націскны канчатак **-ём:** *кацяням, зубранём, медзведзяням*. Назоўнік *дзіця* мае ў творным склоне адзіночнага ліку ненаціскны канчатак **-ем:** *дзіцем*;

– *імя, стрэмя, племя*. Пры скланенні ўжываюцца з суфіксам **-ен-** або без яго. Калі гэтыя назоўнікі набываюць суфікс **-ен-**, то ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак трэцяга скланення **-і** (*імені, імені, аб імені*), а ў творным склоне — канчатак другога скланення **-ем** (*іменем, племенем, стрэменем*). Без суфікса **-ен-** яны скланяюцца, як назоўнікі ніякага роду другога скланення з асновай на мяккі зычны: Р. *імя, племя, стрэмя*; Д. *імя, племя, стрэмя*; В. *імя, племя, стрэмя*; Т. *імя, племя, стрэмя*; М. (*аб*) *імя, племя, стрэмя*;

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *забіяка, ціхоня, плакса, запявала, задзіра*. Такія назоўнікі ў родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення (Р. *ціхоні, задзіры* (як і *зямлі, сасны*); В. *ціхоню, задзіру* (як і *зямлю, сасну*). У давальным, творным і месным склонах такія назоўнікі маюць канчаткі другога скланення: Д. *ціхоню, задзіру* (як і *чарадзею, дырэктару*); Т. *ціхонем, задзірам* (як і *чарадзеем, дырэктарам*); М. (*аб*) *ціхоню, задзіру* (як і (*пры*) *чарадзею, дырэктару*);

– мужчынскага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *мужчына, бацька, дзядуля*. Падобнага тыпу назоўнікі ў родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі першага скланення: Р. *мужчыны, дзядулі* (як і *сасны, зямлі*); В. *мужчыну, дзядулю* (як і *сасну, зямлю*). У давальным, творным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць такія ж канчаткі, як і асабовыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення: Д. *мужчыну, дзядулю* (як і *сыну, чарадзею*); Т. *мужчынам, дзядулем* (як і *сынам, чарадзеем*); М. (*пры*) *мужчыне, дзядулю* (як і (*пры*) *сыне, чарадзею*);

– *маці*, калі ён ва ўскосных склонах, акрамя вінавальнага, набывае суфікс **-ер**. У такім выпадку гэты назоўнік у родным,

давальным і месным склонах мае канчатак трэцяга скланення: Р. *мацеры* (як і *печы*); Д. *мацеры* (як і *печы*); М. (*аб*) *мацеры* (як і (*аб*) *печы*, а ў творнымсклоне — канчатак першага скланення: Т. *мацерай* (-аю)(як і *краінай* (-аю)).

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Да нескланяльных назоўнікаў адносім:

– значную колькасць запазычаных агульных і ўласных назоўнікаў, якія заканчваюцца на галосны гук: *пані, аташэ, Сочы, Чылі, дэпо, манга, кепі, клішэ, макрамэ, марабу, рэтра, самбрэра, Фігара*;

– запазычаныя назоўнікі жаночага роду з асновай на зычны гук: *мадам, міс, Элен*;

– прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага полу на націскае **-о**: *Сцяцко, Буйло, Гурло, Крамко*;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны гук і належаць асобе жаночага полу: *Лявончык, Патапчук, Міхнюк, Раманчук*;

– прозвішчы на **-ых(-іх)**: *Сядых, Баравых, Гнядых*;

– назоўнік *маці*;

– абрэвіятуры і складанаскарочаныя словы: *аблана, ТБМ, ААН, ДАІ*. Аднак ёсць абрэвіятуры, якія скланяюцца: *ЛіМ, ЖЭС* (у ЛІМе, ЖЭСе).

3.6 Словаўтварэнне назоўнікаў

Ва ўтварэнні назоўнікаў удзельнічаюць усе вядомыя навуцы спосабы словаўтварэння. Назоўнікі шырока выкарыстоўваюцца ў якасці базы для ўтварэння як саміх назоўнікаў (*луг* → *лугавіна, песня* → *пясняр, сірата* → *сіроцтва*), так і слоў іншых часцін мовы (*сліва* → *слівавы, след* → *следзіць, вясна* → *увесну*).

У беларускай мове назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, займеннікаў: *бяроза* → *беразняк*; *уплывовы* → *уплывовасць*; *сеяць* → *сеялка*; *пяць* → *пяцёрка*; *свой* → *сваяк*.

Самы пашыраны тып утварэння назоўнікаў — *марфалагічны* (новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем). Адрозніваюцца наступныя спосабы марфалагічнага ўтварэння назоўнікаў:

– суфіксальны, пры якім далучаныя да ўтваральнай асновы суфіксы надаюць назоўнікам значэнні: 1) асобы: *чытаць* → *чытач*, *бедны* → *бядняк*, *вясёлы* → *вясельчак*, *ныць* → *ныцік*, *фанат* → *фанатык*, *кіраваць* → *кіраўнік*, *апарат* → *апаратчык*, *разносіць* → *разносчык*, *насіць* → *насільшчык*, *страляць* → *стралок*, *аркестр* → *аркестрант*, *шаптаць* → *шаптун*, *Капыль* → *капылянін*, *пчала* → *пчалаяр*, *аптэка* → *аптэкар*, *банк* → *банкір*, *методыка* → *метадыст*, *баязлівы* → *баязлівец*, *карміць* → *кармілец*, *труба* → *трубач* і інш.; 2) прадмета: *бусел* → *буслянка*, *карміць* → *кармушка*, *кніга* → *кнігарня*, *пер’е* → *пярына* і інш.; 3) адцягненай прыметы: *сумленны* → *сумленнасць*, *добры* → *дабрыня*, *мокры* → *макрэдзь*, *дробны* → *дробязь*, *сівы* → *сівізна*, *горкі* → *гарката* і інш.; 4) адцягненага дзеяння: *страляць* → *стральба*, *бегаць* → *беганіна*, *разгадаць* → *разгадка* і інш.; 5) асобы жаночага полу: *паэт* → *паэтэса*, *акцёр* → *актрыса*, *ткач* → *ткачыха*, *імператар* → *імператрыца*, *наглядаць* → *наглядальніца*, *буфет* → *буфетчыца*, *вязаць* → *вязацьшыца*, *скакаць* → *скакуха* і інш.; 6) зборнасці: *ліпа* → *ліпняк*, *пешы* → *пяхота*, *браты* → *братва* і інш.;

– нульсуфіксальны (бязсуфіксальны, бясуфіксальны) спосаб, калі ад утваральнай асновы без далучэння суфікса ўтвараюцца назоўнікі са значэннем адцягненай прыметы, якасці або дзеяння, матываваныя прыметнікамі і дзеясловамі: *глыбокі* → *глыб*, *малады* → *моладзь*, *цёмны* → *цемень*, *сіні* → *сіль*, *моцны* → *моц*, *белы* → *бель*, *стукаць* → *стук*, *заклікаць* → *заклік*, *страляць* → *стрэл*, *прыліць* → *прыліў*. Бясуфіксальным спосабам утвораны таксама некаторыя назоўнікі ад лічэбнікаў: *трэці* → *трэць*, *чацвёрты* → *чвэрць*. Нульсуфіксальным спосабам таксама ўтвораны

і назоўнікі агульнага роду ад дзеясловаў (*задзірацца* → *задзіра*, *заікацца* → *заіка*, *падлізвацца* → *падліза*, *прытварыцца* → *прытвора*) і прыметнікаў (*пранырлівы* → *праныра*, *брыдкі* → *брыда*);

– прыставачны спосаб утварэння назоўнікаў рэалізуецца з дапамогай прыставак са значэннем сумеснасці, адмоўя, падпарадкавання, супрацьлегласці, узаемасувязі і інш.: *герой* → *антыгерой*, *голас* → *водгалас*, *камфорт* → *дыскамфорт*, *мантаж* → *дэмантаж*, *генератар* → *звышгенератар*, *мера* → *контрмера*, *сістэма* → *надсістэма*, *спакой* → *неспакой*, *палкоўнік* → *падпалкоўнік*, *тэкст* → *падтэкст*, *дзед* → *прадзед*, *агент* → *рэагент*, *удзельнік* → *саўдзельнік*, *тропікі* → *субтропікі*, *арэнда* → *субарэнда*, *актывацыя* → *дэактывацыя*. Гэтым спосабам, як бачна з прыведзеных прыкладаў, назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб служыць для ўтварэння назоўнікаў з прасторавым, часавым значэннем, значэннем непаўнаты якасці, адмоўя: *край* → *акраек*, *насіць* → *абноскі*, *голас* → *адгаласак*, *цана* → *бясцэнак*, *мароз* → *замаразак*, *вуліца* → *завулак*, *гара* → *загор'е*, *брыво* → *міжброўе*, *двор* → *надвор'е*, *гара* → *пагорак*, *галава* → *пагалоўе*, *калена* → *падкаленнік*, *час* → *сучаснік*, *рука* → *поручань*;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння назоўнікаў ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў: *лік* → *безліч*, *пагода* → *непагадзь*, *весці* → *повад*, *дыхнуць* → *подых*, *кут* → *покуць*, *світаць* → *посвіст*, *ступаць* → *поступ*, *стаць* → *пастаць*, *шукаць* → *пошук*, *пісаць* → *пропісь*, *сіні* → *просінь*, *мяшаць* → *сумесь*.

Для назоўнікаў характэрна і складанне, дзе найбольш пашыранымі з'яўляюцца наступныя спосабы:

– словаскладанне, калі ў адно слова аб'ядноўваецца два словы: *радыёцэнтр*, *пуць-дарога*, *завод-аўтамат*, *радыёаматар*, *сон-трава*;

– асноваскладанне, калі ў адно слова аб'ядноўваецца дзве асновы пры пасрэдніцтве злучальных галосных: *бульбасховішча*, *бульбанарыхтоўка*, *ільновалакно*, *кнігадрукаванне*, *кнігасховішча*, *кормавытворчасць*, *лесапарк*, *машынабудаўнік*;

– складана-суфіксальны спосаб (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): *аднадумец, аднакласнік, басаножка, карысталюбства, кукурузасаджалка, маслабойка, медаварня, рукамыйнік, сенакасілка;*

– складана-нульсуфіксальны (складанне асноў і нулявая суфіксацыя): *жыццялюб, жывёлавод, вільгацямер, кашавар, клінапіс, кніганоша, кнігалюб, крабалоў, мараход, мылавар, нафтавоз, рукапіс, рудакоп, секундамер;*

– складана-прыставачна-суфіксальны (складанне з адначасовым далучэннем прыстаўкі і суфікса): *Прычарнамор’е;*

– абрэвіяцыя — утварэнне складанаскарочаных слоў-назоўнікаў на базе скарочаных асноў: *нампаліт (намеснік па палітычнай частцы);* *прамфінплан (прамыслова-фінансавы план);* *эсмінец (эскадрыны мінаносец);* *камбікорм (камбінаваны корм);* *рыбгас (рыбная гаспадарка);* *МТС, СНІД.* У адно слова могуць складвацца: 1) частка слова і цэлае слова поўнай назвы (*медсястра, літфонд, нарсуд, студатрад, танцпляцоўка, тэхработнік*); 2) пачатковыя часткі кожнага слова поўнай назвы (*педфак (педагагічны факультэт), лекпам (лекарскі памочнік), універмаг (універсальны магазін), фабкам (фабрычны камітэт)*); 3) пачатковыя гукі кожнага слова поўнай назвы (*ЦУМ, ЗАГС*); 4) назвы пачатковых літар кожнага слова поўнай назвы (*АЗН*); 5) частка слова і гукі ці найменні літар і гукі слоў поўнай назвы (*БелАЗ*); 6) пачатак першага слова і канец другога (*параланг (парашут + акваланг), дыбаверын (дыбазол + папаверын)*).

М а р ф а л а г і ч н а - с і н т а к с і ч н а е ўтварэнне прадстаўлена с у б с т а н т ы в а ц ы я й — пераходам у назоўнікі розных часцін мовы (як самастойных, так і службовых).

Найчасцей у разрад назоўнікаў пераходзяць прыметнікі. Вылучаем *поўную* і *частковую* субстантывацыю прыметнікаў. Пры *поўнай* назоўнікі тыпу *зодчы, ляснічы, земнаводныя* не могуць ужывацца як прыметнікі. *Частковыя* субстантывы тыпу *выхадны, дзяжурны, дакладная* могуць функцыянаваць і як прыметнікі, і як назоўнікі, параўн.: *выхадны — выхадны дзень.* У выніку субстантывацыі прыметнікі з разраду граматычна залежных перамяшчаюцца ў разрад граматычна незалежных.

Яны могуць азначацца і ўваходзіць у склад іменных і колькасна-іменных словазлучэнняў (*малады паляўнічы, абодва падсудныя, нешта страшнае*).

Субстантывавацца могуць і словы іншых часцін мовы — займеннікі, лічэбнікі, прыслоўі, злучнікі, выклічнікі: *Не адкладвай на **потым** тое, што можна зрабіць сёння. **Нашы** таксама прысутнічалі на сходзе. **Сямёра** аднаго не чакаюць. **І** — спалучальны злучнік. Гучнае «**ўра**» данеслася з берага.*

У назоўнікі пераходзяць азначальныя займеннікі (*усе, усё, усякі, кожны, іншы*), ужытыя без назоўніка (*Усё мае свой канец. Ужо ўсе сабраліся. Усякі гэта зробіць. Кожны* адказвае сам за сябе. *Іншы* такога не прыдумае.), прыналежныя займеннікі *мой, твой* у значэнні ‘муж’, ‘сын’, *мая, твая* ў значэнні ‘жонка’ ці ‘дачка’, *свой, наш, ваш* (*Мой* ужо прыехаў. *Мая* пайшла ў магазін. *Твой* яшчэ не прыйшоў.), указальныя займеннікі *той, гэты*, якія не паясняюць назоўнікаў (*Гэта* хвалявала сястру больш за ўсё.), зрэдку асабовыя займеннікі (*Гутарыць са сваім «я»* было для яго найвышэйшай узнагародай.)

Лексіка-семантычнае ўтварэнне, пры якім новыя назоўнікі ўзнікаюць у выніку страты сувязі пераносных значэнняў слова з яго прамым значэннем, з’яўляецца малапрадуктыўным для назоўнікаў: *бойка* ‘бітва’ і ‘прылада для збівання масла’; *усходы* ‘першыя парасткі пасеваў’ і ‘прыступкі лесвіцы’; *забой* ‘канец горнай выпрацоўкі, штольні, дзе здабываюцца карысныя выкапні’ і ‘забіванне, зарэз жывёлы для прамысловых мэт’, *корт* ‘тоўстая, звычайна цёмнага колеру баваўняная тканіна атласнага перапляцення для рабочага і спартыўнага адзення’ і ‘пляцоўка для гульні ў тэніс’; *коцік* ‘марская прамысловая млекакормячая жывёліна з каштоўным футрам’ і ‘суквецце з дробных кветчак у некаторых дрэвавых раслін, якое ападае пасля цвіцнення’, *кукса* ‘астатак пакалечанай або ампутаванай рукі, нагі’ і ‘род жаночай прычоскі: закручаныя ў выглядзе валіка ззаду валасы’.

Для назоўнікаў характэрна і **ф о р м а ў т в а р э н н е** — утварэнне новых формаў слова пры дапамозе канататыўных суфіксаў, ці суфіксаў суб’ектыўнай ацэнкі. Назоўнікі, у складзе

якіх вылучаюцца такія суфіксы, не толькі абазначаюць прадмет, але і выражаюць станоўчыя ці адмоўныя адносіны гаворачай асобы да гэтага прадмета. Сярод суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі вылучаем памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя і павелічальна-зневажальныя суфіксы. Да найбольш распаўсюджаных памяншальна-ласкальных суфіксаў адносяцца суфіксы **-ок(-ёк-), -к-, -ік(-ык-), -юк(-ук-), -ак-, -к-, -іц(-ыц-), -інк(-ынк-), -чык, -еньк(-аньк-), -ейк-, -ул-, -ц-**: *дом* → *домік*, *дзень* → *дзянёк*, *сын* → *сыноч*, *таўкач* → *таўкачык*, *анёл* → *анёлак*, *камень* → *каменьчык*, *чамадан* → *чамаданчык*, *сябар* → *сябруч*, *крыніца* → *крынічка*, *зямля* → *зямліца*, *сястра* → *сястрыца*, *сляза* → *слязінка*, *іскра* → *іскрынка*, *сын* → *сынуля*, *бярэза* → *бярэзанька*, *язюля* → *язюленька*, *лета* → *лецеўка*, *возера* → *азярцо*, *дзед* → *дзядуля*.

Для назоўнікаў мужчынскага роду ўласцівы суфіксы **-ік(-ык-), -чык-, -ок(-ёк-, -ак-), -ук(-юк-)**: *носік*, *праменьчык*, *лісток*, *лясок*, *хляпчук*. У складзе некаторых назоўнікаў заўважаем два памяншальна-ласкальныя суфіксы: *дождж-ыч-ак*, *сад-оч-ак*, *дзян-ёч-ак*. Назоўнікі з такімі суфіксамі абазначаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў жаночага роду характэрны суфіксы **-к-, -інк(-ынк-), -ц-**: *ялінка*, *рэчка*, *дажджынка*, *слязінка*, *вадзіца*, *сястрыца*. Назоўнікі *сястрычка* (*сястра* → *сястрыца* → *сястрычка*), *дачушачка* (*дачка* → *дачушка* → *дачушачка*), *матулечка* (*маці* → *матуля* → *матулечка*), *галовачка* (*галава* → *галоўка* → *галовачка*) і некаторыя іншыя маюць у сваім складзе два суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, таму выражаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў ніякага роду ўласцівы суфіксы **-ейк(-айк-), -ц-**: *дрэўца*, *паленца*, *лецеўка*, *сэрцайка*. Некаторыя назоўнікі ніякага роду маюць суфіксы **-к-, -ечк(-ачк-)**: *вушка*, *гняздзечка*, *вочка*.

Сярод павелічальна-ўзмацняльных суфіксаў найбольш ужывальнымі з'яўляюцца суфіксы **-ін(-ын-), -ішч(-ышч-)**: *холад* → *халадзіна*, *лайдак* → *лайдачына*, *шчупак* → *шчупачышча*, *збан* → *збанішча*. Павелічальна-ўзмацняльнае значэнне некаторым назоўнікам надаюць суфіксы **-эч-, -ыск(-іск-)**: *вецер* → *вятрыска*, *холад* → *халадэча*.

Суфікс **-уґ-(-юґ-)** з'яўляецца павелічальна-зневажальным:
воўк → *ваўчуга*, *злодзей* → *зладзюга*.

3.7 Правапіс суфіксаў і прыставак назоўнікаў

Некаторыя суфіксы назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і правапісу:

– **-ак-** пішацца, калі пры змяненні назоўніка галосны ў суфіксе выпадае: *пясочак* — *пясочка*, *вяночак* — *вяночка*, *арэшак* — *арэшка*, *узгорак* — *узгорка*;

– **-ык-(-ік-), -нік-, -чык-** пішуцца, калі пры змяненні слова галосны не выпадае: *тварык* — *тварыка*, *столік* — *століка*, *настаўнік* — *настаўніка*, *праменьчык* — *праменьчыка*. Пасля мяккага **н** перад суфіксам **-чык** пішацца мяккі знак, калі назоўнік утвораны ад слова, якое заканчваецца на **нь**: *агеньчык* ← *агонь*, *струменьчык* ← *струмень*; **але**: *фантанчык* ← *фантан*, *парасончык* ← *парасон*;

– **-ачк-** пішацца ў назоўніках пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, а суфікс **-ечк-** — пасля мяккіх зычных: *мамачка* ← *мама*, *кумачка* ← *кума*, *матулечка* ← *матуля*, *бабулечка* ← *бабуля*;

– **-ец-(-ац-)** пішацца ў назоўніках мужчынскага роду. Пры змяненні слова галосны выпадае: *акраец* — *акрайца*, *незнаёмец* — *незнаёмца*;

– **-іц-(-ыц-)** пішацца ў назоўніках жаночага роду і беглага галоснага не мае: *рознiца* — *рознiцы*, *кнiжыца* — *кнiжыцу*;

– у назоўніках, якія абазначаюць род заняткаў, пасля **д, т, з, с, ж** пішацца суфікс **-чык-**: *дакладчык*, *ракетчык*, *заказчык*, *перапісчык*, *перабежчык*. Пасля астатніх зычных пішацца суфікс **-шчык-**: *барабаничык*, *выбарчык*, *паромчык*, *гардэробчык*, *бунтаўшчык*. Пасля мяккага **л** перад суфіксамі **-чык-, -шчык-** пішацца мяккі знак: *вузельчык*, *вугальшчык*;

– **-чын-**, які служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з'явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца

на **д-т, ж-ш**: Суражчына ← Сураж, Добрушчына ← Добруш, салдатчына ← салдат, Брэстчына ← Брэст. У назоўніках, калі яны ўтвораны ад слоў, асновы якіх заканчваюцца на **-ц-, -цк-, -к-**, пішацца дзве літары **ч**: Луніначчына ← Лунінец, Камяначчына ← Камянец, Случчына ← Слуцк, Беласточчына ← Беласток;

– **-шчын-**, які таксама служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з’явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя **б, п, м, ф, в** або санорныя **н, р, л, й**, а таксама **ў**: партызанічына ← партызан, літаратурышчына ← літаратура, Гомельшчына ← Гомель, Магілёўшчына ← Магілёў;

– **-шчын-** пішацца і тады, калі ўтваральная аснова заканчваецца на зычны з папярэднім санорным: інтэлігентшчына ← інтэлігент, эмігрантшчына ← эмігрант, Самаркандшчына ← Самарканд;

– у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **ц, т, ч, к** зліваюцца з суфіксальным **с** і даюць **ц**: студэнцтва ← студэнт, ткацтва ← ткач, настаўніцтва ← настаўнік, купецтва ← купец. Каранёвае **д** перад суфіксам **-ств-** захоўваецца: суседства ← сусед, дойлідства ← дойлід;

– у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **з, ж, ш** на пісьме не перадаюцца: прыгоства ← прыгожы, таварыства ← таварыш, мноства ← многа;

– у суфіксах **-еньк-, -аньк-** пішацца мяккі знак: рэчанька ← рака, зязюленька ← зязюля;

– у суфіксах **-ядзь, -язь, -яч** пішацца літара **я**: роўнядзь, боязь, дзаяч;

– падвоенае **нн** пішацца на стыку ўтваральнай асновы і суфікса паміж галоснымі, калі ўтваральная аснова заканчваецца на **н**, а суфікс пачынаецца з гэтай жа літары: ажыннік ← ажына, сасоннік ← сасна;

– у памяншальна-ласкальных формах назоўнікаў, утвораных ад назоўнікаў на **-ня**, мяккасць гука **[н]** на пісьме абазначаецца змякчальным мяккім знакам: вішанька ← вішня, соценька ← сотня, песенька ← песня.

Некаторыя прыстаўкі назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і правапісу:

– калі апошня зычная літара прыстаўкі і першая літара кораня супадаюць, то пішуцца абедзве літары: *аддача, контрразведка, бессістэмнасць, расстанне, расаднік* (тое, што з’яўляецца крыніцай чаго-небудзь). У словах *расол, расольнік, расада, расаднік* (месца для вырошчвання расады), *ростань* адбылося сцяжэнне гукаў, і таму яны пішуцца з адной літарай *с*;

– у прыстаўках *з-, уз-, раз-, без-, абез-, праз-, цераз-* літара з пішацца перад звонкімі, санорнымі і ётаванымі галоснымі: *звон, раз’езд, безгалоссе, узгор’е, абеззаражванне, празмернасць*; у гэтых жа прыстаўках замест літары з пішацца літара *с* перад глухімі зычнымі: *склейванне, устрывожанасць, распілоўка, бесклапотнасць, абескаляроўванне, цераспалосіца*;

– у прыстаўцы *дыз-* перад галоснымі пішацца *з*, а перад зычнымі — *с*: *дыз’юнкцыя, дыскамфорт*;

– прыстаўка *дэз-* пішацца нязменна: *дэзарыентацыя, дэзурбанізацыя*. Пасля прыстаўкі *дэз-* каранёвае *і* пераходзіць у *ы*: *дэзынтэграцыя, дэзынфекцыя*;

– спалучэнні літар *сч, сш, сшч, зж, здж* на стыку прыстаўкі і кораня перадаюцца нязменна: *расчоска, расшырэнне, расшчыпенне* (расколванне), *счэсванне, сшыванне, разжыва*;

– пасля прыставак *аб-, ад-, над-, пад-, раз-, з-(с-), уз-, спад-, перад-, суб-, дэз-* замест *і* пішацца ў адпаведнасці з вымаўленнем *ы*: *субынспектар, дэзынфармацыя, сшычык*.

Марфалагічны разбор назоўнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку). 2. Лексіка-граматычныя разрады: уласны ці агульны, адушаўлены ці неадушаўлены, канкрэтны ці абстрактны, зборны, рэчыўны, адзінкавы. 3. Граматычныя катэгорыі: род, лік, склон. 4. Скланенне: першае, другое, трэцяе, рознаскланяльны, нескланяльны, не ўваходзіць ні ў адзін тып скланення. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. *Вецер патроху цішэў, і завая ў полі спакайнела* (В. Быкаў).

Вецер — назоўнік, пачатковая форма *вецер*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, другога скланення, у сказе выконвае функцыю дзейніка.

Завя — назоўнік, пачатковая форма *завя*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, першага скланення, у сказе выконвае функцыю дзейніка.

(У) *полі* — назоўнік, пачатковая форма *поле*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, ніякага роду, адзіночнага ліку, меснага склону, другога скланення, у сказе выконвае функцыю акалічнасці месца.

Гласарый

Скланенне — гэта змяненне назоўнікаў па склонах.

Склон — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае розныя адносіны назоўніка да іншых слоў у словазлучэннях і сказах.

Субстантывацыя — пераход у разрад назоўнікаў слоў іншых часцін мовы.

Тыпы скланення — разнавіднасці скланення, якія адрозніваюцца паміж сабой склонавымі канчаткамі (парадыгмамі).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая граматычная катэгорыя называецца склонам? Для сувязі якіх граматычных разрадаў слоў у сказе яна выкарыстоўваецца?

2. Якое значэнне ўласціва назоўнаму склону? Якія значэнні маюць ускосныя склоны?

3. Пры дапамозе якіх сродкаў мовы выражаюцца склонавыя значэнні назоўнікаў?

4. Што такое скланенне назоўнікаў? Назавіце тыпы скланення назоўнікаў.

5. Якія фактары ўплываюць на характар канчаткаў назоўнікаў пры іх скланенні?

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Вызначце аснову назоўнікаў: а) на мяккі зычны; б) на цвёрды зычны; в) на зацвярдзелы зычны; г) на заднеязычны.

Ахова, дазвол, жаданне, збіральнік, збожжа, прагаліна, пярсцёнак, ігліца, золь, інтарэс, карэньчык, істужка, каноплі, луста, прага, пяшчота, склеп, суполка, фармуляванне, штукар, шчасце, бакоўка, прыгаршчы, кемлівасць.

Заданне 2. Запішыце назоўнікі па тыпах скланення і асобна — назоўнікі, якія не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення.

Абагульненне, сум, іронія, івасі, сталовая, распіска, рокат, весялосць, вяршыня, вусны, муж, пясок, скульптура, выбары, сведка, кіmano, граблі, юнацтва, веліч, дробязь, абрус, рукапіс, здароўе, сані, распач, цяжар, радасць, любоў, сталь, дзяжурны, палын, Залесе, Гродна, Ганцавічы, пано, Раманаў (*прозвішча*), сталовая, адліга, боль, блакіт, таксі, зязюля, маруда, легенда, старшыня, Мікалай, Столін, інструктар, аповесць, Свіслач, Кіеў, шкло, моладзь, кудзеля, бяроза, квас, Свіцязь, Баравых, Лоеў (*горад*), Фама, стрэмя, (*тая*) гарэза, (*вядомы*) хвалько, Дняпро, Днепр, Мухавец, Піна, моладзь, бандэроль, сальфеджыя, Косціна (*прозвішча*).

Заданне 3. Пастаўце назоўнікі ў форме давальнага склону адзіночнага ліку.

Рызіна, сатыра, айва, рызыка, апрацоўка, рыска, біклага, рыфмоўка, сеялка, сёмга, рэпліка, тара, агіда, рэфлексія, сайда, вольха, актрыса, саната, сайка, акула, сівізна, мерзлата, сінтэтыка, ажына, аксіёма, алея, астра, свабода, паэзія, грозьба, сайра, салака, саха, сяўба, мурашка, алыча, півоня, эпоха, бляха, ацэнка, серада, завіруха, смага, разруха, смала, шафа, сарока, чарада, цынга, скруха, сопка, папруга, сяўруга, парада, рэпа, сініца, смага, развага, страказа, парча, струна, талака, вяргіня, сарока, труха.

Заданне 4. Пастаўце назоўнікі ў месным склоне.

Аб'ява, Алеся, аварыя, адліга, хата, вада, вольха, вячэра, завязка, Вераніка, зорка, шчака, рука, краіна, жанчына, вяршыня, елка, Дар'я, узаемадапамога, рошчына, Соф'я, папраўка, намітка, душа, смуга, лесвіца, вестка, вайна, літарка, задума.

Заданне 5. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Раствлумачце, што ўплывае на характар канчаткаў у давальным і месным склонах.

Плаваць в реке, быць верным клятве, бежать по дороге, говорить Марии, сидеть на земле, стоять на дороге, рисунок на

обложке, нарисовать на доске, говорить при сестре, учебник по физике, звинеть в душе, купить в аптеке, работать в библиотеке, подарить учительнице, сказать дочке, держать в руке, рассказать мужчине, служить на границе, прочитать в книге.

Заданне 6. Знайдзіце ў гэксце назоўнікі другога скланення, вызначце іх склон і растлумачце напісанне канчаткаў.

Сонца пачынала хіліцца да захаду. Доўгія чорныя цені ствалоў ляглі на малахіт лістоты. У твар веяла добрым трапяткім халадком.

Севярын думаў ужо, што ідзе не той дарогай, калі сцежка вывела яго да слупа з прыбітай таблічкай. На таблічцы быў надпіс: «Мяжа».

Трохі прыбадзёрыўшыся, Будрыс паскорыў крок. Часам нібы лёгкі ўздых прабягаў вяшшыямі кедраў — водгук брызгу.

Хвоя кедраў цямнела, таемна шумела ў залацістай і блакітнай вышыні. Сцежка пайшла з хрыбта ўніз, на дно вялізнай падзі.

Над галавою ў Будрыса, аранжавая ў прамянях захаду, высілася голая Янтунлаза. З хрыбта, на якім ён стаў, імкнуліся на дно падзі шматлікія ручаіны, рачулки, крыніцы. З другога, далёкага хрыбта таксама цягнуліся срэбныя ніці. І ўсе яны зліваліся на дне даліны з невялічкай хуткай рэчкай (*У. Караткевіч*).

Заданне 7. Пастаўце назоўнікі ў родным склоне адзіночнага ліку.

Каляндар, каморнік, аспірын, паркаль, зласлівец, жаўток, лужок, сват, ром, прарэх, прадпрыемец, паніч, бор, луг, ад'езд, гнеў, батыст, палас, найміт, беражок, набытак, ельнік, валакардзін, розум, пясок, сум, авёс.

Заданне 8. Вызначце па ТСБМ значэнні назоўнікаў. З кожным назоўнікам складзіце па два словазлучэнні, ставячы ў іх назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Рэнтген, акант, тэнар, алмаз, эдэльвейс, цыклон, капеж, чарнаклён, чысцік, шаблон, штапель, штат, штыкетнік, экзатызм,

явар, карнішон, эўкаліпт, інжыр, ясакар, лексікон, крывасмок, корт, гіяцынт, гардэроб, брас, тэрмін, мытнік, мур, чыгун.

Заданне 9. Назоўнікі, што ў дужках, пастаўце ў месным склоне. Запішыце словазлучэнні.

Гаварыць па (*тэлефон*), працаваць на (*двор*), сустраэцца на тым (*тыдзень*), прынесці ў (*вадро*), блукаць па (*лес*), знаходзіцца ў (*адпачынак*), ісці па (*праспект*), крычаць у (*бор*), сушыць на (*сонца*), заблудзіцца ў (*гушчар*), убачыць на (*рынг*), ляжаць на (*бераг*), быць у (*выгнанне*), вызначыць па (*таймер*).

Заданне 10. Выпраўце памылкі ў наступных сказах.

1. Пад ценню дубоў добра адпачываць летам! 2. Сустрадаюць па адзенні, праводзяць па розуму. 3. Я пазнаў яе па голасу. 4. Маці працуе ў сельмазе прадаўцом. 5. Па ржышчу босымі нагамі не ходзяць. 6. На лугу зацвілі званочкі. 7. У траве нарасло шмат сунічніка. 8. Павевы ветрыка зрываюць з дрэў пажоўклае лісце. 9. На двары было не так хмурна, як раніцай. 10. Ля даўно паваленага і зарослага ўжо маладняком дубу трапляеш на неруш.

Заданне 11. Запішыце прыказкі, паставіўшы словы ў дужках у патрэбным склоне. Растлумачце правапіс канчаткаў.

1. Шануй (людзі), то і цябе пашануюць. 2. (Снег) навее — (хлеб) прыбудзе, (вада) разальцецца — (сена) набярэцца. 3. Лета на (зіма), а зіма на (лета) працуюць. 4. Усё (зіма) згодзіцца, што ўлетку ўродзіцца. 5. (Гультай) ды (няўмека) усё (час) не хапае. 6. Набытая (мазалі) капейка перацягне лёгкі (рубель). 7. Няма лепшай (хатка), як у роднай (матка). 8. Чужая старонка без (вецер) сушыць. 9. Ад (смелы) смерць бяжыць. 10. Вясной частуюць (малачко), а восенню — (мядок).

Заданне 12. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку. Запішыце, растлумачце правапіс канчаткаў.

Беларусь, радасць, глыб, плець, моль, поўсць, паралель, боль, шаль, паркаль, партфель, плач, мазь, спіраль, рысь, рэтуш, сталь, твань, шампунь, Пціч, павець, завадзь, муць, замець, латунь, лебедзь, гусь, магістраль, Нарач, мадэль, медзь, моль.

Заданне 13. Запішыце назоўнікі ў множным ліку і праскланяйце іх.

Разьбяр, буслянка, розыгрыш, невука, ромб, перасоўка, стрыж, сухавей, сюжэт, тайфун, нырка, павучанне, накрыўка.

Заданне 14. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку і ў давальным склоне множнага ліку.

Поле, архітэктар, гай, пасёлак, раздарожжа, карэнне, вядро, пласкагор'е, ручай, лопух, спектакль, чмель, герой, лядзяк, журавель, медаль, верабей, педаль, сусвет, памяшканне, мядзведзь, алень, лес, ручай, горад, пчалаяр, возера.

Заданне 15. Спішыце сказы, падкрэсліце нескланяльныя назоўнікі, вызначце іх род, лік, склон.

1. Хутка адкрыецца ў Мінску новая лінія метро. 2. Рыжы дзінга — разумны і вельмі спрытны сабака. 3. Чуваць было: унізе ігралі на піяніна. 4. У фае збіраліся ветэраны. 5. У купэ да нас падсеў незнаёмы мужчына. 6. Пераможцу ў конкурсе вызначала аўтарытэтнае журы. 7. Спаборніцтвы па каратэ ўпершыню праходзілі ў нашым горадзе. 8. Насценька Касько ў чарговы раз выратавала ўсіх аднакласнікаў. 9. У Антона Крайко за лугавой сцяжынкай падымаўся новы сад. 10. У ТСБМ выкарыстоўваецца разгорнутая сістэма стылістычных памет.

Заданне 16. Акрэсліце значэнне склонавых формаў назоўнікаў.

1. Хлопчык так ускрыкнуў ад радасці, што ажно маці спалохалася (*У. Шахавец*). 2. На куцай макаўцы ліпы мокне сіратлівая буслянка, вецер рабацініць лужыны, гоніць па тратуары мокрае лісце (*Я. Галубовіч*). 3. Перад хатаю ад вуліцы невялікі агародчык, дзе жоўта ад вяргіняў (*Я. Сінакоў*). 4. Тыя пажоўклыя ад часу здымкі збераглі родныя і знаёмыя абліччы (*Х. Лялько*). 5. Ад нечаканасці ліса разгубілася і не ведада, што рабіць (*З. Бяспалаў*). 6. А па дарозе плывуць бухматыя вазы з сенам (*А. Жук*). 7. Дарога з лесу выйшла ў поле, калёсы коцяцца паволі (*Я. Колас*). 8. Пад шум сосен і елак Костусь слухаў чароўныя казкі дзядзькі Антося і сумныя мелодыі матчыных песень (*С. Александровіч*). 9. Па багацці фарбаў, гукаў, пераходаў лес багацейшы за мора, толькі яго музыка, светавая гама — не такія кідкія (*І. Навуменка*). 10. Не толькі бярозавік вабіў Андрэя, але вабіў і сам лес, без якога ён не ўяўляў свайго жыцця (*Б. Сачанка*).

Заданне 17. Запішыце імёны і прозвішчы ў форме давальнага і творнага склону.

Нікадзім Івашуціч, Пампей Грыб, Роза Бяганская, Панцялей Кавалёў, Роберт Гурло, Лука Верас, Уладлена Чарняўская, Купрыян Хомчанка, Саламея Скрыпка, Навум Арабей, Варвара Тулупава, Авяр’ян Дзюба, Наіна Васілевіч, Ануфрый Ліпскі, Пелагея Ягоўдзік, Гапей Тарасаў, Ерамей Муравейка, Пахом Вышынскі, Фёкла Жук, Аляўціна Сурко, Домна Юрэвіч.

Заданне 18. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. (Сяргейка) надакучыла глядзець на нерухомы паплавок, і хлопчык пачаў дробна трэсці вудзільнам (*У. Шахавец*). 2. Праз якую гадзіну хлопец пачаў ужо дапамагаць (бацька). (*У. Шахавец*). 3. Бацька з (Сяргейка) пайшлі направа (*У. Шахавец*). 4. Крыга

закрыла сабой усю завадзь. Адштурхнуць яе Мікітка не меў сілы. Ды і не адштурхваць, а ўзабрацца на яе захацелася (Мікітка) (*Я. Маўр*). 5. Калі хлопчык з (дзядзька Міша) выйшлі з лесу, сцэбануў моцны дождж (*Я. Галубовіч*). 6. Памятаючы сваё абяцанне, Алесь паказаў (Сяргейка) самыя глыбокія месцы ў Вярбінцы (*У. Шахавец*). 7. У школу Данік ішоў разам з (бацька) (*А. Савіцкі*). 8. Як вялізнае люстэрка, там-сям запарушанае снегам, ляжала возера перад (Сяргейка), бліскучае, таямнічае і прывабнае (*У. Шахавец*). 9. Добра летам было (Валодзька) (*Я. Колас*). 10. Жылі мы з (Лёнька) на далёкім хутары (*М. Даніленка*).

Заданне 19. Прачытайце. Назавіце невытворныя назоўнікі, потым — вытворныя. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся вытворныя назоўнікі.

Сум, вежа, Лагойшчына, лад, прадзед, дабрыня, запас, ляда, няволя, сенакасілка, вадарэз, МАЗ, павеў, ложкак, лік, коснаязыкасць, зман, вясляр, паводка, нявольнік, любасць, няўрод, зорка, згіб, цень, вяха, узгорац, насарог, гладзь, слухач, ваўначоска.

Заданне 20. Утварыце складаныя назоўнікі. Раствлумачце іх правапіс.

Край відаць —	шкло рэзаць —
вада спадае —	мультыплікацыйны фільм —
многа ножак —	лёд рэжа —
добры быт —	парушаць клятву —
руды капаць —	ваду вазіць —
утвараць форму —	склад цела —
баяцца святла —	розныя галасы —

Заданне 21. Спішыце, вызначце, якім спосабам утвораны складаныя назоўнікі.

1. Адноўчы, яшчэ ў канцы лістапада, на пажухлую траву балаціны лёг снег (*Я. Пархута*). 2. Лета было яшчэ ў тым перыядзе, калі дні становяцца настолькі доўгія, што варта толькі зайсці сонцу за небасхіл, як неўзабаве яно ўжо зноў

праглядваецца на ўсходнім даляглядзе (*В. Грамыка*). 3. Як бязмежнае мора, хваляваліся аж да небакраю калгасныя пасевы (*А. Зінькевіч*). 4. Многімі стагоддзямі складвалася, шліфавалася і ўзбагачалася беларуская мова на нашай зямлі (*Г. Бураўкін*). 5. Медсястра Марыя сядзела на траве, абапёршыся локцем на пянёк (*А. Кулакоўскі*). 6. Аднавяскоўцы не даюць крыніцы зарасці травой (*В. Шымук*). 7. Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навальніц (*І. Мележ*). 8. За некалькі сот кіламетраў ад Нясвіжа працаваў у сваёй друкарні яшчэ адзін змагар за народную асвету, аднадумец Буднага — Васіль Цяпінскі (*В. Вольскі*). 9. Доўга абмяркоўвалі сямікласнікі гэтыя пытанні (*П. Ткачоў*). 10. Самалёт зніжаецца, кранаецца долу і торкаецца носам у торф (*І. Навуменка*).

Заданне 22. Спішыце сказы. Раскрыйце дужкі і абгрунтуйце праваліс складаных назоўнікаў.

1. Стралай прамільгне ў зарасніку беланогі лось (прыгажун) (*В. Вольскі*). 2. На кожнай галінцы маладзенькай елкі віднеюцца ярка-жоўтыя кветкі (ліхтарыкі) (*А. Курскоў*). 3. Пройдемся па шырокіх праспектах і плошчах, па бульварах і скверах, спынімся каля помнікаў і скульптурных груп, палюбуюся, як пльвуць купальскія вянкi і расцвітае папараць (кветка). 4. У нашай вёсцы хадзіла такая пагалоска: у вырай, у далёкія цёплыя краіны, за моры (акіяны) журавы пад сваімі шырокімі крыламі нясуць ластавак (*А. Бялевіч*). 5. Я проста размаўляў так, як гаварылі мае бацькі, (адна) вяскоўцы (*А. Марціновіч*). 6. Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкi (чары) (*Я. Колас*). 7. Доўга глядзеў хлопчык, хочучы здаўмецца, што робіць высока на дрэве чырвонагаловы (прыгажун) дзяцел (*Б. Сачанка*). 8. Надзвычай роўныя і высокія сосны (прыгажуні) гойдаліся ад ветру, рыпелі і аднастайна і ласкава шумелі сваімі верхавінамі (*І. Шамякін*). 9. Я чую, як стогнуць і гудуць векавыя дубы і хвоі, бачу, як гойдаюцца іх пышныя вершаліны, адчуваю нават у зімовую сцюжу, як пахне багун, і смала (жывіца) ў бары, і прэлае лісце ў (чарна) лессі (*Б. Сачанка*). 10. Так, гэта было

тое самае месца — (узвышша) пагорак: ззаду за трыста крокаў стаяць бярозы, наперадзе відаць злом жаўтаватага абрывістага берага рэчкі (*В. Хомчанка*).

Заданне 23. Перакладзіце на беларускую мову. Растлумачце правапіс суфіксаў назоўнікаў.

Родной огонек, мелкий дождик, прозрачная струйка, гнездышко синички, песенка сестрички, узкий ремешок, узкая тропиночка, молодая вишенька, молодой паренек, прогрессивное человечество, узелок на память, маленький камешек.

Заданне 24. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі. Вызначце склон назоўнікаў. Растлумачце правапіс канчаткаў.

1. Па (колер) неба, (рух) аблачынак, па (шолах) лісця ў (лес), (гоман) птушак, па (водар) кветак, які то слабее, то мацнее, — па ўсіх гэтых шматлікіх народных прыкметах Колас мог вызначыць, якое будзе заўтра надвор'е (*М. Лынькоў*). 2. На (небасхіл) бачны абрысы невялікага (лясок). Каля (лес) раскінуўся палетак кармавога (лубін). Расцвіў ён на (сонца) так хораша, што ад яго яркага (жаўтацвет) ажно прыжмурваеш вочы. У (паветра) звяняць пчоły. І так хораша робіцца на (сэрца), што здаецца, не ідзеш, а нібы ляціш па (паветра) (*В. Дайліда*). 3. Міша сядзеў на (узлесак) бярозавага (гай). За (спіна) ледзь чутна шалясцелі (лісце) маладзья бярозы. Па (неба) павольна плыў няпоўны месяц. А ў (гай) заліваліся салаўі. Даўно ўжо (Міша) не даводзілася чуць салаўінага (спеў) (*І. Шамякін*). 4. (Чалавек) ішоў і пазнаваў толькі асобныя (дрэва): цэльналістую (піхта), (граб), карэйскі (кедр), маньчжурскі (арэх) (*У. Караткевіч*). 5. Як (нявеста) ў падвянечнай (фата), яна стаяла ў белай (кіпень) кветак, радасная, святочная, у хмелевым (гудзенне) пчол, ярка пабліскваўшых залацістымі шклінкамі (крыло) у пахучай (квецень) вясновага (убор) (*М. Лынькоў*).

Заданні 25. Пры спісванні выпраўляйце граматычныя памылкі ва ўжыванні родавых, лікавых і склонавых формаў назоўнікаў. Вусна растлумачце іх правапіс.

Ягадная россып; кісла-салодкае яблыка; гарачымі слязьмі; на суседчыным качаняці; па вынікам сесіі; тваім велічам; гуляць па начам; глядзець па тэлебачанні; белай гуссю; чорная гар; прытулілася грудзю; блукаць па лясам, па дарогам; маленькая апенька; скрыпучымі дзвярыма; стары камод; малое ягняці; прыйшоў з дзіцяці; стукнуць па сталу; малому кацяняці; бясконцай глыб'ю; к Весялуха Таццяне; з Рэшата Вольгай, з Пархавец Ёльей; з Пархутам Міколам.

Заданне 26. Вызначце марфалагічныя катэгорыі выдзеленых назоўнікаў.

1. Не дзіва, што тут, каля **крынічкі**, кіпела **жыццё**, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да **вады**, каб палюбавацца на сваё ўласнае **характэра** ў яе **люстры**, як гэта любілі рабіць прыгожыя **краскі** (*Я. Колас*). 2. Хацелася адчуць **вечер**, які б'е ў **твар конніку**, **цела** прасіла **руху** (*В. Іпатава*). 3. **Віка** заціснула **далонямі вушы**, каб не чуць шматгалосага **гоману**, што далятаў з суседняга **пакоя** (*І. Шамякін*). 4. **Бацюшка** па трыццацігадоваму звычайна спыніўся ў **парозе**, адбіў тры шчырыя **наклоны** і тады толькі пайшоў уперад (*М. Зарэцкі*). 5. **Жыццё** не любіць **тлену** (*М. Лынькоў*).

Заданне 27. Вызначце, як утварыліся геаграфічныя назвы.

1. З лесам заўсёды было звязана жыццё нашых продкаў. Колькі даў ён назваў нашым паселішчам! Залессе, Боркі, Асінаўкі, Задуб'е, Дубровы, Дубкі, Хвойнікі, Ельні, Бярозаўкі — іх і не пералічыць у Беларусі (*У. Баркоў*). 2. Дзевяць з паловаю стагоддзяў таму падняўся над Дзвіною велічны Сафійскі сабор (*У. Арлоў*). 3. Каб патрапіць у Церасполле, трэба перайсці цераз поле. Няцяжка, вядома, здагадацца, як утварыліся назвы вёсак: Заполле, Загор'е, Падгор'е, Залессе, Залужжа, Прырэчча (*В. Вітка*).

4. Ці ведаеш ты, які горад называюць бацькам гарадоў беларускіх? Калі ты падумаў, што Мінск, дык памыліўся. Бацька гарадоў беларускіх — Полацк (У. Арлоў). 5. Навагрудак ляжыць на Навагрудскім узвышшы (У. Караткевіч).

Заданне 28. Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых назоўнікаў.

За сопкамі яшчэ стаяла **імгла**. **Сонца** толькі-толькі збіралася нарадзіцца. Мякка спружынілі пад нагамі бурья сухія купы **водарасцяў**. Набягаў лёгкі прыбой: лакіраваныя, зялёна-карычневыя стужкі марской **капусты** нібыта млява мялі, нібыта лізалі ля ног сцежку — палоску ўкатанага цвёрдага **пяску**.

«Шш-шшш-ш...» — закалыхваў, дыхаў лёгкі **прыбой**. Празрыста-сіняя вада, карункавыя каробачкі марскіх **вожыкаў**, шклянныя плаўкі.

Паднялося **сонца**. Яшчэ нізкае. Мора штохвіліны мяняла **колер**: падаў на яго **цень дрэў**, скал, зноў прарываліся сонечныя прамяні. Было яно, як **васьміног**, то сіняватае, то злёгка ў **чырвань**, то ярка-зялёнае, то жаўтавата-шэрае. Але што далей, то болей перамагала, панавала ў ім глыбокая сінь.

Сцежка пачала аддаляцца ад яго, успаўзла на скалы, і **сандалі** пачалі спяваць іначай.

Клік-кляк, клік-кляк...

Ствалы ільмаў і кедраў ляжалі над **патокамі**. Дзіўна было ісці **лесам**, дзе **большасць** дрэў — твае незнаёмыя, дзе толькі па малюнках, па **ўспамінах** аб прачытаных кнігах здагадваешся, хто ёсць хто (У. Караткевіч).

Заданне 29. Кантрольны дыктант.

Ліпа падала. І падала страшэнна марудна. Спачатку ўздрыгнула, скаланулася ўсім голлем, нібы хацела атрэсці з лісця рэшткі ранішняй расы. Уніз пасыпаліся буйныя кроплі, зашархацелі па лістах, па зямлі, узрываючы пыл, і пачуўся пах, як летам на дарозе пасля першых дажджавых кропель.

Потым пайшла назад, у той бок, адкуль пілілі і дзе абапал ствала, адскочыўшы, стаялі Ігнат і Соня. Але ход ліпы раптам спыніўся, і яна, зашчаміўшы пілу, стала паварочвацца на пні, цягнучы за сабой пілу, якую Ігнат адчайна тузаў за ручку, каб выцягнуць, але гэта яму ніяк не ўдавался. Соня вялікімі круглымі вачыма пазірала то на бацьку, то на спілаваную ліпу, якая стаяла на пні, навісаючы высачэзнай кронай над імі, віноўнікамі яе смерці, і не хацела падаць.

Ігнат таксама разгубіўся, пачаў шарыць вачыма кругом, шукаючы якую-небудзь жэрдку, каб папахнуць ліпу ўгары, скрануць з месца. Паблізу нічога не было, тады ён схапіў сякеру, размахнуўся раз, другі, стараючыся ўбіць вастрём у прапілаваную шчыліну, але і гэта зрабіць было немагчыма: шчыліны не было, быццам яны і не пілілі, а была суцэльная чорная патрэсканая кара, як і на іншых некалькіх ліпах, што яшчэ стаялі вакол саду, і з гэтай чорнай кары, нібы ўрослыя ў сярэдзіну дрэва, тырчалі канцы пілы.

Ігнат схапіў камень і пачаў лупіць ім па абуху, каб загнаць сякеру ў разрэз, і сякера нарэшце ўпілася ў шчыліну, зайшла на колькі сантыметраў. Ігнат усё стукаў каменем па абуху, левай рукой падважваючы сякеру за тапарышча. І ліпа павольна, нехаця пайшлі назад, разяўляючы шчыліну (*А. Кудравец*).

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ

1. Адзначце адушаўлёныя назоўнікі:

- а) дывізія;
- б) чараўнік;
- в) мярцвяк;
- г) валет;
- д) клас.

2. Адзначце абстрактныя назоўнікі:

- а) мысленне;
- б) характство;

- в) дабрабыт;
- г) паводка;
- д) сенажаць.

3. Адзначце зборныя назоўнікі:

- а) халаднік;
- б) студэнцтва;
- в) лісце;
- г) драўніна;
- д) ламачча.

4. Адзначце назоўнікі мужчынскага роду:

- а) кашпо;
- б) алібі;
- в) стэп;
- г) вуаль;
- д) Баку.

5. Адзначце назоўнікі жаночага роду:

- а) фрау;
- б) подпіс;
- в) гусь;
- г) фламінга;
- д) івасі.

6. Адзначце выпадкі, у якіх дапушчаны памылкі ў дапасаванні да роду назоўнікаў:

- а) новая ЛіМ;
- б) круглая сірата Каця;
- в) вопытная суддзя Курылава;
- г) шэрая зайчаня;
- д) густы цень.

7. Адзначце назоўнікі, якія маюць форму адзіночнага ліку:

- а) граблі;
- б) кліпсы;

- в) джунглі;
- г) сустрэчы;
- д) боты.

8. Адзначце назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку:

- а) гантэлі;
- б) гуслі;
- в) апілкі;
- г) грэнкі;
- д) дажынкi.

9. Адзначце сказы з граматычнымі памылкамі:

- а) Белы гусь важна ходзіць па бабуліным двары.
- б) Шырокі стэп ляжаў перад намі.
- в) Мы пашылі паліто ў новым атэлье.
- г) Здалёк відаць была шырока адчыненая дзвер.
- д) Спелая маліна так і цягнула да сябе.

10. Адзначце назоўнікі першага скланення:

- а) дзядуля;
- б) гісторыя;
- в) шчаня;
- г) завея;
- д) дзядзька.

11. Адзначце рознаскланяльныя назоўнікі:

- а) столь;
- б) рыба;
- в) Пеця;
- г) парася;
- д) БДПУ.

12. Адзначце назоўнікі, якія ў давальным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-бі**:

- а) маэстра;
- б) сцюжа;

- в) праца;
 - г) журы;
 - д) жменька.
13. Адзначце назоўнікі, якія ў давальным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-э**:
- а) дзяжа;
 - б) рака;
 - в) шчака;
 - г) цётка;
 - д) цэцэ.
14. Адзначце назоўнікі, якія ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а**:
- а) абаронца;
 - б) сумненне;
 - в) сезон;
 - г) долар;
 - д) кантынент.
15. Адзначце назоўнікі, якія ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-і**:
- а) конь;
 - б) бой;
 - в) пыл;
 - г) дзень;
 - д) кмен.
16. Адзначце назоўнікі, якія ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-у (-ю)**:
- а) парог;
 - б) дзядуля;
 - в) паштальён;
 - г) цюлень;
 - д) дзік.

17. Адзначце назоўнікі з канчаткамі **-у(-ю)**:
- а) жыць у дом...;
 - б) цвісці ў бярэзнік...;
 - в) войкнуць ад страх...;
 - г) прамокнуць ад даждж...;
 - д) падысці да клуб... .
18. Адзначце няправільныя склонавыя формы назоўніка:
- а) на беніфісу;
 - б) у гаі;
 - в) у аеру;
 - г) аб героі;
 - д) пры дырэктару.
19. Адзначце словазлучэнні, у якіх ужываюцца назоўнікі з канчаткам **-ам**:
- а) баі пад Барысав...;
 - б) ехаць па пал...;
 - в) пазваніць двум сябр...;
 - г) сустрэча з Барадулін...;
 - д) размова з настаўнік... .
20. Адзначце назоўнікі, якія пішуцца разам:
- а) (авія)дэсант;
 - б) (Бічэль)Загнетава;
 - в) (генерал)лейтэнант;
 - г) (электра)механік;
 - д) (фота)ветрына.

РАЗДЕЛ 2

ПРИМЕТНИК

Тэма 2.1

ПРИМЕТНИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

2.1.1 Прыметнік як часціна мовы.

Разрады прыметнікаў

Па частотнасці выкарыстання ў мове прыметнік сярод знамянальных слоў уступае толькі назоўніку і дзеяслову.

Прыметнік — знамянальная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і выражае гэта значэнне ў форме граматычнай залежнасці ад назоўніка: *цёплы дзень, халодная ноч, новае жыццё*.

Беларускі тэрмін «прыметнік» у адрозненне ад рускага «прилагательное» найперш звяртае ўвагу на семантыку (змест, сэнс) гэтай часціны мовы (абазначае прымету). Матывацыя рускага тэрміна — граматычнага характару (прылагаецца к существительному).

Асноўнае значэнне прыметніка — абазначэнне прыметы прадмета, якая можа выражацца непасрэдна, праз лексічнае значэнне слова: *белы, сухі, малады*; праз адносіны аднаго прадмета да другога: *вячэрні, драўляны, брэсцкі*; прыметнікі могуць абазначаць прыналежнасць індывідуальнай асобе ці жывой істоце: *матчына, дзедкаў, мядзведжы, буслава*.

Да прыметнікаў адносяцца таксама некаторыя нязменныя запазычаныя словы, якія называюць прымету (*барда, бэж, дэкальтэ*). Сваю прыналежнасць да прыметнікаў яны выяўляюць толькі сінтаксічна, у спалучэнні з назоўнікам (*колер бэж, матэрыял букле, прычоска карэ, рукаў кімано, ніткі муліне*).

Нязменныя прыметнікі неабходна адрозніваць ад адпаведных назоўнікаў, з якімі яны суадносяцца па паходжанні. Адрозніваць іх можна па пытаннях, па функцыі ў сказе, а таксама па сінтаксічнай сувязі са словамі. Нязменныя назоўнікі сінтаксічна звязаны з дзеясловамі, адказваюць на склонавыя пытанні і ў сказе

з'яўляюцца часцей за ўсё дзейнікам або дапаўненнем, а нязменныя прыметнікі залежаць ад назоўнікаў, адказваюць на пытанне *які?* і ў сказе з'яўляюцца часцей за ўсё азначэннем: *мова (якая?) урду — вывучыць (што?) урду; спадніца (якая?) плісэ — пашылі (што?) плісэ*. Нескланяльныя прыметнікі звычайна выкарыстоўваюцца пасля таго назоўніка, ад якога яны граматычна і сэнсава залежаць: *мова комі, колер марэнга*.

Марфалагічныя катэгорыі роду, ліку і склону прыметніка выяўляюцца сінтаксічна і паўтараюць марфалагічныя значэнні катэгорыі назоўніка, да якога дапасуецца прыметнік і з якім ён утварае азначальнае словазлучэнне: *цёплы дзень — цёплая раніца — цёплае малако; цёплы дзень — цёплыя дні; цёплы дзень — цёплага дня — цёплай дню*.

Катэгорыя роду прыметніка ўказвае на тое, што прымета ўласціва прадмету (асобе ці з'яве), які выражаны назоўнікам мужчынскага, жаночага ці ніякага роду: *прыгожы хлопец, прыгожая дзяўчына, прыгожае дзіця*.

Форма роду ў прыметніка можа выконваць семантычную функцыю, указваючы на пол асобы, у тых выпадках, калі прыметнікі спалучаюцца з назоўнікамі агульнага роду (*круглы сірата і круглая сірата*), ужываюцца пры асабовых і зваротным займенніках (*ты малады, ты маладая; сябе маладога, сябе маладую*).

Толькі форму жаночага роду маюць тыя прыметнікі, якія абазначаюць прыметы або якасці, уласцівыя асобам жаночага полу або жывёлам-самкам: *замужняя, цельная*.

Катэгорыя ліку прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ці множнага ліку: *добры сусед — добрыя суседзі*.

Катэгорыя склону прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме таго ці іншага склону. Катэгорыя склону прыметнікаў прадстаўлена формамі шасці склонаў, кожная з якіх паказвае, што форма прыметніка з'яўляецца азначэннем да назоўніка ў адпаведным склоне: *высокі клён, высокага клёна, высокаму клёну, высокім клёнам, (на) высокім клёне*.

У тым выпадку, калі прыметнік спалучаецца з нескланяльным назоўнікам, яго скланавыя формы выражаюць значэнні склонаў гэтага назоўніка: *узязь білет у асобнае купэ, ехаць у асобным купэ.*

У сказе прыметнік можа выконваць функцыю дапасаванага азначэння ці з'яўляцца іменнай часткай састаўнога іменнага выказніка: *Адшумелі свой час **неспакойныя восеньскія** вятры* (Я. Колас). *Ручай быў **чысты, гаманлівы і вясёлы*** (В. Хліманаў).

Калі прыметнікі стаяць перад назоўнікам, то ў пераважнай большасці выпадкаў яны з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі: ***Цёплы** дзень*. Аднак пры лагічным падкрэсліванні прыметнікі, якія папярэднічаюць назоўніку, выконваюць ролю іменнай часткі састаўнога выказніка: ***Цёплая** была ноч!*

Прыметнікі пераходзяць у іншыя часціны мовы:

– у назоўнікі: ***Азімыя** ўжо пасеялі. Схадзі ў **сталовую**. **З настаўніцкай** выйшаў дырэктар;*

– у прыназоўнікі: *Методыка выкладання беларускай мовы чытаецца **паралельна** з беларускай мовай.*

У прыметнікі пераходзяць:

– парадкавыя лічэбнікі: *макароны **другога** гатунку, **першае** каханне;*

– дзеепрыметнікі: ***затуманены** погляд, **падсалоджаная** ўсмешка.*

Прыметнікі надаюць выказванню дакладнасць, яркасць, выдзяляюць прадметы з шэрагу аднародных, паказваюць на адносіны да прадмета размовы або апісання, выражаюць пэўныя пачуцці або настроі: ***Шалясціць жоўта-залацістым** лісцем бяроз вецер, трапечуцца, бы дрыжаць са страху, **агніста-чырвоныя** макаўкі асін, зацвілі **сінія**, як лён, верасы. Зарудзеліся **ярка-чырвоныя** гронкі рабіны, пунсавеюць, гнуцца да долу галінкі **спелай** каліны* (Я. Галубовіч).

Характар прыметы (колькасна зменная ці пастаянная, сталая) і граматычныя асаблівасці прыметнікаў з'яўляюцца асновай для іх падзелу на лексіка-граматычныя разрады: якасныя, адносныя, прыналежныя.

Як а с н ы я п р ы м е т н і к і абазначаюць якасці і ўласцівасці, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў, ацэньваюцца чалавекам: *салодкі, спагадлівы, ясны, цудоўны, малады, жоўты.*

Яны называюць такія прыметы, як колер, форма, памер: *жоўты, цёмны, круглы, высокі*; смак і пах: *кіслы, духмяны, горкі*; знешнія прыметы, уласцівасці, якасці: *здоровы, хворы, прыгожы, стройны*; якасці характару і разумовых здольнасцей: *памяркоўны, разумны, старанны*.

Якасныя прыметнікі характарызуюцца наступнымі граматычнымі, словаўтваральнымі і лексічнымі асаблівасцямі:

– маюць формы ступеняў параўнання: *лёгкі — лягчэйшы — найлягчэйшы — больш лёгкі — самы лёгкі*;

– могуць утвараць антанімічныя пары: *гарачы — халодны, шырокі — вузкі, белы — чорны*;

– могуць мець поўную і кароткую формы: *прыгожы — прыгож; вясёлы — вёсел, здаровы — здароў*;

– могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *вельмі халодны, зусім свабодны, надта хітры*;

– служаць базай для ўтварэння якасных прыслоўяў: *добра ← добры, хутка ← хуткі, цёпла ← цёплы, па-героўску ← геройскі*;

– служаць базай для ўтварэння прыметнікаў са значэннем ступені якасці (суб’ектыўнай ацэнкі, непаўнаты якасці), што выяўляецца ў прадмеце без параўнання з іншымі прадметамі: *беленькі ← белы, малаваты ← малы, велізарны ← вялікі, завялікі ← вялікі*;

– служаць базай для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: *глухата ← глухі, свежасць ← свежы, чысціня ← чысты, чырвань ← чырвоны, сівізна ← сівы*;

– утвараюць спосабам паўтору складаныя прыметнікі: *белы-белы, ціхі-ціхі, высокі-высокі*;

– могуць быць вытворнымі і невытворнымі: *сіні, працавіты, гучны*.

Некаторыя якасныя прыметнікі з’яўляюцца базай для ўтварэння дзеясловаў са значэннямі: ‘набываць прымету, названую ўтваральным словам’: *сухі → сохнуць, ясны → яснець*; ‘надаваць ці праяўляць прымету, названую ўтваральным словам’: *бадзёры → бадзёрыць, хітры → хітрыць, кіслы → кісліць, роўны → раўняць*. Да многіх якасных прыметнікаў можна падабраць сінонімы: *смелы — храбры — адважны*.

Якасняя прыметнікі набываюць значэнне адносных у тэрміналагічных словазлучэннях: *глухі дзядуля* — *глухі зычны гук*, *лёгкая сумка* — *лёгкая прамысловасць*, *кароткае паліто* — *кароткае замыканне*, *хуткі крок* — *хуткі цягнік*, *цяжкая сумка* — *цяжкая прамысловасць*.

Не ўсе якасныя прыметнікі характарызуюцца ўсімі пералічанымі прыметамі, напрыклад: прыметнікі *глухі*, *сляпы* не ўтвараюць (у сваім прамым значэнні) ступеняў параўнання; прыметнікі *гняды* і *кульгавы* не маюць суадносных якасных прыслоўяў на *-а*. Аднак гэтыя прыметнікі могуць мець форму ацэнкі і меры якасці: *гнядзенькі*, *глухенькі*, *кульгавенькі*, *сляпенькі*; спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *надта глухі*, *зусім сляпы*; ад гэтых прыметнікаў утвараюцца адцягненыя назоўнікі і якасныя прыслоўі: *глухата* і *глуш*, *кульгавасць*, *слепата*, *глуха*, *слепа*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да другога прадмета, дзеяння, акалічнасці. Гэта могуць быць адносіны прадмета:

– да матэрыялу, з якога ён зроблены: *залаты* гадзіннік, *жалезныя* вароты, *цагляны* дом;

– да рэчыва, з якога ён складаецца: *снежная* гурба, *пшанічны* хлеб, *гароховы* суп;

– да часу існавання: *вячэрні* змрок, *летні* дзень, *сённяшні* вечар;

– да месца знаходжання: *нарачанскія* азёры, *брэсцкія* вуліцы, *кобынскія* прадпрыемствы;

– да прызначэння: *вучэбны* корпус, *хатні* тэлефон, *спартыўная* пляцоўка;

– да дзеяння: *драбільная* ўстаноўка, *лічальны* апарат, *прывітальнае* слова;

– да колькасці: *пяцігадовая* дзяўчынка, *трохсерыйны* фільм, *чатырохмесячныя* курсы;

– да складу ўдзельнікаў: *студэнцкія* спаборніцтвы, *школьная* алімпіяда, *вучнёўская* канферэнцыя.

Адносныя прыметнікі абазначаюць пастаянную, колькасна нязменную прымету прадмета, таму яны не маюць формаў ацэнкі і ступеняў параўнання.

Адносныя прыметнікі маюць толькі вытворную аснову і ўтвараюцца ад розных часцін мовы:

- назоўнікаў: *летні* ← *лета*, *вясковы* ← *вёска*, *снежны* ← *снег*;
- дзеясловаў: *навучальны* ← *навучаць*, *вымяральны* ← *вымяраць*, *лічыльны* ← *лічыць*;
- прыслоўяў: *учарашні* ← *учора*, *сённяяшні* ← *сёння*, *леташні* ← *летась*.

Словазлучэнні ‘адносны прыметнік + назоўнік’ сінанімічныя са словазлучэннямі ‘назоўнік + назоўнік ускоснага склону’: *дубовы стол* — *стол з дубу*, *кніжная шафа* — *шафа для кніг*, *лекцыйная аўдыторыя* — *аўдыторыя для лекцый*, *залаты пярсце́нак* — *пярсце́нак з золата*, *скураны раменьчык* — *раменьчык са скуры*.

Ад адносных прыметнікаў не ўтвараюцца прыслоўі на **-о(-а)** і абстрактныя назоўнікі.

Адносныя прыметнікі не могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені, таму што яны не могуць мяняць сваю інтэнсіўнасць. Для іх характэрна толькі поўная форма.

У кантэксце адносныя прыметнікі могуць набываць пераноснае значэнне і пераходзіць у разрад якасных: *алавяны руднік* — *алавяны позірк*, *жалезныя вароты* — *жалезная дысцыпліна*, *залатыя завушніцы* — *залатыя рукі*, *малінавы кампот* — *малінавы звон*, *каменны дом* — *каменны твар*, *сонечная рانیца* — *сонечная ўсмішка*.

Прыналежныя прыметнікі выражаюць розныя адценні асабістай прыналежнасці: *Сцёпкава пісьмо*, *буслава гняздо*, *Аленчына хата*, *камарыны піск*, *воўчы след*. Яны адказваюць на пытанне *чый?*

Прыналежныя прыметнікі падзяляюцца на ўласнапрыналежныя і агульнапрыналежныя.

Уласнапрыналежныя прыметнікі ўказваюць на асабістае валоданне прадметам, прыналежнасць адной асобе ці жывёле: *Максімавы боты*, *матчына сукенка*, *бацькаў брат*. Утвараюцца ўласнапрыналежныя прыметнікі:

- пры дапамозе суфіксаў **-оў(-ов-)**, **-ёў(-ёв-)**, **-аў(-ав-)**, **-еў(-ев-)** ад назоўнікаў мужчынскага роду: *Міхасёў* ← *Міхась*, *братаў* ← *брат*, *дзядулеў* ← *дзядуля*, *сынавы* ← *сын*, *Васілёва* ← *Васіль*, *леснікова* ← *ляснік*, *Пецевы* ← *Пеця*, *буслава* ← *бусел*, *мядзведзеў* ← *мядзведзь*;

– пры дапамозе суфікса **-ын-(-ін-)** ад назоўнікаў жаночага роду: *бабуліна* ← *бабуля*, *матчына* ← *матка*, *Зосіна* ← *Зося*, *вавёрчына* ← *вавёрка*.

Калі аснова назоўніка заканчваецца на **-к, -х**, то перад суфіксам **-ын- (-ін-)** назіраецца гістарычнае чаргаванне *к/ч, х/ш*: *вавёрка* → *вавёрчына*, *ткачыха* → *ткачышына*.

Уласнапрыналежаўныя прыметнікі ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду маюць кароткую форму: (бачу) *братава паліто*, *сестрыну дачку*, *сестрыно дзіця*.

Прыметнікі, утвораныя ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе іншых суфіксаў ці ўжытыя ў поўнай форме ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду, не лічацца ўласнапрыналежнымі: напрыклад, у словазлучэнні *казінае малако* прыметнік *казінае* ўказвае на крыніцу атрымання прадукта, а не на прыналежнасць канкрэтнай жывёле.

Агульнапрыналежаўныя прыметнікі ўказваюць на агульную, родавую прыналежнасць — уласцівасць, якая характэрна асобе ці жывой істоце і з’яўляецца для іх тыповай: *воўчы след*, *пчаліны мёд*, *камарыны піск*. Такія прыметнікі ва ўсіх склонах маюць поўную форму: Н. *воўчы*, Р. *воўчага*, В. *воўчы*.

Агульнапрыналежаўныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)**: *сокал* → *сакаліны*, *страказа* → *страказіны*, *грак* → *грачыны*, *тхор* → *тхарыны*; **-ов-, -ав-, -ев-, -ёв-**: *норка* → *норкавы*, *морж* → *маржовы*, *фарэль* → *фарэлевы*, *омуль* → *амулёвы*, *каришун* → *каришуновы*; **-яч-**: *ягня* → *ягнячы*, *цяля* → *цялячы*, *парася* → *парасячы*; **нулявога суфікса**: *сцярлядзь* → *сцярляджы*, *сарока* → *сарочы*, *хлопец* → *хлопечы*, *сабака* → *сабачы*, *мядзведзь* → *мядзведжы*, *воўк* → *воўчы*, *авечка* → *авечы*.

Звернем увагу на ўтварэнне некаторых агульнапрыналежаўных прыметнікаў: напрыклад, прыметнікі *галубіны*, *арліны*, *каціны*, *тхарыны* ўтвораны ад назоўнікаў мужчынскага роду, але пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)** — гэта поўныя формы; у прыметніках *савіны*, *шпаковы* наяўныя суфіксы **-ін-, -ов-**

адпавядаюць роду ўтваральнага назоўніка, аднак гэта поўныя формы. «Беларускі арфаграфічны слоўнік» (Мінск, 2010) дае два варыянты некаторых агульнапрыналежных прыметнікаў: *сабалёвы — сабаліны, тхаровы — тхарыны, ласёвы — ласіны*.

У некаторых навуковых працах прыналежныя прыметнікі кваліфікуюцца як адносныя, паколькі яны абазначаюць прымету не непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў (асоб), прымету прадмета па адносінах да іх уладальніка.

У пераносным значэнні прыналежныя прыметнікі могуць набываць якаснае значэнне: *лісіная хітрасць, воўчы апетыт, курыны розум*.

Прыналежныя прыметнікі могуць таксама пераходзіць у разрад адносных: *лісіны след — лісіны каўнер, курынае пярэ — курыны булён, воўчая лапа — воўчая зграя*.

2.1.2 Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове

Якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца пераважна ў поўнай форме.

Поўныя прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць канчатак **-ы(-і)**, жаночага роду — **-ая(-яя)**, ніякага роду — **-ое(-ае)**, **-яе**; у назоўным склоне множнага ліку — **-ыя(-ія)**. Поўныя прыметнікі змяняюцца па склонах. У сказах выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння і выказніка: *Надзвычай ясная, спакойная раніца выдалася ў гэты дзень* (Я. Колас). *Адшумелі свой час неспакойныя восеньскія вятры* (Я. Колас).

Поўныя формы якасных прыметнікаў у ролі выказніка ў наш час — агульная норма для ўсіх стыляў літаратурнай мовы: *Псіхалагічныя даследаванні немагчымыя без складанай апаратуры* («Звязда»). *Кірункі моўных пошукаў... надзейныя і правільныя* («Полымя»). *Гісторыя гэтага краю незвычайная і гераічная* (С. Грахоўскі). *Вядома, тут кожная станцыя слаўная*.

Якія знаёмыя назвы і словы, якая цудоўная родная мова!
(П. Панчанка).

Кароткія прыметнікі ўтвараюцца ад поўных якасных прыметнікаў і суадносяцца з імі семантычна. Кароткія прыметнікі маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду **нулявы** канчатак (ён *дуж, ясен, смел*), жаночага — канчатак **-а** (яна *рада, міла, любя*), ніякага — канчатак **-а** не пад націскам (яно *рада, любя*) і **-о** пад націскам (усё *чутно*). У назоўным склоне множнага ліку кароткія формы прыметнікаў маюць канчатак **-ы(-і)**: яны *далёкі, поўны, веселы*.

Кароткія формы не скланяюцца, змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах, у сказе выконваюць функцыю выказніка: *Згадай усё, што сэрцу міла, што сэрцу дорага было, забудзь, што ўсё адгаманіла, адкукавала, адышло* (А. Куляшоў).

Ужыванне кароткіх формаў прыметнікаў у беларускай літаратурнай мове абмежавана як іх фанетыка-марфалагічнай структурай, так і семантычнымі ўмовамі. Кароткую форму ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія маюць невытворную аснову з адным зычным гукам на канцы (*дужы* — *дуж, сыты* — *сыт, строгі* — *строг*) ці вытворную аснову, у складзе якой ёсць суфіксы **-ок(-ёк-), -н-, -к-**: *глыбокі* — *глыбок, далёкі* — *далёк, нізкі* — *нізак, бедны* — *бедзен, смутны* — *смуцен, галодны* — *галодзен, высокі* — *высок*. З лексічнага боку кароткія формы ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія абазначаюць стан, знешнія прыметы і розныя якасці асобы ці прадмета: *сыт, дуж, глыбок, ясен, бедзен, павінен, рад, шырок, молад*.

Больш прадуктыўныя ў сучаснай беларускай мове кароткія формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду, а таксама множнага ліку: *усе мовы ў нашай краіне раўнапраўны, усё нам дорагі*.

Кароткія формы прыметнікаў у адрозненні ад поўных абазначаюць прымету як якасны стан; гэта прымета звязваецца з пэўным часам і не з’яўляецца пастаяннай: *я сыт, ён молад, ты далёк*.

У ролі выказніка кароткія формы прыметнікаў часцей за ўсё ўжываюцца ў паэтычных творах, у прыказках і прымаўках: *І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае «дзе», і густое «чаго»*
(П. Панчанка).

Ад кароткіх формаў прыметнікаў трэба адрозніваць сцягнутыя, або ўсечаныя, формы, якія сустракаюцца ў паэтычных творах. Усечаная форма — жывая з’ява і ў народных гаворках. Гэту форму маюць перш за ўсё прыметнікі жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку (*чырвона хустка, драўляна лыжка, маладу дзяўчыну, родну матку*): *Дажывае стара маці сірацінаю ў хаце...* (Я. Купала). *А дзявочу красу, нібы тую расу, піў цагляны падвал цёмнай ночы* (Я. Купала). *І бяжыць у даль імглісту рад заплаканых бяроз* (Я. Колас).

Знешне сцягнутая форма супадае з кароткаю, але гэта змененая поўная форма: у ёй страціўся *j* (*дубоваја — дубоваа*), зліліся галосныя *aa* → *a*. Ад кароткай формы сцягнутая адрозніваецца і месцам націску: *ціха, міла* — сцягнутыя, у іх націск на тым самым складзе, што і ў поўнай.

Сцягнутыя формы маюць не толькі якасныя прыметнікі, але і адносныя. У сказе гэтыя формы выконваюць функцыю азначэння: *Я святла іскры ў думках бяздольных засею, аднаўлю сэрцы іхнія гартам, надзеяй, пакажу ім жыцця іх праўдзіву зару, на развалінах нову ўсябытнасць ствару* (Я. Купала). — *Запяеш па душы, дасі ўцехі гасцям — поўны гуслі насыплю дукатаў...* (Я. Купала). ...*знікла дно клянова...* (М. Федзюковіч).

Сцяжэнне канчаткаў назіраецца таксама (акрамя жаночага роду назоўнага і вінавальнага склоны адзіночнага ліку) у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку ніякага роду і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку: *Не, няпраўда! Быць не можа, каб не грэла цёпла сонца* (Я. Колас). *Так у цяжкай той рабоце траціць дні дзявочы* (Я. Купала). *Ці лячу сюды параіцца, ці душу сваю пачуць, — белы гусі, белы чаіцы гаману са мной вядуць* (Я. Янішчыц).

2.1.3 Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне

Ступені параўнання прыметнікаў — гэта граматычная катэгорыя прыметнікаў, якая выражае адносную розніцу ці перавагу ў якасці, якая характэрна прадметам.

Пераважная большасць якасных прыметнікаў утварае формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання.

Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання маюць у беларускай мове поўную форму, змяняюцца па родах, склонах і ліках.

Прыметнікі *вышэйшай ступені параўнання* абазначаюць прымету, якая ўласціва аднаму прадмету ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з іншымі: *А любоў, святлейшую за майскі вечар пагодны, я знайшоў у сэрцы народным* (М. Танк). Вышэйшая ступень можа выражаць большую ці меншую ступень якасці таго самага прадмета, але ў розны час або пры розных абставінах: *Сонна падаў снег за акном, і шыйбы рабіліся яшчэ бялейшыя* (П. Пестрак).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-ейш-(-эйш-)*, які далучаецца да асновы прыметніка: *зялёны — зелянейшы, прыгожы — прыгажэйшы, доўгі — даўжэйшы*. Калі аснова прыметніка заканчваецца на заднеязычныя гукі *з, к, х*, то адбываецца гістарычнае чаргаванне *з//ж, к//ч, х//ш*: *лёгка — лягчэйшы, сухі — сушэйшы, дарагі — даражэйшы*. Калі ж аснова заканчваецца на *д, т*, то назіраем пазіцыйнае чаргаванне: *малады — маладзейшы, прасты — прасцейшы*. У некаторых выпадках пры ўтварэнні прастай формы вышэйшай ступені параўнання адбываецца ўсячэнне фінальных частак асновы (суфіксаў *-ок-, -к-*), якое суправаджаецца чаргаваннем цвёрдых і мяккіх зычных (*кароткі — карацейшы, глыбокі — глыбейшы*) або чаргаваннем *з//ж, с//ш*: *высокі — вышэйшы, нізкі — ніжэйшы*.

Некалькі прыметнікаў утвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў, пры гэтым у складзе такіх формаў вылучаецца суфікс *-ш-*: *вялікі — большы, добры — лепшы, дрэнны (кепскі) — горшы, малы — меншы*.

Ад прыметнікаў *малады, стары* пры абазначэнні ўзросту форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-ейш-(-эйш-)*: *маладзейшы, старэйшы*; Ён *старэйшы за Алеся ажно на тры гады*. Ужыванне формаў *малодшы, старшы* — адхіленне ад літаратурнай нормы.

Прыметнікі *малодшы, старшы* трацяць значэнне вышэйшай ступені параўнання ў тэрміналагічных спалучэннях пры абазначэнні афіцыйных пасадаў і званняў: *старшы выкладчык, малодшы навуковы супрацоўнік*.

Прыметнік *малодшы* ўжываецца ў беларускай мове і са значэннем ‘больш позні паводле часу свайго з’яўлення’: *малодшы брат*. У процілеглым значэнні замацаваўся прыметнік *старэйшы*. Абодва прыметнікі ў гэтых выпадках не маюць значэння вышэйшай ступені параўнання.

Пры простай форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка залежны ад яго назоўнік ставіцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *А мы мацнейшыя за князёў, бо мы — народ* (П. Пестрак). *То ж здалася камару, што ён большы за гару* (Я. Брыль). *Зімою свежая ягада смачнейшая за цукерку* (Р. Ігнаценка). Назва прадмета, у параўнанні з якім вызначаецца ступень якасці, можа выражацца і з дапамогай параўнальных зваротаў са злучнікамі *як, чым*: *Няма на свеце прыгажэйшага і мілейшага краю, чым той, дзе ты нарадзіўся* (К. Кірэенка).

У мастацкіх творах, гутарковай мове пры формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа ўжывацца форма роднага склону назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам *ад*: *Там, попач з ім, стаяў чалавек, ростам вышэйшы ад яго* (К. Чорны).

Да формы вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *яшчэ, куды*, якія маюць узмацняльнае значэнне: *Высокія горы знікаюць, але ўсё ж ён застаецца куды вышэйшы за левы — нізкі, раўнінны, з густымі зараснікамі і шырокай паласой белага пяску* (В. Вольскі).

Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове формаў тыпу *лепей, ясней, мацней* як прыметнікаў — адхіленне ад літаратурнай нормы. У мастацкія творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы. Яны часта сустракаюцца ў вершаваных творах, дзе іх выкарыстанне абумоўлена рытмікай і рыфмай: *Лепей за ўсё мне на свеце мясціна тая, дзе я нарадзіўся і ўзрос* (К. Кірэенка).

У беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, якія не ўтвараюць простае формы вышэйшай ступені параўнання. Гэта прыметнікі, якія абазначаюць:

– стан чалавека: *жывы, нямы, дарослы*;
– колер прадметаў праз адносіны да іншых прадметаў:
вішнёвы, бэзавы, васільковы;
– масць жывёл: *гняды, вараны, буланы*;
– знешнюю фізічную прымету чалавека: *вусаты, чубаты, кульгавы*.

Не ўтвараюць простаі формы вышэйшай ступені параўнання таксама складаныя прыметнікі (*бела-чырвоны, кісла-салодкі, белатвары*) і прыметнікі з суфіксамі **-ав-, -ім-, -лів-, -ат-, -к-, -авім-**: *шурпаты, перадавы, гаваркі, гаманлівы, сярдзіты, ліпкі, працавіты, баявы*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да прыметніка прыслоўяў *больш (болей), менш (меней)*: *меней салодкі, больш важны, больш складаны. І вось у адзін дзень неспакойныя хмары, нібы спалоханыя птушкі, падняліся вышэй, зрабіліся **болей тугімі*** (Я. Колас).

Складаныя формы вышэйшай ступені параўнання з’яўляюцца ў беларускай мове больш ужывальнымі, чым простыя, бо ўтвараюцца амаль ад кожнага якаснага прыметніка: *шурпаты — больш шурпаты, менш шурпаты, карысны — больш карысны, менш карысны*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа выступаць як адзіна магчымая і як паралельная да простаі; часцей сустракаюцца складаныя формы ў пісьмовай мове.

Пры складанай форме вышэйшай ступені канструкцыя «**за** + вінавальны склон імені» сустракаецца рэдка: *Я не знаю **за май** **шчаслівага**, калі пухчы цешацца з гоману шумлівага* (П. Глебка). Часцей далучаюцца да складанай формы параўнальныя звароты са злучнікамі **як, чым**: *А нам снежныя зімы **больш прыемныя, чым** лета* (І. Шамякін). *Сёлета ўраджаі **у нас лепшы, як** летась* (Я. Скрыган).

Да складанай формы вышэйшай ступені параўнання могуць таксама далучацца часціцы **яшчэ, куды**, якія надаюць гэтай форме ўзмацняльнае значэнне: *яшчэ больш моцны, куды больш слабы*.

Прыметнікі на **й вы шэй шай** ступені параўнання абазначаюць самую высокую ці самую нізкую ступень якасці, уласціваю прадмету.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі **най-** да простаі формы вышэйшай ступені параўнання: *большы — **найбольшы**, разумнейшы — **найразумнейшы**, салатзейшы — **найсалатзейшы**. **Найсалатзейшыя** ў лесе — *маліны, а **найгарчэйшыя** дні на чужыне* (М. Танк).*

Ад прыметніка *вялікі* ўтвараюцца дзве простыя формы найвышэйшай ступені параўнання: *найбольшы, найвялікішы*, прычым форма *найвялікішы* ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі **най-** і суфікса **-ш-** да асновы прыметніка *вялікі* (формы *вялікішы* ў сучаснай беларускай мове няма). Ужыванне гэтых формаў звязана са значэннем прыметніка *вялікі*: калі гэты прыметнік ужываецца са значэннем ‘выдатны, геніяльны, таленавіты’, форма найвышэйшай ступені параўнання *найвялікішы*, калі гэты прыметнік ужываецца ў іншых значэннях — *найбольшы*: *Нікога, хто ў гэты свет прыходзіць, не абыходзіць доля: атрымліваюць усе без вынятку два **найвялікішыя** падарункі — жыццё і смерць* (А. Разанаў). *З сенам цяпер людзям **найбольшы** клопат...* (М. Стральцоў).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утворана простая форма найвышэйшай ступені параўнання *найноўшы* ад прыметніка *новы*: *Аматар **найноўшых** матораў, мой друг, не забудзь пра мяне, калі паміж зор метэорам зямля вокамгненна мільгне!..* (М. Федзюковіч).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца двума спосабамі: 1) шляхам спалучэння займенніка *самы* з якасным прыметнікам: *самы важны, самы прыгожы, самы дарагі*; 2) шляхам спалучэння прыслоўяў *найбольшы, найменшы* з якасным прыметнікам: *найбольшы страшны, найбольшы просты, найменшы мілы*. Напрыклад: *Самыя шчодрыя дні навальнічныя, сіняе неба, паляны сунічныя* (Ю. Свірка). *Маміны рукі сардэчныя, смелыя, маміны рукі самыя ўмелыя. Маміны рукі — рукі шчаслівыя. Маміны рукі заўсёды цяроўныя. Маміны рукі самыя светлыя, маміны рукі самыя ветлыя* (П. Прануза). *Самая малая* душа можа змясціць у сабе найвялікішую ў свеце радасць (К. Чорны). *Над Гародняй плыве пачыночкі з **самых***

светлых, ласкавых слоў (А. Петрушкевіч). *Найбольш адчайныя людзі штурмуюць горы, пераплываюць акіяны, імкнуцца да Паўночнага полюса* (А. Якімовіч).

Значэнне найвышэйшай ступені якасці перадаецца і спалучэннем прыметнікаў з прыслоўямі *вельмі, надта, надзвычай: вельмі прыгожы, надта дарагі, надзвычай важны*.

Толькі складаныя формы ступеняў параўнання маюць прыметнікі, утвораныя ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса *-л-* (*нажылы, чулы, узнёслы*), прыметнікі з суфіксамі дзеепрыметнікаў (*вядомы, любімы*); прыметнікі, утвораныя ад іменных і дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў *-льн-, -альн-, -яльн-, -ів- -лів-* (*спрыяльны, дажджлівы, гаманлівы, клапатлівы, натуральны*); прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання пры дапамозе суфікса *-ычн-(-ічн-)* (*меладычны, рытмічны, гераічны*); прыметнікі, у складзе якіх ёсць суфікс *-к-* (*зверскі, ліпкі, стромкі, гаваркі*); некаторыя прыметнікі з суфіксамі *-іст-, -ат-, -авіт-*: *сакавіты, агністы, паласаты, працавіты*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання маюць у беларускай мове большую прадуктыўнасць, чым простыя. Напрыклад, ад прыметніка *коўкі* нельга ўтварыць простага формы, але лёгка ўтвараюцца складаныя формы: *коўкі — найбольш коўкі, найменш коўкі, самы коўкі* (метал).

Складаныя і простыя формы найвышэйшай ступені могуць абазначаць гранічна высокую ці гранічна нізкую ступень якасці прадмета без параўнання з якасцю іншых прадметаў. Такое значэнне называюць э л я т ы ў н ы м, а форму прыметніка — *элятывам* (ад лацінскага *elativus* — узвышаны). Звычайна элятывы мае такое значэнне, як і спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *вельмі, надзвычай*, і выкарыстоўваецца з экспрэсіўным адценнем: *найбагацейшыя запасы — надзвычай багатыя запасы, адзін з найстаражытнейшых гарадоў — вельмі старажытны горад*.

Заўвага. Выкарыстанне з элятывым значэннем формы вышэйшай ступені прыметніка не характэрна для беларускай мовы. Спалучэнні тыпу *адзін з старажытнейшых, адзін з цікавейшых* — адхіленне ад

літаратурнай нормы, яны — вынік зблытвання заканамернасцяў розных моў. Так, у рускай мове формы з суфіксамі *-айш-, -ейш-* — гэта найвышэйшая ступень, якая выступае і элятывам (*широчайшие возможности*), у беларускай мове ім адпавядаюць формы найвышэйшай ступені (*самыя шырокія магчымасці*) або спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *надта, надзвычай, вельмі* (*надта, надзвычай шырокія магчымасці*).

2.1.4 Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў

Ад ступеняў параўнання неабходна адрозніваць формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў. Ступені параўнання паказваюць на аб'ектыўнае праяўленне прыметы, а формы суб'ектыўнай ацэнкі ацэньваюць тую ці іншую прымету з пункту погляду гаворачага. З дапамогай гэтых формаў гаворачы можа перадаць адабрэнне ці неадабрэнне, ласку ці пагарду. Даволі часта гэтая ацэнка перадаецца і ў назоўніку, да якога адносіцца прыметнік: *прыгожанькая кветачка, зялёненькая ялінка*.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў і прыставак: *дробны* → *драбнюткі*, *высокі* → *высачэзны*, *модны* → *архімодны*, *малады* → *замалады*.

З суфіксаў найбольш часта выкарыстоўваюцца:

– *-еньк-(-аньк-, -эньк-)*, якія надаюць прыметнікам ласкальнае значэнне або паказваюць на зменшаную ці павялічаную меру якасці, названай утваральным словам: *чырвоны* → *чырвоненькі*, *худы* → *худзенькі*, *стары* → *старэнькі*, *прыгожы* → *прыгожанькі*;

– *-утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-)*, якія надаюць прыметнікам значэнне высокай ступені якасці: *дробны* → *драбнюткі*, *белы* → *бялюткі*, *роўны* → *раўнюткі*; *малы* → *малюсенькі*, *поўны* → *паўнюсенькі*;

– *-озн-, -эзн-, -енн-(-эन्न-), -эразн-, -ізн-, -ізарн-, -эзн-*, якія надаюць прыметнікам значэнне высокай меры якасці: *глыбокі* → *глыбозны*, *шырокі* → *шырачэзны*, *здаровы* → *здаравенны*, *высокі* → *высачэзны*, *доўгі* → *даўжэразны*, *вялікі* → *вялізны*, *вялікі* → *велізарны*, *тоўсты* → *таўшчэрны*;

– *-енечк-, -явеньк-, -юпасеньк-, -юсенечк-*, якія надаюць прыметнікам значэнне непаўнаты якасці з памяншальна-

ласкальным адценнем: *малы* → *маленечкі*, *чорны* → *чарнявенькі*, *малы* → *малюпасенькі*, *малы* → *малюсенечкі*.

Прыстаўкі *архі-*, *звыш-*, *за-*, *ультра-*, *раз-(рас-)*, *зіпер-*, *супер-* надаюць прыметнікам значэнне меры якасці: *модны* → *архімодны*, *магутны* → *звышмагутны*, *цесны* → *зацесны*, *высокі* → *ультравысокі*, *модны* → *супермодны*:

– з прыстаўкай *архі-* прыметнікі абазначаюць больш высокую ці найвышэйшую ступень праяўлення прыметы, названай утваральным словам: *асцярожны* → *архіасцярожны*;

– з прыстаўкай *звыш-* прыметнікі маюць, па-першае, значэнне крайне высокай ступені праяўлення прыметы, якая названа ўтваральным словам (*далёкі* → *звышдалёкі*), а па-другое — значэнне перавышэння якасці, заключанай ва ўтваральным слове (*натуральны* → *звышнатуральны*);

– з прыстаўкай *за-* прыметнікі набываюць, па-першае, значэнне нязначнага перавышэння ступені якасці (*вузкі* → *завузкі* ‘вузкаваты’), а па-другое — значэнне значнага перавышэння ступені якасці (*дарагі* → *задарагі* ‘надта дарагі’). Часцей прыметнікі з прыстаўкаю *за-* маюць значэнне вялікай меры якасці, а для абазначэння невялікага перавышэння якасці выкарыстоўваюцца разам з гэтым прыметнікам прыслоўі меры і ступені *крыху* (*крышку*), *трохі* (*трошкі*): *крыху* (*крышку*) *зацесны*, *трохі* (*трошкі*) *заслабы*;

– з прыстаўкай *ультра-* прыметнікі маюць значэнне празмерна высокай ступені праяўлення якасці: *кароткі* → *ультракароткі*;

– з прыстаўкай *раз-(рас-)* прыметнікі набываюць значэнне найвышэйшай ступені праяўлення якасці: *вясёлы* → *развясёлы*;

– з прыстаўкай *зіпер-* прыметнікі абазначаюць перавышэнне ступені якасці, названай утваральным словам: *гукавы* → *зіпергукавы*;

– з прыстаўкай *супер-* прыметнікі маюць значэнне крайне высокай ступені праяўлення адпаведнай прыметы: *эфектны* → *суперэфектны*.

Узмацняльнае значэнне надае прыстаўка *пры-* прыметніку *прыўдалы*.

Утварэнні з прыстаўкамі *ультра-, архі- і звыш-* бытуюць у пісьмова-кніжнай мове, а з прыстаўкай *за-* часцей выкарыстоўваюцца ў гутарковым і літаратурна-мастацкім стылях.

Значэнне высокай меры якасці можа перадавацца шляхам падваення прыметніка: *высокі-высокі, разумны-разумны, чысты-чысты. Іней высыпаў белы-белы і ляжаў увесь дзень на траве...* (І. Пташнікаў). *Але пасля боль пачаў паціху слабець, і здалося, што параненая нага стала лёгка-лёгкая* (Г. Далідовіч). *Адцвітала на ўзлеску сон-трава. Блакітная-блакітная ў маладосці, яна (фіялка) паліняла ўжо да белізны, падсохла на сонцы* (І. Пташнікаў).

Да формаў суб'ектыўнай ацэнкі не адносяцца прыметнікі з суфіксам *-ав-(-яв-), -ават-(-яват-)*, так як яны абазначаюць аб'ектыўную непаўнату прыметы, названай утваральнай асновай, а не суб'ектыўную ацэнку гэтай прыметы гаворачым: *белы* → *бялявы, белы* → *белаваты, сіні* → *сіняваты*.

У спалучэнні з асновамі прыметнікаў, якія абазначаюць прасторавыя прыметы, суфікс *-ават-(-яват-)* перадае значэнне больш высокай меры якасці і адценне непахвальнасці; такія ўтварэнні выступаюць як паралельныя да прыметнікаў з прыстаўкаю *за-*: *даўгаватая* (дошка) — *задоўгая* (дошка), *велікаваты* (падмурак) — *завялікі* (падмурак).

Гласарый

Адносныя прыметнікі — абазначаюць прымету прадмета не непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў, да дзеяння ці акалічнасці.

Прыметнік — самастойная частка мовы, якая абазначае прымету прадмета, дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне і ў сказе выконвае функцыю азначэння або выказніка.

Прыналежныя прыметнікі — абазначаюць прымету прадмета паводле прыналежнасці прадмета пэўнай асобе ці жывой істоце.

Ступені параўнання — граматычная катэгорыя якасных прыметнікаў, якая выражае колькасную характарыстыку якасці прадмета, паказвае на адозненне ў ступені праяўлення якасці.

Сцягнутая форма прыметніка — скарочаная форма прыметніка жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку ці прыметніка множнага ліку ў функцыі азначэння, якая ўтворана ад поўнай формы шляхам частковага скарачэння канчатка.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі — утварэнні, якія выражаюць суб'ектыўную ацэнку гаворачай асобай таго ці іншага прадмета або прыметы; яны ўносяць у асноўнае значэнне слова дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя значэнні.

Элятыў — форма прыметнікаў, якая выражае гранічна высокую або гранічна нізкую ступень якасці без параўнання з якасцю іншых прадметаў.

Якасныя прыметнікі — абазначаюць якасці і ўласцівасці прадметаў непасрэдна праз лексічнае значэнне.

Пытанні для самападрахтоўкі

1. Якія семантычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя прыметы вызначальныя для прыметніка як часціны мовы?

2. Якія часціны мовы могуць набываць граматычныя значэнні і ўласцівасці прыметнікаў?

3. На якія лексіка-граматычныя разрады падзяляюцца прыметнікі ў залежнасці ад іх значэння і марфалагічных асаблівасцяў?

4. Па якіх марфалагічных прыметах адрозніваюць якасныя прыметнікі ад адносных?

5. Чаму адносныя і прыналежныя прыметнікі ў адрозненні ад якасных заўсёды маюць вытворную аснову?

6. Ці можа аднясенне прыметнікаў да таго ці іншага лексіка-граматычнага разраду вызначацца кантэкстам?

7. Для якіх лексіка-граматычных разрадаў прыметнікаў уласцівыя кароткія формы?

8. У чым сутнасць адрознення семантычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару поўных і кароткіх формаў прыметнікаў?

9. Што разумеецца пад сцягнутымі формамі прыметнікаў?

10. Што разумеецца пад ступенямі параўнання прыметнікаў?

11. Назавіце сродкі, пры дапамозе якіх утвараюцца вышэйшая і найвышэйшая ступені параўнання прыметніка.

12. Якія прыметнікі ўтвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў?

13. Ці ўсе якасныя прыметнікі могуць утвараць ступені параўнання?

14. Якія існуюць спосабы выражэння значэння высокай меры і ступені якасці?

Трэнерынг уменняў

Заданне 1. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Абзначце род, лік, склон прыметніка.

1. Снегапад, які ён белы і святочны ў іскрыстым святле ліхтароў! (*В. Інатава*). 2. Постаць бацькі непрыкметна растала

ў снежнай каламуці (*І. Шамякін*). 3. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў — аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі (*І. Мележ*). 4. Сонца ўгравала вярышыні стромкіх соснаў, прыгравала ўзгоркі, палянкi, і чорныя праталiны ля зямлянак партызанскага лагера курыліся парай (*М. Лынькоў*). 5. Дзень высыпаў нетаропка, як высыпае пад гарачым сонцам на бяскрайняй ніве колас (*В. Ітава*). 6. У адну душную, цёмную летнюю ноч варочаўся ён з жонкаю дамоў з балю, на якім гуляла шляхецтва з усяго павета (*М. Гарэцкі*). 7. Патаемную сцэжку ўраз адшукаў, бо не злічыць нават, колькі разоў вымерыў ён сваімі маленькімі крокамі гэтую дзікую мясіну (*М. Зарэцкі*). 8. У густым лазняку яны заўважылі шэрую постаць чалавека (*М. Лынькоў*). 9. Дарога пачала паніжацца, і сыпкі пясок яе змяніўся мяккім, падатным забалочаным грунтам, на якім вырэзваліся дзве чорныя вільготныя каляіны (*І. Мележ*). 10. Салодкая дрыготка прабегла па ўсім яго агромністым целе, і клён прачнуўся (*У. Арлоў*).

Заданне 2. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя прыметнікі.

1. Жанчына хацела здавацца **абыякавай**, але ў трохкі прыжмураных **агатавых** вачах пад негустымі **цёмнымі** бровамі свяцілася цікаўнасць (*У. Арлоў*). 2. Быў **гарачы** летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь заросшых **высокай** травой (*У. Галубок*). 3. А вам цікава будзе паслухаць **дзіўную** гісторыю і пасля сказаць, што яна вельмі падобна да выдумкі (*У. Караткевіч*). 4. Раз-пораз па ягоным твары прабягала **лёгкая** ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцавала (*У. Арлоў*). 5. І надвор'е на такі выпадак стала псавацца: **нізкія чорныя** хмары паўзлі нам насустрач, там-сям з іх цягнуліся наўскос зямлі **свінцовыя** палосы дажджу (*У. Караткевіч*).

Заданне 3. Вызначце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

Гуманны, рахманы, лысы, чаротавы, матчын, купалаўскі, карычневы, мёртвы, сынаў, мнагалюдны, птушыны, вавёрчын,

васковы, цараў, кульгавы, Дар'ін, дробны, жаночы, старадаўні, жончын, усясільны, добры, буслаў, сарамлівы, бурштынавы, сушыльны, падземны, бронзавы, васільковы, Мікітаў, заўтрашні, рухомы, фальшывы, дзедаў.

Заданне 4. Ад наступных слоў утварыце адносныя прыметнікі. Запішыце іх. Вызначце, праз якія адносіны яны абазначаюць прымету.

Учора, летась, горад, Свіцязь, вымяраць, аўтобус, бярозавы, драбіць, склянаны, прыём, студэнт, чатыры, кісларод, пісьмо, тачыць, бацька, сасна, золата.

Заданне 5. Ад наступных назоўнікаў утварыце прыналежныя прыметнікі. Складзіце з імі 4-5 сказаў.

Даніла, бабулька, Танк, старшыня, ляснік, Пятрусь, Жэня (*м. р.*), Жэня (*ж. р.*), Міхалка, маёр, дырэктар, сакратар, вавёрка, чапля, сын, ліс, красуня, Таўлай, гаспадыня, сябар, сяброўка, удава, дзядзька, Антон, свякроў, трактарыст, дзед.

Заданне 6. Выпішыце з тэксту прыметнікі. Вызначце іх лексіка-граматычны разрад і адзначце прыметы, згодна з якімі вы аднеслі прыметнік да пэўнага разраду.

У назве свята Грамніцы чуецца магутная сіла вясенне-летняга стану прыроды, але святкуецца яно 15 лютага. Каб зразумець гэта, трэба звярнуцца да ўстойлівых рытуалаў гэтага дня і да падобных рытуальных дзеянняў і атрыбутаў іншых беларускіх свят. Звычайна фалькларысты нагадваюць шырока вядомыя прыказкі: «Да Грамніцы не скідай рукавіц, а як прыйшлі Грамніцы, то ўжо не трэба рукавіцы», «На Грамніцы — паўзіміцы», «Грамніца — хлеба палавіца». Але ж вядома, што згаданыя паэтычныя формулы маюць толькі фігуральны, а не апасродкаваны бытавымі назіраннямі і з'явамі характар. Хочацца спадзявацца, што адказ на няпростое пытанне закадзіравана яшчэ ў адной вядомай формуле: «Калі на Грамніцы певень нап'ецца вадзіцы, то на Юр'я пад'есць вол травіцы». Нагадаем, што святы Юрый святкуецца шостага мая, ён «адмыкае» веснавыя росы, абуджае зямлю, якую восенню «замкнулі»

Пакровы. Калі ж лічыць, што зімовы сон зямлі цягнецца ад Пакроў да Юр'я, тады зразумела, чаму народная свядомасць імкнецца задобрыць Грамаўніка. Справа ў тым, што з гэтага часу паступова суцішаюцца траскучыя маразы, павялічваецца дзень, набірае моц сонца. Хутка пачнецца абуджэнне прыроды, па стану якой селянін спрабаваў прадбачыць будучы ўраджай. Дарэчы, да нашых дзён захавалася павер'е: год будзе галодны, калі першы гром падзе на голы лес. І наадварот: «Калі гром грыміць на зялёны лісток, то будзе багаты гадок».

Невыпадкавая і назва свята. Беларус-земляроб звяртаўся па дапамогу да бажаства, якое абараняла і не ўчыняла шкоды. Пятнаццатага лютага кожны селянін ішоў у царкву асвяціць свечку, пасля чаго яна набывала засцерагальную сілу і на працягу года неаднаразова станавілася асноўным атрыбутам розных ахоўных дзеянняў (*Паводле І. Крука*).

Заданне 7. Адзначце сказы, у якіх усе прыметнікі адносяцца да аднаго лексіка-граматычнага разраду.

1. Медзвездзяня знемагала ад спёкі і здоровага маладога апетыту (*У. Караткевіч*). 2. Дзесь у небе жалобна пішчэў галодны каршун, і гукі яго далёка расплываліся ў нерухомай цішы летняй раніцы (*Я. Колас*). 3. Цэлымі гадзінамі лясы і лясы, старыя, гордыя сваім узростам лясы! (*У. Караткевіч*). 4. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю, такою ўсмешкаю здавальнення, што ўсім рабілася лёгка, добра, ціха, мірна (*Я. Колас*). 5. Можа, тысячны раз яна палюбавалася яго асілкавай постаццю, што ўся імкнецца ў неба за галубамі, яго джукімі голымі рукамі, шырокім і мужным тварам, валасамі каштанавага колеру... (*І. Шамякін*).

Заданне 8. Да наступных прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі. Вызначце разрады прыметнікаў, складзіце 5-6 сказаў з гэтымі прыметнікамі (на выбар).

Каларытны, каларыйны (*суп, малюнак, кактэйль, пейзаж, прадукт, краявід*); лясны, лясісты (*дарога, гушчар, сцяжынка*,

птушкі, бераг, мясціна, раён, масіў); балотны, балоцісты (*прастора, трава, бяроза, бераг, асака, раён, мясцовасць*); вадзяны, водны, вадзяністы (*снег, прастора, шлях, пара, гладзь, паверхня*); гліністы, гліняны (*гладшы, ток, зямля, кубак, глеба, падлога*); цікавы, цікаўны (*кінафільм, хлопчык, апавяданне, дзіця, пытанне*); ганарысты, ганаровы (*госць, месца, званне, юнак, абавязак, грамата*); чалавечы, чалавечны (*род, учынак, жыццё, адносіны, голас, жыллё*); эфектыўны, эфектны (*вынікі, прыём, праца, выгляд, слова*).

Заданне 9. Спішыце, вызначце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

1. Снег на штучным малюсенькім азярцы быў ушчэнт сярэщчаны заячымі слядамі... (*К. Чорны*). 2. Я слухаю з табой пчаліны звон (*Р. Барадуля*). 3. Як соладка спіцца ў матчынай хаце (*І. Калеснік*). 4. Без чалавечай і буслінай вернасці няма ні дабрыві, ні хараства... (*П. Панчанка*) 5. Ледзь-ледзь далятала жураўліная песня (*М. Лынькоў*). 6. Майскае сонца высока стаяла ў ясным небе, кідала на зямлю снапы гарачага прамення і залівала асляпляльным бляскам увесь свет (*Я. Колас*). 7. У сярэдзіне лета ў маленькім бабуліным доміку пасяліўся кватарант (*А. Васілевіч*). 8. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні (*Я. Колас*). 9. Пачынаць паэтычны спеў яму дапамагалі хвалі Нёмана, гоман лесу, луговое раздолле, дзядзькавы казкі, матчыны песні і само жыццё, якое настойліва стукалася ў акенца глухой леснічоўкі (*С. Александровіч*). 10. Чалавеку, які ўлюбёны ў свой край, дорага ўсё: світ тоненькай травінкі над схаваным між купін птушыным гняздом, ласіны след на заснежанай лясной палянцы, усплёск рыбіны на азоранай вадзе сцішанага возера (*К. Кірэенка*).

Заданне 10. Прачытайце. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Вызначце разрад прыметнікаў. Раствлумачце, як вы адрознілі прыметнікі розных разрадаў.

На паўночным захадзе Беларусі, дзе сходзяцца межы трох абласцей — Мінскай, Віцебскай і Гродзенскай, размешчана Балдуцкая група азёр. Невялікія па плошчы, але глыбокія,

азэры ўражваюць сваім характам. Злучаныя паміж сабою ручаямі, яны здаюцца казачнымі. У тысяча дзевяцьсот семдзесят другім годзе дзеля аховы гэтага дзіўнага прыроднага комплексу быў створаны ландшафтны заказнік «Блакiтныя азэры».

Хваёвыя лясы займаюць каля дзевяноста працэнтаў тэрыторыі заказніка. Растуць тут больш за пяцьсот відаў вышэйшых раслін, сярод якіх шмат ахоўных (венерын чаравічак, баранец звычайны). Толькі тут у межах Беларусі сустракаецца меч-трава звычайная. Расце яна ў прыбрэжнай паласе на глыбіні да паўметра. Пустыя, амаль цыліндрычныя сцяблы гэтай расліны дасягаюць да паўтара метра. Меч-трава расце толькі ў двух невялікіх азэрах — Глубенька і Ячмянец.

Чыстая вада, маляўнічыя берагі азэр, лясістыя ўзгоркі штогод прывабліваюць да сябе сотні турыстаў (*С. Адзінцоў, С. Сідор*).

Заданне 11. Вызначце, да якіх разрадаў адносяцца прыметнікі, якія маюць у сваім складзе суфіксы *-in(-ын-), -ов(-ав)*.

1. Няма радзімы без бацькоўскай хаты, бусліны клёкат — гэта родны дом, ты будзеш жыць шчасліва і багата, калі над хатай — буслава гняздо (*П. Панчанка*). 2. Чатыры дні гасцявала казуля, пакуль не з’ела ўсё сена з бабулінага сенніка (*У. Юрэвіч*). 3. Высокая і цёмная чалавечая постаць мільганула ў навісі зацярушаных снегам галін... (*Я. Колас*). 4. Калісьці дзядуля Міхал быў лесніком. А цяпер ім стаў яго сын, Сяргейкаў бацька (*Р. Ігнаценка*). 5. Дзяніска паспеў убачыць, што адзін верабейка ледзь-ледзь не трапіў у каршуновы кішчоры (*А. Ставер*). 6. У той жа дзень цэлым хлапечым гуртам занеслі мы Шарачка ў поле і выпусцілі (*М. Чарняўскі*). 7. Птушыныя звонкія зовы яшчэ былі чутны ў лясах, а ўжо на лугі і дубровы цішком ападала раса (*К. Кірэенка*). 8. Расстанная жураўліная песня, як камячок тугі, качалася ў зашэрхлых ад доўгага лёту птушыных горлах (*Я. Сіпакоў*). 9. Трымцяць пажоўклыя асіны, пад капытамі — сучча хруст. Над сцежкай, быццам рог ласіны, разросся ўшыр лазовы куст (*П. Прыходзька*). 10. Казулін дом у лесе, ёй там вольна і прывольна (*У. Юрэвіч*).

Заданне 12. Спішыце сказы, вызначце форму прыметнікаў (поўная, сцягнутая, кароткая), іх сінтаксічную функцыю.

1. Але нездарма людзі кажучь: не дораг абед, а дораг прывет (У. Ягоўдзік). 2. Толькі цяпер сарокі сыты ад лета і не кратуюць горкую ад марозу рабіну (І. Пташнікаў). 3. Тут, у маім вясёлым чырвоным доме з расчыненымі насцеж вокнамі, усё мне блізка і дорага (В. Сумараў). 4. Чалавеку, які ўлюбёны ў свой край, дорага ўсё... (К. Кірэнка). 5. Можа, ласкі ў Бога там просіць бедна дзеўка, згубіўшы вянок? (А. Гурыновіч). 6. За абрывамаі, аголенымі лемяшамі вятроў, у акіяне панурага лесу, пад вернаю вартай неба, — вёска, ты чакаеш мяне... Ты чакаеш чарадою бяроз, дзе кожная з іх падобна на леснікову дачку (Ю. Голуб). 7. Гатовы ўсё аддаць — і тым багаты, мы, беларусы, мы — народ такі (У. Караткевіч). 8. Стаў чырван месяц круглаліцы (Я. Колас). 9. Без цябе на Радзіме хаціна няміла, хоць уходжан наш дворык рукою чужой (Т. Мельчанка). 10. А на дуба спазірае белагрудая дзявіца — у свежай зелены бярозка доўгі косы разбірае (К. Каганец).

Заданне 13. Выпішыце прыметнікі, ад якіх утвараюцца толькі складаныя формы ступеняў параўнання.

Шчаслівы, смелы, старанны, сумленны, прыгожы, прынцыповы, гераічны, дакладны, карысны, складаны, вялікі, прыемны, таварыскі, бадзёры, задумлівы, сакавіты, гнуткі, смуглявы, агністы, лясісты.

Заданне 14. Утварыце ад прыметнікаў магчымыя формы ступеняў параўнання.

Дрэжны, строгі, сонны, любімая, бурштынавы, сумны, шэры, шурпаты, лёгкі, вялікі, буланы, разумны, кульгавы, востры, круглы, добры.

Заданне 15. Спішыце, падкрэсліце прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, растлумачце іх значэнне і ўтварэнне.

1. У гісторыі беларускай літаратуры імя Максіма Багдановіча — адно з найпрыгажэйшых і найбольш трагічных (Я. Брыль).

2. Малочна-белы гмах школы вышэйшы за хаты, вышэйшы за самыя высокія таполі і ліпы, і таму міжволі прыцягвае ўвагу кожнага, хто дабіраецца да мястэчка (*І. Навуменка*). 3. На зямлі раскінуўся найпрыгажэйшы дыван, вытканы рукою дзівоснага мастака (*І. Шамякін*). 4. Здаўна ў гэтай мясціне з горкі цякла крынічка. Яе вада — найчысцейшыя слёзы веснавых хмараў (*Я. Колас*). 5. Баразной у густым і стрункім жытнім лесе жаўранак дабязьць да свайго найраднейшага месца (*Я. Брыль*). 6. Пад восень асіна рабілася прыгажэйшай за ўсе дрэвы, раўняцца з ёй вогненнымі барвамі мог толькі клён (*І. Навуменка*). 7. Некалькі стагоддзяў Полацк быў самым буйным і багатым горадам у Вялікім Княстве Літоўскім (*У. Арлоў*). 8. Каб планета ад росных красак ззяла раніцай і ўначы, найвялікшы наш абавязак — шанаваць яе, берагчы (*М. Федзюковіч*). 9. Няшмат мне дадзена багацця, але свой кут — найлепшы дар (*М. Лужанін*). 10. Неўзабаве раскаты грому наблізіліся, зрабіліся больш гучнымі і працяглымі (*В. Вольскі*).

Заданне 16. Знайдзіце памылкі пры ўжыванні прастай формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка, запішыце правільна.

1. Свая салома мякчэй за чужую пярэну. 2. Наш бок Нёмана, гаварылі старыя людзі, быў бяднейшы, але мы, дзеці, хлопцы, дзецюкі, ведалі пэўна, што наш бок быў прыгажэй. 3. Што можа быць спакуслівей за таямніцу чалавечага духу, якая жыве сярод пажоўклых ад часу старонак і якая можа адкрыцца толькі табе? 4. Людзі здаўна ведаюць, што няма звера дужэй за льва. 5. Калі ўключылі верхняе святло, зрабілася быццам бы цяплей і госці сталі спакойней.

Заданне 17. Адзначце сказы, у якіх дапушчаны памылкі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметнікаў.

1. У небе цурчэў самы найтанчэйшы струменьчык жаўруковай песні. 2. З мяккай журботай я люблюся самым залатым дажджом восені. 3. А паэтава заб'ецца сэрца зноў, прадчуваючы сустрэчу

з найраднаейшым краем. 4. Журавіны самыя кісліейшыя за ўсе ягады. 5. Памяць людзей — найвышэйшая ўзнагарода. 6. Творчасць — самая найбагацейшая крыніца радасці. 7. Здароўе даражэй за багацце. 8. Самы святлейшы талент — людская дабрыва. 9. Увечары Ганніны вочы здаваліся яшчэ больш фіялкавымі, чым удзень. 10. Людская ўвага даражэй за ўсё на свеце.

Заданне 18. Перакладзіце словазлучэнні з рускай мовы на беларускую, правільна ўжываючы прыметнікі вышэйшай ступені параўнання. Чым яны адрозніваюцца ў параўнанні з рускай мовай?

Барановічы большае Несвіжа, Оля маладшае Маши, тропінка ўжо проселочнай дарогі, Ірыно пальто короче Наташынага, Саша веселее суседа Вани, Катеріна стройнее Веранікі, возера Світызь глыбжа возера Баторін.

Заданне 19. Перакладзіце сказы на беларускую мову, запішыце іх. Параўнайце ўтварэнне формаў ступеняў параўнання прыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

1. Листвінніцы ўжо даўно оголіліся, і лес казаўся яшчэ светлее і празрачней (*С. Воронін*). 2. Впрочым, крупнейшыя мысліцелі дрэвности разумелі, што звыздное неба с Сонцам і Луной — нешто большае, чым увелічанае падобіе планетарыя. 3. Пад дрэвамі было тэмна, тыха, пахло влажнаю леснаю траваю. Неба здесь тэмнее, а звызды ярчэ і большае, чым в полі (*В. Вересаев*). 4. По мере того как пламя разлівалось по небу, сінева мора становілася все глыбжа і халаднее (*В. Короленко*). 5. Чем удивительнее явление, тем оно великолепней, тем труднее рассказать о нем нашими омертвевшими словами (*К. Паустовский*). 6. Чем угрюмее были тучи, чем халаднее дожди, тем свежее становілось на сердце, тем легче, как бы сами по себе, ложілісь слова (*К. Паустовский*). 7. В сочинениях Глінкі гармонічна сочетаються богатства народнай музыкі і велічайшае профэсійнае мастэрства (*Б. Асафьев*). 8. Тут был старейший пласт торфа, но дальше, чем ближе к Слепой елани, слой становілся все млаже і тоньше (*М. Пришвін*). 9. Разве можно утверждать,

что Ван-Гог был равнодушен к человечеству? Он подарил ему лучшее, чем обладал, — свою способность жить на земле, сияющей всем возможными цветами и всеми тончайшими переливами (*К. Паустовский*). 10. Бунин прожил сложную, противоречивую жизнь. Он много видел, много любил, много трудился, не раз ошибался, но всю жизнь величайшей, нежнейшей, неизменной его любовью была родная страна — Россия (*К. Паустовский*).

Заданне 20. Спішыце сказы, падкрэсліце прыметнікі, ужытыя ў формах суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці, абазначце суфіксы. Якое адценне яны надаюць прыметнікам?

1. Пасыпаў дробненькі, гусценькі сняжок. Бялявыя зімовыя хмары нізка навеслі над змярцвелаю зямлёю (*Я. Колас*). 2. Вясною, як зачынаў ажываць свет, выбілася з зямлі тоненькая чырванаватая травінка (*Я. Колас*). 3. Лёгка і мякка слізгаюць палазы, пакідаючы за сабой на нескранутай белі дзве раўнююцькі паласы (*М. Машара*). 4. Неба не было цяпер такое, як раней, часта атульвала яго белаватая смуга (*І. Мележ*). 5. Толькі цёмныя пушчы захоўвалі яшчэ сваю суровасць, тоячы ў сваіх нетрах ...дарогі з бясконцымі брадамі і цэлыя шырачэзныя рэкі снегавай вады... (*Я. Колас*). 6. Заварушыліся мурашкі, разнастайныя жучкі, шматлікія кузуркі. Яны такія малюсенькія, што трэба ўважліва прыглядацца, каб заўважыць іх радасны мітуслівы рух... (*Я. Колас*). 7. Рабінавы камялёк абвіла зелянютка ліяна (*Я. Пархута*). 8. Не прайшоў і некалькі крокаў, як над маёй галавой са страшэннай хуткасцю прашумеў каршун і тут жа зноў шугануў угару (*А. Пальчэўскі*). 9. Велізарныя крыгі нападзвалі адна на адну і са страшэнным гулам крышыліся, разбіваліся на частачкі (*А. Пальчэўскі*). 10. Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю і ўсё гусцей і гусцей церушыла над ёю... малюпасенькія крупінкі змроку (*Я. Колас*).

Заданне 21. Спішыце, вызначце сінтаксічную функцыю прыметнікаў у сказах.

1. Вось з-за лазняку выглянула вялізнае чырвонае сонца (*Р. Ігнаценка*). 2. Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно

рухалася і пералівалася, як жывое срэбра (*Я. Колас*). 3. Навальніцы ўлетку маўклівыя і кароткія (*Т. Хадкевіч*). 4. Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю і ўсё гусцей і гусцей церушыла над ёй, як бы прасяваючы праз тонкае сіта, малюпасенькія крупінкі змроку (*Я. Колас*). 5. Нядаўна яшчэ лагоднае, ласкавае возера зрабілася змрочным, цёмна-шызым... (*В. Вольскі*). 6. Возера зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай (*В. Вольскі*). 7. Але кароткія яны, гэтыя залатыя дзянькі бабінага лета (*Р. Ігнаценка*). 8. За які тыдзень трапяткія кроны асін зрабіліся ружавата-чырвонымі (*М. Паслядовіч*). 9. Пыльнае сцябло было ў травы! (*К. Чорны*) 10. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных арак... (*М. Лынькоў*).

Заданне 22. Прачытайце прапанаваныя тэксты. Вызначце, пра што (каго) ідзе гаворка ў тэкстах. Што Вам у гэтым дапамагло?

1. Назаўтра Міколка павёў усіх у гарадскі парк. Там сярод іншых дрэў было адно, якое здалёк нагадвала стог сена. Тонкія і доўгія галінкі яго звісалі да самай зямлі.

Лісцікі на дрэве вузенькія, прадаўгаватыя, з аднаго боку зялёненькія і гладкія, як шкло, а з другога — шэранькія, аксамітныя (*М. Корзун*).

2. На вузенькай сцяжынцы, што вілася між куп'я па хмызняку, сядзеў велічынёй з добрага сабаку светла-буры звер. Галава яго была круглая, а хвост амаль голы і пляскаты. Звер глядзеў на нас маленькімі чорнымі вочкамі, раз-пораз выціраў іх кароткімі пярэднімі лапамі і нахіляўся то ў адзін, то ў другі бок. У яго густа сыпаліся з вачэй буйныя, як гарох, слёзы, і выгляд у яго быў вельмі няшчасны і жаласны (*У. Ляўданскі*).

3. Сваю назву кветка атрымала за своеасабліваць лісця. Знізу яно пакрыта белымі мяккімі, як воўна, валаскамі. Пяшчотныя, цёплыя лісцікі прымушаюць прыгадаць ласкавыя матчыныя рукі. А верхні бок лісця, гладкі і халодны, напамінае непрыветліваю мачаху (*Л. Кацкевіч*).

СКЛАНЕННЕ І ЎТВАРЭННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

2.2.1 Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове змяняюцца па склонах (г. зн. скланяюцца) толькі поўныя прыметнікі. Кожны прыметнік змяняецца па ліках (г. зн. утварае формы адзіночнага і множнага ліку), а ў адзіночным ліку — па родах (г. зн. утварае формы мужчынскага, ніякага і жаночага роду).

Вылучаецца тры тыпы скланення прыметнікаў.

Першы тып — *ад’ектыўнае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў фарміруюцца сукупнасцю ад’ектыўных канчаткаў). Да ад’ектыўнага скланення адносяцца ўсе формы адносных (*палявы, зімовы, жалезны*), поўныя формы якасных (*разумны, зялёны, халодны*) прыметнікаў, а таксама прыналежныя прыметнікі, якія паказваюць на агульную, родавую прыналежнасць (*мядзведжы, чалавечы, воўчы, салаўіны, камарыны*).

У адзіночным ліку скланавыя канчаткі прыметнікаў залежаць ад месца націску: адну групу складаюць прыметнікі з націскам на аснове (*новы, сіні*), а другую — з націскам на канчатку (*малады, сухі*). На скланавыя канчаткі прыметнікаў аказвае ўплыў характар апошняга зычнага асновы, якая можа заканчвацца на цвёрды (*светлы, новы, малады*), мяккі (*сіні, позні, вясенні*), *г, к, х* (*строгі, гарадскі, сухі*), зацвярдзелы (*стары, прыгожы, дзіцячы*) зычныя гукі. Скланавыя канчаткі прыметнікаў у адзіночным ліку залежаць і ад граматычнай формы роду. Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць аднолькавыя канчаткі ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага.

У адзіночным ліку прыметнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ы(-і)**: *малады, сіні, добры, салаўіны*; ніякага роду — канчатак **-ое(-ае), -яе**: *маладое, добрае, сіняе, салаўінае*. У вінавальным склоне прыметнікам мужчынскага і ніякага роду, дапасаваным да неадушаўлёных назоўнікаў, уласцівыя тыя ж канчаткі, што і ў назоўным склоне (В. *чытаю цікавы раман, бачу жытнёвае поле, слухаю салаўіны спеў*), а прыметнікі

мужчынскага роду, якія адносяцца да адушаўлёных назоўнікаў, маюць такія ж канчаткі, што ў родным склоне: В. *сустрэла роднага брата*, Р. *няма роднага брата*. Ва ўсіх астатніх склонах прыметнікам мужчынскага і ніякага роду характэрны аднолькавыя канчаткі: у родным — **-ога(-ага)**, **-яга**: *жытнёвага, сіняга, дарагога, салаўінага*; у давальным — **-ому(-аму)**, **-яму**: *жытнёваму, сіняму, дарагому, салаўінаму*; у творным і месным склонах — **-ым(-ім)**: *жытнёвым, сінім, дарагім, салаўіным*.

Прыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая(-яя)**: *сіняя, дарагая, салаўіная*; у родным, давальным, творным і месным склонах — канчаткі **-ой, -ай, -яй**: *дарагой, сіняй, мілай, салаўінай*. У родным склоне можа быць варыянтны канчатак **-ое(-ае)**: *дарагое, сіняе, мілае*. У вінавальным склоне — канчатак **-ую(-юю)**: *дарагую, сінюю, мілую, салаўіную*.

Узор скланення прыметнікаў у адзіночным ліку

Склон	Аснова на цвёрды зычны					
	мужчынскі род		ніякі род		жаночы род	
Н.	малад-ы	жытнёв-ы	малад-оe	жытнёв-ae	малад-ая	жытнёв-ая
Р.	малад-ога, жытнёв-ага				малад-ой (-оe)	жытнёв-ай (-ae)
Д.	малад-ому, жытнёв-аму				малад-ой	жытнёв-ай
В.	малад-ы малад-ога	жытнёв-ы жытнёв-ага	малад-оe	жытнёв-ae	малад-ую	жытнёв-ую
Т.	малад-ым, жытнёв-ым				малад-ой (-ою)	жытнёв-ай(-аю)
М. (аб)	малад-ым, жытнёв-ым				малад-ой	жытнёв-ай

Склон	Аснова на мяккі зычны					
	мужчынскі род		ніякі род		жаночы род	
Н.	сін-і	летн-і	сін-яe	зімн-яe	сін-яя	летн-яя
Р.	сін-яга, летн-яга				сін-яй (-яe)	летн-яй (-яe)
Д.	сін-яму, летн-яму				сін-яй	летн-яй
В.	сін-і, сін-яга	летн-і, летн-яга	сін-яe	летн-яe	сін-юю	летн-юю
Т.	сін-ім, летн-ім				сін-яй (-яю)	летн-яй (-яю)
М. (аб)	сін-ім, летн-ім				сін-яй	летн-яй

Склон	Аснова на г, к, х								
	мужчы́нскі род			ня́кі род			жаночы род		
Н.	дараг-і	ярк-і	сух-і	дараг-ое	ярк-ае	сух-ое	дараг-ая	ярк-ая	сух-ая
Р.	дараг-ога, ярк-ага, сух-ога						дараг-ой (-ое)	ярк-ай (-ае)	сух-ой (-ое)
Д.	дараг-ому, ярк-аму, сух-ому						дараг-ой	ярк-ай	сух-ой
В.	дараг-і дараг-ога	ярк-і ярк-ага	сух-і сух-ога	дараг-ое	ярк-ае	сух-ое	дараг-ую	ярк-ую	сух-ую
Т.	дараг-ім, ярк-ім, сух-ім						дараг-ой (-ою)	ярк-ай (-аю)	сух-ой (-ою)
М. (аб)	дараг-ім, ярк-ім, сух-ім						дараг-ой	ярк-ай	сух-ой

У множным ліку канчаткі прыметнікаў залежаць толькі ад характару асновы. У назоўным склоне прыметнікі маюць канчатак **-ыя (-ія)**: *дарагія, сінія, мілыя, салаўіныя*; у родным і месным склонах — канчатак **-ых(-іх)**: *дарагіх, сініх, мілых, салаўіных*; у давальным — **-ым(-ім)**: *дарагім, сінім, мілым, салаўіным*; у творным — **-ымі(-імі)**: *дарагімі, сінімі, мілымі, салаўінымі*.

Узор скланення прыметнікаў у множным ліку

Склон	Аснова на цвёрды зычны		Аснова на мяккі зычны		Аснова на г, к, х		
Н.	малад-ыя	жытнёв-ыя	сін-ія	летн-ія	дараг-ія	ярк-ія	сух-ія
Р.	малад-ых	жытнёв-ых	сін-іх	летн-іх	дараг-іх	ярк-іх	сух-іх
Д.	малад-ым	жытнёв-ым	сін-імі	летн-імі	дараг-імі	ярк-імі	сух-імі
В.	малад-ыя і малад-ых	жытнёв-ыя жытнёв-ых	сін-ія сін-іх	летн-ія летн-іх	дараг-ія дараг-іх	ярк-ія ярк-іх	сух-ія сух-іх
Т.	малад-ым і	жытнёв-ым і	сін-імі	летн-імі	дараг-імі	ярк-імі	сух-імі
М. (аб)	малад-ых	жытнёв-ых	сін-іх	летн-іх	дараг-іх	ярк-іх	сух-іх

Другі тып — *змешанае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў уключаюць ад’ектыўныя і субстантыўныя канчаткі). Гэты тып скланення ўтвараюць уласнапрыналежныя

прыметнікі з суфіксамі *-ын-(-ін-)*, *-оў-(-ов-)*, *-ёў-(-ёв-)*, *-аў-(-ав-)*, *-еў-(-ев-)*, якія ў назоўным і вінавальным склонах пры неадусаўлёных назоўніках маюць канчаткі назоўнікаў: Н. *сынаў дом*, *сынава хата*, *сынава жыццё*; В. *сынаў дом*, *сынаву хату*, *сынава жыццё*, а ў астатніх склонах — канчаткі прыметнікаў ад’ектыўнага скланення з асновай на цвёрды зычны: Р. *сынавага дома*, *сынавай хаты*, *сынавага жыцця* (як і Р. *новага*, *новай*), Д. *сынаваму дому* (як і *новаму*), Т. *сынавым домам* (як і *новым*); пры адушаўлёных назоўніках прыметнікі мужчынскага роду маюць у вінавальным склоне такія ж канчаткі, як і ў родным — канчаткі прыметнікаў: Р. *сынавага сябра*, В. *сынавага сябра*.

Трэці тып — *нулявое скланенне*: сюды адносяцца нязменныя прыметнікі, якія ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку маюць аднолькавую форму (*касцюм бэж* — *касцюмы бэж*, *нумар люкс* — *нумары люкс*). Такія прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў і з’яўляюцца ў сказе значэннем да назоўніка, але не маюць словазмяняльных катэгорый прыметніка (роду, ліку, склону). У сказе яны выкарыстоўваюцца разам з назоўнікам, знаходзяцца ў постпазіцыі да яго. Сродкам граматычнай аформленасці для нязменных прыметнікаў з’яўляецца фіксаванае сінтаксічнае месца.

Нескланяльныя прыметнікі — гэта ў асноўным запазычаныя словы. У некаторых выпадках паралельна з нязменным прыметнікам існуе варыянт у беларускай граматычнай аформленасці: *бардо* — *бардовы*, *піке* — *пікейны*, *дэкальтэ* — *дэкальтаваны*, *клёш* — *клёшны*. У такіх прыметнікаў склон вызначаецца сінтаксічна, па форме назоўніка: Н. *сукенка бэж*, Р. *сукенкі бэж*, В. *сукенку бэж*, М. *(у) сукенцы бэж*; Н. *сукенкі бэж*, Р. *сукенак бэж*, В. *сукенкі бэж*, М. *(у) сукенках бэж*.

2.2.2 Словаўтварэнне прыметнікаў

Сярод прыметнікаў невытворных слоў нямнога. Да іх адносіцца нязначная частка якасных прыметнікаў тыпу *злы*, *стары*. Пераважная ж большасць якасных, а таксама ўсе адносныя і прыналежныя прыметнікі з’яўляюцца словамі вытворнымі.

Прыметнікі ўтвараюцца амаль ад усіх самастойных часцін мовы: *габелен* → *габеленавы*, *шаўковы* → *шаўкавісты*, *чорны* → *чарнавы*, *ганарыца* → *ганарлівы*, *свой* → *свойскі*, *трое* → *трайны*, *летась* → *летаіні*. Самым прадуктыўным для прыметнікаў з'яўляецца *марфалагічнае* словаўтварэнне:

– суфіксальны спосаб. Пры дапамозе суфіксаў **-ав-**, **-к-**, **-лів-**, **-ыст-**, **-ат-**, **-чат-**, **-ан-**, **-авіт-**, **-ічн-**, **-аст-**, **-оўн-**, **-оўск-**, **-ёв-**, **-н-**, **-ын-**, **-яч-**, **-ск-**, **-ав-** і інш. утвараюцца семантычна разнастайныя якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі: *ліпавы*, *гаманлівы*, *працавіты*, *палявы*, *дагаворны*, *ядавіты*, *вадкі*, *каленчаты*, *гарадскі*, *пчаліны*, *выбуховы* і інш. Якасныя прыметнікі звычайна ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў: *поспех* → *пспяховы*, *страх* → *страшны*, *ласка* → *ласкавы*; *маўчаць* → *маўклівы*, *цярэць* → *цярплівы*, *лінуць* → *ліпкі*. Адносныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў: *вёска* → *вясковы*, *рыба* → *рыбны*, *пясок* → *пясчаны*, *дуг* → *дугавы*; дзеясловаў: *купацца* → *купальны*, *гаварыць* → *гаварлівы*, *прытварыцца* → *прытворны*, *чытаць* → *чытальная*; прыслоўяў: *летась* → *летаіні*, *сёння* → *сённяіні*, *цяпер* → *цяпераіні*.

Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў: *цётка* → *цётчын*, *дзядуля* → *дзядулеў*, *камар* → *камарыны*, *Мікола* → *Міколаў*, *ліса* → *лісіная*, *Міхась* → *Міхасёў*;

– нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: *заяц* → *заячы*, *золата* → *залаты*, *свіння* → *свіны*, *чалавек* → *чалавечы*, *любіць* → *любы*, *праходзіць* → *праходжы*, *сарока* → *сарочы*, *вораг* → *варожы*, *хварэць* → *хворы*, *хлопец* → *хлопечы*. Ад лічэбніка адзін створаны прыметнік *адзіны*;

– прыставачны спосаб. Прыставачны спосаб належыць да прадуктыўных тыпаў словаўтварэння прыметнікаў. Новыя словы могуць утварацца пры дапамозе прыставак **а-**, **не-(ня-)**, **за-**, **і-**, **суб-**, **між-**, **звыш-**, **анты-**, **архі-**, **інтэр-**, **рас-**, **су-**, **пры-**: *асінхронны*, *невысокі*, *нязвычайны*, *ірацыянальны*, *зашырокі*, *пазамінулы*, *субтранічны*, *звышмклівы*, *антымастацкі*, *архіважны*, *раскосы*, *сузалежны*, *прыўдалы* і інш. З дапамогай гэтых прыставак прыметнікі ўтвараюцца толькі ад саміх прыметнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб. Гэты спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: *пад страхою* → **падстрэшны**, *пры двары* → **прыдворны**, *на плячы* → **наплечны**, *без таленту* → **бясталентны**, *без такту* → **бястактны**, *не дасягаць* → **недасяжны**, *аглядацца* → **безаглядны**, *думаць* → **бяздумны**. Прыназоўнікі ў складзе вытворнага прыметніка становяцца прыстаўкамі: *адпрыметнікавы*, *безбілетны*, *прыбярэжны*. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад дзеяслоўных асноў актыўна ўдзельнічае прыстаўка **не-(ня-)**: *недаравальны*, *непарыўны*, *нябачны*, *няўлоўны*, *няўцешны*, *няўтольны*, *няўхільны*;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб. Прыметнікі, утвораныя гэтым спосабам, маюць у сваім складзе прыстаўку **без-(бес-, бяз-, бяс-)** і матэрыяльна не выражаны суфікс: *бязногі*, *бяззубы*, *безгалосы*, *бязрогі*, *бясхвосты*, *безбароды*, *бязмозгі*, *бяспёры*, *бяскрылы*, *бязвухі*. Утваральнымі для такіх прыметнікаў звычайна выступаюць назоўнікі — назвы частак цела чалавека, жывёлы, расліны.

2.2.3 Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад’ектывацыя

У сучаснай беларускай мове існуе вялікая колькасць складаных прыметнікаў. Для іх утварэння выкарыстоўваюцца наступныя спосабы словаўтварэння:

– асноваскладанне: *ясна-блакітны*, *водапранікальны*, *беларужовы*, *металапрамысловы*, *вогнеўстойлівы*, *верацёнападобны*, *ваенна-марскі*;

– складана-суфіксальны: *нафтагазавы*, *танкаструнны*, *чатырохдзённы*, *музыказнаўчы*, *нікеляхрамавы*, *чужаземны*, *слабанервовы*, *двухколеравы*, *тагачасны*, *самавольны*, *доўгатэрміновы*;

– складана-нульсуфіксальны: *буйналісты*, *бледнатвары*, *белагрывы*, *вастраносы*, *даўганогі*, *караткахвосты*, *круглагаловы*, *добрасумленны*, *доўгабароды*, *драбналісты*, *лесаахоўны*;

– складана-прыставачна-суфіксальны: *за Белым морам* → *забеламорскі*, *на ўсіх днях* → *паўсядзённы*.

Значнае пашырэнне мае і *лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне прыметнікаў*, пры якім у адно слова зліваюцца кампаненты словазлучэння (прыслоўе + прыметнік ці прыслоўе + дзеепрыметнік) з захаваннем парадку слоў: *вечназялёны, малападрыхтаваны, цяжкахворы, высокакваліфікаваны, малаўжывальны, цяжкадаступны, лёгказасваяльны, лёгкарастваральны, малаістотны, слабаразвіты*.

Складаныя прыметнікі пішуцца разам і праз злучок.

Пішуцца **разам**:

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца разам: *лесастэп* → *лесастэпавы*, *Наваполацк* → *наваполацкі*, *водаправод* → *водаправодны*, *жывапіс* → *жывапісны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэнняў назоўніка з іншымі часцінамі мовы (прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам): *правы бераг* → *правабярэжны*, *тры паверхі* → *трохпавярховы*, *іншая мова* → *іншамоўны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзяслова з назоўнікам: *любіць святло* → *святлолюбiвы*; *драбіць вугаль* → *вугледрабiльны*, *есці траву* → *траваядны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзяслова з займеннікам: *усё дараваць* → *усёдаравальны*, *сеецца сам* → *самасейны*, *любіць сябе* → *сябелюбiвы*;

– складаныя прыметнікі, у склад якіх уваходзіць дзве і больш частак, што служаць для абазначэння навуковых паняццяў: *індаеўрапейскі, старажытнаўсходнеславянскі, азотнакіслы*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя з прыслоўя і прыметніка ці прыслоўя і дзеепрыметніка, якія абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны, дзікарослы, высокаадукаваны, цяжкадаступны, нізкарослы, добраўпарадкаваны*. Такія прыметнікі неабходна адрозніваць ад словазлучэнняў, дзе ў ролі галоўнага кампанента выступае прыметнік (дзеяпрыметнік), а ў ролі залежнага — прыслоўе, для якога характэрна сваё самастойнае лексічнае значэнне, свой лагічны націск і функцыя акалічнасці ў сказе: *добра падрыхтаваны студэнт, абсалютна спакойны чалавек, рэдка пасаджаныя дрэвы, адносна чысты стол, шчыра выказаныя думкі, ярка размаляваны дом, чыста вымытыя вокны, своечасова прынятыя меры*.

Пішуцца *праз злучок*:

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *Буда-Кашалёва* → *буда-кашалёўскі*, *генерал-губернатар* → *генерал-губернатарскі*, *Давыд-Гарадок* → *давыд-гарадоцкі*, *Ісык-Куль* → *ісык-кульскі*; **але** калі да такіх прыметнікаў далучаецца прыстаўка, то яны пішуцца разам: *прыдавыдгарадоцкі*, *заісыккульскі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць адценні колеру, смаку, некаторых якасцяў: *цёмна-сіні*, *горка-салёны*, *светла-зялёны*, *грубавата-вясёлы*;

– складаныя прыметнікі, якія абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўднёва-заходні*, *паўночна-ўсходні*, *паўднёва-ўсходні*;

– складаныя прыметнікі з першымі часткамі *Паўночна-*, *Паўднёва-*, *Усходне-*, *Заходне-*, якія ўваходзяць у склад геаграфічнай назвы: *Усходне-Еўрапейская раўніна*, *Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка*, *Усходне-Кітайскае мора*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя з двух і больш слоў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *парэчкава-яблычны*, *вакальна-інструментальны*, *англа-руска-беларускі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць разнародныя прыметы аднаго паняцця: *грашова-крэдытны*, *навукова-фантастычны*, *ваенна-марскі*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя шляхам паўтарэння аднаго слова: *высокі-высокі*, *рэдкі-рэдкі*, *стары-стары*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад імёнаў і прозвішчаў: *Янка Купала* — *янка-купалаўскі*, *Вальтэр Скот* — *вальтэр-скотаўскі*, *Янка Сіпакоў* — *янка-сіпакоўскі*;

– складаныя прыметнікі, пачатковай часткай якіх з’яўляюцца лічба або літара любога алфавіта: *1000-гадовы*, *5-наварховы*, *Т-падобны*;

– складаныя прыметнікі з пачатковай часткай *ваенна-*: *ваенна-акруговы*, *ваенна-будаўнічы*, *ваенна-гаспадарчы*, *ваенна-гістарычны*, *ваенна-інжынерны*, *ваенна-крымінальны*, *ваенна-марскі*, *ваенна-медыцынскі*, *ваенна-навуковы*, *ваенна-санітарны*, *ваенна-ўліковы*, **але** прыметнікі з першай часткай *ваенна-*, якія

перайшлі ў назоўнікі, пішуцца разам: *ваеннаабавязаны, ваеннапалонны, ваеннаслужачы*.

Прадуктыўна адбываецца папаўненне класа прыметнікаў за кошт пераходу ў яго іншых часцін мовы. Гэты працэс называецца а д ’ е к т ы в а ц ы я. Найбольш часта ад’ектывуюцца дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі: *бліскучыя цацкі — бліскучы адказ, прыгнечаны народ — прыгнечаны настрой, у двух трэціх класах сорок тры вучні — даведацца ад трэціх асоб; студэнты першага курса — макароны першага гатунку*. Значэнне прыметніка ў кантэксте можа набываць і колькасны лічэбнік *адны*: *Коні розных масцей, стрэльбы розных гатункаў, толькі людзі на веры і гарту адны* (П. Броўка).

Часцей набываюць значэнне прыметнікаў дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану: *бягучыя справы, калючы дрот, рашаючы бой, знаёмы студэнт. Людзей, бліскучых звонку, хацеў бы я ў барацьбе набачыць* (М. Федзюковіч).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу з суфіксами **-ўш-, -ш-** у рэдкіх выпадках пераходзяць у прыметнікі: *высахшая атава, заржавеўшая піла*. Часцей набываюць якасці прыметніка і страчваюць рысы дзеяслова дзеепрыметнікі з суфіксам **-л-**: *пажоўклае лісце, загарэлы твар*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксами **-ан-, -ен-, -н-, -т-**, выражаючы ў кантэксте пастаянную пазачасавую прымету, набываюць метафарычнае значэнне і пераходзяць таксама ў прыметнікі: *абветраны твар, абжытая хата, падсалоджанае слова. Знікаюць і гукі, і цені пад небам аголеных мар...* (М. Федзюковіч).

Марфалагічны разбор прыметнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду). 2. Лексіка-граматычны разрад (якасны, адносны, прыналежны). 3. Форма (поўная ці кароткая). 4. Ступень параўнання (калі прыметнік яе мае). 5. Род, лік, склон; да якога назоўніка дапасуецца. 6. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р: *Звілістая дарога ішла якраз праз невялікі сасновы лес з кустамі арэшніку на абочынах* (П. Пестрак).

Звілістая — прыметнік, пачатковая форма *звілісты*, якасны, поўны, жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, дапасуецца да назоўніка *дарога*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Невялікі — прыметнік, пачатковая форма *невялікі*, якасны, поўны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону, дапасуецца да назоўніка *лес*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Сасновы — прыметнік, пачатковая форма *сасновы*, адносны, поўны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону, дапасуецца да назоўніка *лес*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Гласарый

Ад’ектывацыя — папаўненне класа прыметнікаў за кошт пераходу ў яго іншых часцін мовы.

Лексіка-сіntaxічнае ўтварэнне прыметнікаў — такое ўтварэнне прыметнікаў, пры якім у адно слова зліваюцца кампаненты словазлучэння (прыслоўе + прыметнік ці прыслоўе + дзеепрыметнік) з захаваннем парадку слоў.

Скланенне прыметнікаў — змяненне прыметнікаў па склонах і ліках, а ў адзіночным ліку — яшчэ і па родах.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія тыпы скланення прыметнікаў вылучаюцца ў беларускай мове?
2. Ад чаго залежаць канчаткі прыметнікаў ад’ектыўнага скланення?
3. Як скланяюцца ўласнапрыналежныя прыметнікі?
4. Якое скланенне называецца нулявым? Чаму?
5. Назавіце прадуктыўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў.

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Дапішыце канчаткі. Аснову прыметнікаў падкрэсліце. Вызначце залежнасць канчаткаў ад асновы.

1. Апошн... дні салдат таксама пачаў прыкмячаць у сабе штосьці нядобрае (*В. Быкаў*). 2. Дзяўчына з рус..., проста такі казачн... касой, абараняла Ліду, гарача даказваючы, што Лідзе такая прычоска да твару і што Валодзя не правы, калі выступае супраць моды (*І. Шамякін*). 3. Пад ялінамі быў сух... ўзгорак, на якім густа разрасліся верасы, папараці і бліскуч... бруснічнік

(*М. Лынькоў*). 4. Вакол распасціралася чорн..., густ... цемра (*М. Зарэўкі*). 5. Салодк... дрыготка прабегла па ўсім яго агромніст... целе, і клён прачнуўся (*У. Арлоў*). 6. Праменні вялізн... чырвон... месяца асвятлялі часам, прабіваючы хмары, зямлю, наўскос падалі паміж чорн... стаўбурамі дрэў (*У. Караткевіч*). 7. Цяпер яна ўжо не чула сябе шчаслів... і вольн..., як наўперад: так глыбока запалі ёй арлін... словы (*Я. Колас*). 8. Сонца прасвечвае цераз мокр..., бліскуч... лісце бяроз, і на мелк... гразі, нядаўна затупанай слядамі каровін... капытоў, на гаманлів... вадзе і на шэр... штакетах за раўчуком ляжыць рухав... сетка ценю (*Я. Брыль*). 9. Яна гладзіла яго па гарбат... носе, па халодн... рагах, па шы, — ён стаяў і слухаў (*І. Пташнікаў*). 10. Дзень высыяваў нетаропка, як высыявае пад гарач... сонцам на бяскрайн... ніве колас (*В. Інатава*).

Заданне 2. Праскланяйце прыметнікі разам з назоўнікамі.

Дзядулеў дубок, сестрыно паліто, Толеў сябар, лісіная нара.

Заданне 3. Спішыце сказы. Вызначце разрады прыметнікаў па значэнні. Абазначце склон і склонавыя канчаткі прыметнікаў. Назавіце, у якіх выпадках магчымыя варыянтныя канчаткі.

1. Пасыпаліся дробныя зярняты ў раллю, як пацеркі янтарны... (*Я. Купала*). 2. Зімою свежая ягада даражэйшая за цукерку (*Р. Ігнаценка*). 3. Незабыўнае роднае слова! Яно ўвайшло ў маю свядомасць літаральна з малаком маці, з яе калыскавымі напевамі, з дзядулевымі казкамі (*Г. Юрчанка*). 4. А вось снуюць малюсеньчкія матылёчкі, чырвоненькія, сіненькія, жоўценькія, усё роўна, як збіраюцца на баль — так прыгожа ўсе ўбраны (*Я. Колас*). 5. Яна выпіла глыток фіялкавага віна, праліўшы трохі на сваю ліловую туніку, памуляла завялымі вуснамі вінаградзіну, але пасля выплюнула яе (*В. Інатава*). 6. Джукі, прыбегшы з логу, як і ўчора раніцай, шукаў маладога гаспадара: станавіўся на заднія лапы і пярэднімі дзёр па дзвярах у хату, пішчаў і скуголіў (*І. Пташнікаў*). 7. За вокнамі цёмна і

лютая сцюжа, а ў сцюдзёнай хаце невясёла гарыць цямнявая лучына, нудна трынкаюць марудныя верацёны (*М. Гарэцкі*). 8. Незнаёмы васковага колеру нос і сінія сціснутыя вусны — вось што запомнілася (*І. Шамякін*). 9. Быў гарачы летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь зарослых высокай травой (*У. Галубок*). 10. Праязджаючы тут на машыне, на хаду можна заўважыць толькі зялёныя сцены, зялёны плоцік, белыя ліштвы вялікіх акон і стракаты чарапічны дах (*Я. Брыль*).

Заданне 4. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Каменнавугальны, безазёрны, вясковы, дахрысціянскі, чырванабокi, гультаяваты, пагрозлівы, міжвідавы, ласкавы, Талашоў, прыгарадны, беларуска-рускі, антываенны, невысокі, шматразовы, глыбiнны, бацькоўскі, цярплiвы, паштучны, цётчын.

Заданне 5. Выпішыце са сказаў вытворныя прыметнікі, вызначце, як яны ўтварыліся.

1. Бор пачынаецца з берага стройнымі соснамі, якія ўтвараюць суцэльную сцяну, калючую, з сіва-зялёным верхам макавак, што выскачылі за сёлетні год (*І. Граковіч*). 2. Пясчаныя пляжы бязлюдныя (*І. Навуменка*). 3. «Мой» дом быў тыповы фальваркова-шляхецкі дом, якія тысячамі калісь былі раскіданыя па Беларусі, а зараз сустракаюцца ўсё радзей і радзей і якія так любіў і ўмеў маляваць Генрык Вейсенгоф (*У. Караткевіч*). 4. Дзынкалі пчолы, хаваючыся ў венчыках танканогіх званочкаў (*С. Грахоўскі*). 5. Невысокія ўзгоркі з сасновым і лісцвяным лесам чаргуюцца з палямі і садамі, з нізінамі і лугамі, балоцістымі сенажацямі (*В. Вольскі*). 6. Удзень у сад прыляталі чырванагрудыя снегіры (*З. Бяспалы*). 7. Маладая атава на занёманскіх мурожных сенажацях, яшчэ ўчора зелянюсенькіх, пакрылася шэранню (*Я. Крамка*). 8. А над жытам шумелі меднаствольныя сосны, і, поўныя хараства, разам з жытнёвым морам яны стваралі чароўны пейзаж (*І. Шамякін*). 9. Усюды клубіліся, як белапенныя воблакі, кусты чаромхі... (*А. Зiнькевіч*).

10. Жывена ведала пра тое: чарнавокая грачанка Алена, прададзеная ў рабства бацькамі-беднякамі, моцна тужыла па жаніху, якога забілі ў бойцы, і памылкова паклала ў кубак болей заспакаяльнага рэчыва, якім супакойваліся болі (*В. Іпатава*).

Заданне 6. Замяніце ў словазлучэннях назоўнікі ў форме роднага склону прыметнікамі. Вызначце суфіксы прыметнікаў і ўкажыце лексіка-граматычны разрад прыметнікаў.

Гузікі цёткі, паэмы Коласа, стыль Мележа, сабачка суседа, хата Янкі, кошык бабулі, трон караля, алоўкі сяброўкі, хустка жонкі, песні птушак, думкі Пятра, бліны цешчы, пакой Яніны, лесвіца гаспадара, шчэбет вераб'я, прапанова настаўніка.

Заданне 7. Напішыце складаныя прыметнікі асобна, разам або праз злучок.

Транс(еўрапейскі), малочна(кіслы), агульна(народны), бутэльна(зялёны), перша(чарговы), высака(рослы), кругла(твары), вытворча(эканамічны), земна(водны), трох(тысячны), высака(класны), кантрольна(вымяральны), унутры(палітычны), малочна(мясны), лірыка(драматычны), навукова(фантастычны), горна(металургічны), леса(тэхнічны).

Заданне 8. Ад наступных злучэнняў слоў утварыце складаныя прыметнікі. Растлумачце іх правапіс і спосаб утварэння.

Чорныя бровы, доўгі тэрмін, кароткі час, першая чарга, чорныя валасы, сем балаў, вострыя скулы, ваенны і марскі, шэрыя вочы, сорак літраў, паўтара метра, правы бераг, тры струны, дыверсійны і тэарыстычны, чорныя плады, тры колеры.

Заданне 9. Утварыце прыметнікі ад наступных назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ск*.

Захар, факультэт, узбек, Парыж, Баранавічы, ткач, студзень, Лепель, ляснік, камандзір, студэнт, Сморгонь, сірата, купец,

Люксембург, лейтэнант, латыш, француз, куратар, казак, Палессе, Свіцязь, Іпуць, Волга, Крывы Рог, славак, Ліда, Вільнюс, паляшук.

Заданне 10. Спішыце сказы, раскрыйце дужкі. Раствлумачце правапіс прыметнікаў.

1. Прыляцела (бела)грудая з вілаватым хвосцікам ластаўка, прынесла першую вестку пра вясну (*А. Ахмедава*). 2. (Светла)жоўтая квецень так упрыгожыла ліпы, што за ёю мала прыкметна лісце (*Я. Крамка*). 3. Не адно пакаленне на розныя патрэбы драла бяроству, выбірала патроху (белавата)зьялёны мох (*З. Бяспалы*). 4. Цудоўны лес пры ціхім дажджы: ён закалыхвае, люляе аднастайным, (мякка)лагодным шэптам (*І. Навуменка*). 5. Гранічная (леў)галстоўская шчырасць, глыбіннае пранікненне ў таямніцы чалавечай гісторыі, няспынныя пошукі маральнага ідэалу прыцягваюць да яго многія пакаленні чыгачоў (*В. Быкаў*). 6. Журавы зацягвалі сваю (шчымліва)развітальную песню (*А. Сямёнава*). 7. Перад вачыма яго раскінулася бязмежная сенажаць, як бы разаслаў хто (вялізны)вялізны дыван... (*П. Броўка*). 8. Прыйшла (доўга)чаканая вясна, пачало набіраць вышыню і сілу сонца (*В. Жуковіч*). 9. Моцны (паўднёва)ўсходні вецер гнаў (чорна)сінія хмары на горад (*Л. Дайнека*). 10. У зеляніне (бела)стволых бяроз звонкім срэбрам сыплюць галасістыя берацянкі (*Р. Ігнаценка*). 11. Ніваю будзь і пожняй, скрыпкаю стань і спевам, можа, ты ліст апошні з (вечна)зьялёнага дрэва (*М. Лужанін*). 12. Расчасаўшы пругкім ветрам косы, спаласнуўшы ногі ў расе, (золата)галовыя бярозы паўстаюць ва ўсёй сваёй красе (*М. Аўрамчык*).

Заданне 11. Падбярыце ці складзіце сказы з прыметнікамі, ужытымі ў адпаведнасці з наступнымі характарыстыкамі: а) прыметнік якасны, поўная форма, мужчынскі род, адзіночны лік, назоўны склон, выказнік; б) прыметнік адносны, мужчынскі род, вінавальны склон, адзіночны лік, азначэнне; в) прыметнік якасны, кароткая форма, жаночы род, адзіночны лік, выказнік; г) прыметнік якасны, поўная форма, ніякі род, адзіночны лік, родны склон, азначэнне; д) прыметнік прыналежны, мужчынскі род, назоўны склон, адзіночны лік, азначэнне.

Заданне 12. Запішыце прыказкі і падкрэсліце прыметнікі, якія перайшлі ў назоўнікі. Прывядзіце прыклады ўжывання гэтых слоў у ролі прыметнікаў.

1. Скупы двойчы плоціць, а дурны двойчы ходзіць. 2. Багатаму і чорт у кашу маслам кідае. 3. Ад добрага лепшага не шукаюць. 4. Галоднаму асцюкі не колюцца. 5. Галоднаму — ежы, халоднаму — цяпла, а сытаму — музыкі. 6. Сыты галоднаму не раўня. 7. Дурны законаў не чытае, ды свае мае. 8. Разумны работу зробіць, а дурань і мяля зломіць. 9. Скажы дурному паклоны біць, то ён і лоб паб'е. 10. Хто чужога жадае, часта сваё пакладае. 11. У беднага і ў кашы косці. 12. Благі з ліхім знаюцца, адзін на другога спасылаюцца. 13. Няма нічога ліхога, каб на добрае не выйшла. 14. Лянівы і санлівы — два браткі. 15. Кепскае адразу відаць, а добрае — убачыць трэба.

Заданне 13. Спішыце сказы, знайдзіце прыметнікі, утвораныя спосабам ад'ектывацыі, вызначце іх граматычныя асаблівасці.

1. І хаця няма ні зярняці на ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо чуецца ледзь-ледзь хлебны пах, які там прыемна казыча ноздры (*П. Броўка*). 2. Нішто так не прыгнятае і не прыгінае чалавека да зямлі, як вось такі шэры вераснёўскі холад з калючым дажджом... (*В. Коўтун*). 3. Лес ахутала трапяткая цякучая смуга (*І. Мележ*). 4. Ад лютай летняй спёкі гарыць сухі пясок, і пачарнеў далёкі нахмураны лясок (*П. Глебка*). 5. Бліскучы грыбны дождж усё ішоў (*В. Вольскі*). 6. Улагодненыя берагі дыхалі свежасцю (*В. Вольскі*). 7. Здавалася, не раз'юшаны і напорысты самадур-вечер пагнаў іх (хмары) у белы свет, а яны апалі тут, над палямі і лугам... (*І. Пташнікаў*). 8. Дождж прарваўся з ветрам у спякоту, па пясках ударыў буйным шротам... За адно імгненне, за хвіліну перамыў лістоту на галінах, пачапіў на кожнае іглінца па адной засмучанай слязінцы (*К. Кірэнка*). 9. Адшумеў лістапад, адзвінелі дажджы, і зіма панагнала пякучых вятроў (*П. Панчанка*). 10. Тут, ля Дрысы, сасонкі звонкія, над Дзвіною бары пявучыя (*Г. Бураўкін*). 11. Адчую ў калыханні белых дрэў, у гуках і дыханні ночы белае, як ачарсцвелы свет памаладзеў, як расцвілі пачуцці агрубелыя (*М. Федзюковіч*).

Заданне 14. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. **Паляўнічы** бачыў у лісіных вачах толькі цікаўнасць — ні страху, ні збянтэжанасці (*А. Асіпенка*). 2. І вось часам спыніцца які-небудзь **прахожы** і падзвіцца: «Хараство якое!» (*Р. Ігнаценка*). 3. Шмат **цікавага** расказала бабулька ў гэты вечар пра маленькіх казачных чалавечкаў (*Я. Бяганская*). 4. **Люты** ўцёк, **люты** знік. І пацёк снегавік. Дзе твой сок, сакавік? (*В. Жуковіч*). 5. І неспадзявана адбылося **незвычайнае**: ціхая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазырчэла яркім, кідкім хараством, гарачым полымем агністых гронак (*І. Мележ*). 6. Вялікі ўплыў на жыццё **насякомых** аказвае навакольнае асяроддзе (*Л. Чумакоў*). 7. Віцябляне ганарацца сваім горадам, берагуць **мінулае**, ахоўваюць клапатлівымі рукамі гістарычныя мясціны (*С. Пятровіч*).

Заданне 15. Складзіце сказы з наступнымі словамі, якія ўжываліся б то ў значэнні назоўнікаў, то ў значэнні прыметнікаў. Вызначце сінтаксічную ролю гэтых слоў.

Вучоны, лёгкія, ваенны, сталовая, марожанае, скупы, добры, галодны, прахадная.

Заданне 16. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх прыметнікі і вызначце, да якога тыпу скланення яны адносяцца.

1. Падзвіўся ляснік на мядзведзеву работу і пайшоў дадому (*З. Бяспалы*). 2. Ноччу выпаў першы пушысты сняжок (*Я. Пархута*). 3. У сярэдзіне лета ў бабуліным доміку пасяліўся кватарант (*А. Васілевіч*). 4. Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на возера, дык яно, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе (*П. Броўка*). 5. Новыя дзеці, вядома, не памятаюць, як прыязджалі ў вёску салдаты, а ўсё адно называюць крыніцу салдацкай (*В. Хомчанка*). 6. Усе пералётныя птушкі, якія спяшаліся на поўдзень, заўсёды садзіліся адпачыць на рамонкавым полі (*Р. Ігнаценка*). 7. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні (*Я. Колас*).

8. А вась зайцам не да адпачынку, бо можна хутка трапіць на вострыя лісіныя зубкі («*Родная прырода*»). 9. Дзяўчыне падабаюцца спадніцы міні. 10. Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, з шолаху красак (*Я. Колас*). 11. Вось у той нібыта салаўіны спеў увабралася каленца са спеву дразда-белабровіка, а вась пачулася ў ім трэль івалгі, а вась і дрыготкае спяванне заранкі прагучала (*К. Кірэенка*). 12. Найвыдатнейшае вынаходніцтва, ці канструкцыя Галілеева, слава аб якой прагрымела на ўсю акругу, была гармата, якую ён зрабіў у тысяча дзевяцьсот адзінаццатым годзе спецыяльна да Вялікадня, каб даць з яе салют у гонар свята (*М. Зарэцкі*). 13. Шукалі, мышкавалі, і раптам Янкавы пальцы шкрабанулі па чымсьці цвёрдым (*М. Зарэмба*). 14. Той дуб у народзе называюць Міцкевічавым (*Я. Пархута*).

Заданне 17. Прачытайце тэкст. Выпішыце прыметнікі з назоўнікамі. Зрабіце марфалагічны разбор прыметнікаў.

Даліна ляжала між шасэ і ракою. З аднаго боку гула мутная жаўтаватая плынь Стрыя, з другога — дыбіўся круты схіл невысокай гары, што кучаравіўся знізу хмызняком, а вышэй — галлём сосен. Гару, самае падножжа, абгінала шасэ, — гладкая істужка яго неўзабаве, нібы радуючыся таму, што вырвалася з горнай цеснаты, выпроствалася і весела бегла па бяскрайняй, здавалася, раўніне. Тут канчаліся горы, канчалася апошняя града сіне-зялёных Карпат.

Па даліне — найбольш усцяж берагу — было раскідана некалькі дробных густых хмызнячкоў, у адным месцы ўздоўж пераразаў яе амаль высохлы, глеісты на дне раўчак. На ўсім астатнім прасцягу шаўковы ад вільготнай травы, дзе-нідзе купісты дыван быў роўны і трывалы. У карпацкім краі на многія кіламетры цяжка было б знайсці мясцінку, больш прыдатную для жыцця і заняткаў артылерыстаў, што рыхтаваліся да вайсковага вучэння ў гарах.

Артылерысты прыехалі сюды з глыбіні Карпат. Гэта быў дывізійн горнага артылерыйскага палка, іншыя падраздзяленні якога размяшчаліся паблізу на схілах другіх гор, а штаб у невялічкай гуцульскай вёсцы над ракою (*І. Мележ*).

Заданне 18. Кантрольны дыктант.

Мята

Калі б мяне спыталіся, якая мая самая любімая кветка, мабыць, я адказаў бы: мята. Хоць і не зусім яна кветка, а болей расліна, але ж цвіце яна не меней шчодро, чым любая з кветак, нават самых славурых. Няцяжка заўважыць, што, дасягнуўшы сваёй пары, красуе яе кожнае каліва, кожны парастак дробнымі ружова-блакітнымі вочкамі густых суквеццяў над кожным лісцяным паверхам. Незвычайна актыўная натура па сваёй жыццёвасці. У яе дзве гарантыі бясмерця: першая — здольнасць усё вакол сябе засеяць зярняткамі, а другая — бястрашна, можна і з усяе сілы трымацца карэннем за зямлю пад сабой.

Змалку люблю мяту. І колькі памятаю, яна ніколі не зводзілася ў нас. Першаю выбіваецца на свет, як толькі сыходзіць снег, і лапушыцца да позніх замаразкаў.

Заўсёды, як бываю ў Еўлічах, прывожу пучок мяты. Аднаго разу паставіў у вазу з вадой. Мінае тыдзень, другі — хоць бы лісток завяў: зелянеецца, цвіце мая мята! Потым бачу: эге, дык яна ж карэньчыкі ў ваду папускала — танюсенькія, белыя, як валасінкі. Пасля я прабаваў ставіць да яе іншыя, нават самыя высокацывілізаваныя кветкі — і яны за кампанію з трывушчай дзікункай мацней стаяць, трымаюцца.

Я варушу мяту, як свае ўспаміны. Ды і назву гэтай расліне — такой сціплай і жывучай — вельмі ўдала і дакладна прыдумалі людзі: мята. Сама па сабе яна не пахне, а дакраніся, паварушы, пакамячы лісток — і забруіцца тонкі струменьчык цёплага водару, а за ім услед і твой нейкі, нават даўно ўжо забыты ўспамін. Як ні адна з кветак, яна верна і самааддана беражэ і захоўвае нашы тайны і нікому не адкрывае, не выдае іх, а толькі таму, хто ёй даверыўся.

Яшчэ не сказаў пра адну дзівосную ўласцівасць гэтай расліны: яна ахоўвае чысціню вады. І раней заўважаў гэта, а вось яшчэ болей упэўніўся. Сарваныя сем каліў каля Свіслачы паставіў у вазу з вадой, і стаяць яны ўжо болей за месяц, а ні разу не мяняў вады. Кожная галінка паспела за гэты час адцвісці, паасыпаліся драбнюткамі блакітныя пялёстачкі, а лісты свежыя, зялёныя. А самае цікавае — вада: чыстая, празрыстая, як крынічная, — жывая вада (*Паводле В. Віткі*).

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ

1. Адзначце словазлучэнні з якаснымі прыметнікамі:
 - а) вішнёвы сад;
 - б) вішнёвыя вочы;
 - в) залатая восень;
 - г) учарашні дзень;
 - д) пяцікілаграмовая гіра.
2. Адзначце словазлучэнні з адноснымі прыметнікамі:
 - а) цялячы хлеў;
 - б) лёгкая атлетыка;
 - в) спагадлівы чалавек;
 - г) мяккая коўдра;
 - д) мяккі знак.
3. Адзначце прыметнікі, якія ўтвараюць ступень параўнання і кароткую форму:
 - а) якасныя;
 - б) адносныя;
 - в) прыналежныя.
4. Адзначце прыметнікі, якія не ўтвараюць ступені параўнання:
 - а) малады;
 - б) яснавокі;

- в) дрэнны;
 - г) кульгавы;
 - д) вясковы.
5. Адзначце прыметнікі, ад якіх утвараюцца толькі складаныя формы ступеняў параўнання:
- а) урачысты;
 - б) шчаслівы;
 - в) марозны;
 - г) істотны;
 - д) гераічны.
6. Вызначце групу, у якой усе словы могуць утвараць ступень параўнання:
- а) халодны, светла-ружовы, каляровы, жывы;
 - б) чарнаскуры, храбры, пераможны, кісаваты;
 - в) вясёлы, бэзавы, гнуткі, гераічны;
 - г) цікавы, высокі, моцны, разумны;
 - д) буланы, прыемны, шырокі, вішнёвы.
7. Назавіце выпадкі, у якіх адносныя прыметнікі перайшлі ў якасныя:
- а) бронзавы загар;
 - б) стальныя нервы;
 - в) заечая душа;
 - г) жалезныя дзверы;
 - д) свінцовыя хмары.
8. Адзначце правільна ўтвораныя прыналежныя прыметнікі:
- а) Міколкін гадзіннік;
 - б) Насцін муж;
 - в) буслава гняздо;
 - г) Тамашоў кажух;
 - д) дочана кніга.
9. Адзначце субстантываваныя прыметнікі:
- а) доўгачаканы;

- б) злакавыя;
- в) далёкаўсходні;
- г) галаваногія;
- д) дзесяціхвілінны.

10. Адзначце словазлучэнні з няправільным утварэннем ступеняў параўнання прыметнікаў:

- а) самы найдоўгачаканейшы адпачынак;
- б) самы сляпы дзед;
- в) самая глыбокая рака;
- г) сакавіцейшая мова на свеце;
- д) вышэйшы за яго.

11. Адзначце сказы, дзе правільна ўтворана ступень параўнання прыметніка:

- а) Нас чакаюць найцікавейшыя падзеі.
- б) Яна падумала, што гэта будзе больш карацейшы дзень.
- в) Часам сняжынкі прыгажэй самых лепшых кветак.
- г) Саша разумнейшы за Максіма.
- д) Няма пачуцця мацней за каханне.

12. Адзначце формы ацэнкі і меры якасці без параўнання:

- а) найменшы;
- б) зелянюткі;
- в) самы цікавы;
- г) малюсенькі;
- д) высачэзны.

13. Адзначце словазлучэнні, у якіх дапушчана граматычная памылка:

- а) летняя ноч;
- б) у сіней сукенцы;
- в) летніму дню;
- г) каля вялікага будынка;
- д) ранішнее сонца.

14. Адзначце прыметнікі, у якіх дапушчаны арфаграфічныя памылкі:
- а) сённяяшні;
 - б) пухавіцкі;
 - в) адвакатскі;
 - г) узбецкі;
 - д) кандыдацкі.
15. Адзначце прыметнікі, утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам:
- а) пазаўрочны;
 - б) датэрміновы;
 - в) ганаровы;
 - г) антыкласавы;
 - д) прыазёрны.
16. Адзначце прыметнікі, утвораныя нульсуфіксальным спосабам:
- а) залаты;
 - б) агністы;
 - в) перадапошні;
 - г) адзіны;
 - д) гулкі.
17. Адзначце словазлучэнні, у якіх словы пішуцца асобна:
- а) адмыслова(зробленыя) рэчы;
 - б) конна(спартыўны) комплекс;
 - в) высока(прыбітая) карціна;
 - г) паўночна(заходні) напрамак;
 - д) сельска(гаспадарчы) аб'ект.
18. Адзначце словы, якія пішуцца праз злучок:
- а) паўднёва(ўсходні) вецер;
 - б) літаратурна(мастацкі) часопіс;
 - в) старажытна(беларускі) перыяд;
 - г) прынцыпова(новы) падыход;
 - д) празрыста(жоўтая) спадніца.

19. Адзначце словы, у якіх прапушчана літара:

- а) таварыс...кі;
- б) пары...скі;
- в) студэн...цкі;
- г) узбек...скі;
- д) вол...скі.

20. Адзначце словы, у якіх прапушчана літара н:

- а) гасцін...ы;
- б) палымян...ы;
- в) абедзен...ы;
- г) імян...ы;
- д) драўлян...ы.

РАЗДЕЛ 3

ЛІЧЭБНІК

Тэма 3.1

ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

3.1.1 Лічэбнік як часціна мовы.

Разрады лічэбнікаў

паводле значэння і структуры

Лічэбнік — часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі (*тры, пяць, восем*), колькасць аднародных прадметаў (*чатыры падручнікі, сем сталоў, дзевяць бяроз*) ці парадак прадметаў пры лічэнні (*пяты месяц, адзінаццаты дзень, дваццаты загад*). Тыя лічэбнікі, якія называюць абстрактны лік, маюць значэнне адцягненай колькасці, якая перадаецца без сувязі лічэбніка з назоўнікам: *пяць плюс шэсць — адзінаццаць; дзевяць дзевяццаць на тры*. Калі лічэбнік спалучаецца з назоўнікам, то ён выражае значэнне канкрэтнай колькасці ці парадкавы нумар пры лічэнні: *пятнаццаць студэнтаў, тры сустрэчы, пяты чалавек*.

Лічэбнікі выкарыстоўваюцца пераважна з назвамі прадметаў, асоб, указваючы на дакладную іх колькасць ці пэўную частку.

Лічэбнік як самастойная часціна мовы мае ўласцівыя ёй марфалагічныя прыметы і сінтаксічныя асаблівасці.

У марфалагічных адносінах лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактны лік ці колькасць прадметаў не маюць катэгорыі ліку (за выключэннем *адзін — адны, тысяча — тысячы, мільён — мільёны, мільярд — мільярды*). Слова *адзін* у форме множнага ліку захоўвае значэнне лічэбніка толькі ў спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі (*адны вароты, адны сані, адны акуляры*) і назоўнікамі, што абазначаюць парныя прадметы (*адны рукавіцы, адны басаножкі, адны чаравікі*). У іншых выпадках лічэбнік набывае значэнне часціцы: *прыйшлі адны хлопцы*. У большасці колькасных лічэбнікаў адсутнічае катэгорыя роду (за выключэннем *адзін — адно — адна; дзве — два, абодва — абедзве, паўтара —*

паўтары, тысяча (жаночы род), *мільён* (мужчынскі род), *мільярд* (мужчынскі род)). Усе лічэбнікі (за выключэннем *дзевяноста, паўтара, паўтары*) скланяюцца; дзякуючы гэтай агульнай з назоўнікам і прыметнікам прымеце яны ўваходзяць у групу іменных часцін мовы.

Лічэбнікі не маюць намінатыўнага значэння адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, аднак некаторыя з іх змяняюць сваю форму ў залежнасці ад таго, з адушаўлёным ці неадушаўлёным назоўнікам яны спалучаюцца: пры спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі вінавальны склон супадае з родным у лічэбнікаў *адзін, два(дзе), тры, чатыры* (*бачу дзве бярозы, дзвюх сябровак; тры сталы, трох вучняў; адзін падручнік, аднаго хлопца*).

Разам з назоўнікам лічэбнік утварае сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, у якім ён можа быць як галоўным, так і залежным словам: *сёмыя суткі, тры сукенкі, восем бяроз, пяты ад нас*. Такое словазлучэнне выступае ў функцыі аднаго члена сказа: *Тры лапіны лісічак хлопчык знайшоў пад асінай*.

Лічэбнікі пры сабе не маюць азначэнняў, што звязана з адсутнасцю ў лічэбнікаў катэгорый роду і ліку. Самастойна спалучацца з прыметнікамі і займеннікамі могуць толькі субстантыўаваныя лічэбнікі: *Усіх шасцярых выклікалі ў дэканат*. Лічбавыя словы *тысяча, мільён, мільярд* могуць мець таксама пры сабе азначэнне, якое дапасуецца да іх у родзе, ліку, склоне: *тая тысяча падручнікаў*.

У сказе лічэбнікі (самастойна і ў спалучэнні з іншымі часцінамі мовы) выконваюць сінтаксічную ролю дзейніка: *Перад хатай не было кветніка, а раслі два маладыя, падобныя адзін да аднаго клёны з выглянцаванымі камлямі* (І. Шамякін); выказніка: *Наша хата дзясятая ад канца сяла* (А. Якімовіч); азначэння: *З усходу ад сядзібы расла купка з шасці клёнаў, якая нагадвала зялёную альтанку з жывых дрэў* (У. Содаль). *Настаў чацвёрты дзень новага года; дапаўнення: Прынеслі тры сталы; акалічнасці: У дванаццаць гадзін у пасёлку загаварыла радыё* (І. Шамякін).

У сучаснай беларускай мове прадуктыўным з'яўляецца ўжыванне колькаснага лічэбніка ў азначальнай функцыі: *кватэра*

дваццаць сем, дом нумар пяць, самалёт ТУ-134. У гэтай сінтаксчнай пазіцыі колькасны лічэбнік не змяняецца па склонах.

Часцей за ўсё лічэбнікі займаюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да назоўнікаў: *трыццаць вучняў, пяць дапаможнікаў, сорок кніг.* У постпазіцыі лічэбнік змяняе сэнс словазлучэння: яно набывае значэнне прыблізнай колькасці (*вучняў трыццаць, кніг сорок*). Прыблізная колькасць перадаецца таксама спалучэннем двух лічэбнікаў (*да вёскі засталася два-тры кіламетры*); словамі *пад, каля, за, прыблізна, на* і спалучэннямі слоў *больш за, больш чым, больш як,* якія дадаюцца да лічэбніка з назоўнікам: *кілаграмаў на пяць, пад сорок гадоў, каля трыццаці гадоў, больш чым тры гады.*

Неабходна адрозніваць лічэбнікі ад назоўнікаў з лікавым значэннем, якія хоць і абазначаюць колькасць, аднак не ўваходзяць у сістэму лічэння, так як асноўным у іх выступае значэнне прадметнасці (*двойка, пяцёрка, дзясятка, сотня*). Для такіх слоў характэрны катэгорыі роду (*дзясятка* (мужчынскі род), *чацвёрка* (жаночы род)), ліку (*дзясятка* — *дзясяткі, тройка* — *тройкі, сотня* — *сотні*), склону (*Н. двойка, Р. двойкі, Д. двойцы, В. двойку, Т. двойкай, М. (аб) двойцы*).

Падобныя назоўнікі могуць спалучацца з лічэбнікамі (*адзін дзясятка, тры двойкі*), мець пры сабе азначэнне (*заслужаная дзясятка, слабая тройка*), ад іх нельга ўтварыць парадкавыя лічэбнікі, іх нельга графічна абазначыць лічбамі.

Ад назоўнікаў з лікавым значэннем можна ўтварыць іншыя назоўнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *двоечка, пяцёрачка, дзясятчак.*

Лічэбнікі, якія абазначаюць парадкавае месца пры лічэнні, змяняюцца па склонах (*пяты шыйтак — пятага шыйтка — пятаму шыйтку*), родах (*пяты шыйтак — пятая хата — пятае акно*) і ліках (*дваццаты год — дваццатыя гады*).

Некаторыя лічэбнікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы, страчваючы пры гэтым колькаснае значэнне:

– у часціцы: *Адна Каця шчыра прызналася. На сустрэчу прыйшлі адны студэнты;*

– у займеннікі: *Успамінаецца размова ў час адной камандзіроўкі;*

– у прыметнікі: *Хлопчык намаляваў усё адным колерам*;
– у назоўнікі: *Студэнтка Пятрова здала экзамен па беларускай мове на дзевяць. Шасціра аднаго не чакаюць. Адзін у полі не воін*;

– у прыслоўі: *Хлопчык застаўся дома адзін*.

Іншыя часціны мовы могуць у кантэксте набываць колькаснае значэнне: *Безліч зорак на небе. Процьма рыбы водзіцца ў возеры*.

Паводле структуры вылучаюцца:

1) *простыя* лічэбнікі (маюць адзін карань): *дзевяць, сорак, сямнаццаць, васямнаццаты, пяцёра, дваццаць*. З сучаснага пункту погляду лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* разглядаюцца як простыя, утвораныя суфіксальным спосабам: *адзінаццаць* ← *адзін*, *дванаццаць* ← *два*, *трынаццаць* ← *тры*, *чатырнаццаць* ← *чатыры*, *пятнаццаць* ← *пяць*, *шаснаццаць* ← *шэсць*, *сямнаццаць* ← *сем*, *васямнаццаць* ← *восем*, *дзевятнаццаць* ← *дзевяць*. Раней лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* разглядаліся як складаныя, утвораныя шляхам зліцця слоў *адзін, два* — *дзевяць з на дзяце* (*дзяце* — былая форма меснага склону слова *дзясяць*): *один + на + дзяце* → *адзінаццаць*. Назвы дзясяткаў *дваццаць, трыццаць* у сучасных граматыках таксама характарызуюцца як простыя лічэбнікі, утвораныя суфіксальным спосабам: *дваццаць* ← *два*; *трыццаць* ← *тры*. Раней гэтыя лічэбнікі разглядаліся як складаныя, утвораныя са спалучэння *дэва, тры* з формай *дзяце*: *дэва дзяце, тры дзяце*.

2) *складаныя* (маюць дзве і болей асноў): *семдзсят, шэсцьдзсят, восемсот, пяцідзсят, сямісоты, чатырохсоттысячны*. Для ўтварэння складаных лічэбнікаў выкарыстоўваюцца наступныя спосабы:

- *асноваскладанне*: *шэсцьсот, шэсцьдзсят, семсот, дзвесце, трыста, восемдзсят, восемсот*;
- *складана-суфіксальны* спосаб: *трохмільённы, двухтысячны, дваццацімільярдны, саракамільённы, статысячны*;
- *складана-нульсуфіксальны* спосаб: у такіх лічэбніках другі кампанент — *дзсяты*, а ўтваральныя — састаўныя лічэбнікі з апошнім словам — складаным

лічэбнікам: *стапяцідзясяты, чатырохсотсямідзясяты, шасцісотвасьмідзясяты.*

3) *састаўныя* (складаюцца з некалькіх слоў): *сорак трэці, сто два, дзвесце пяцьдзясят тры, дзве пятыя, чатырыста дваццаць сёмы.* Як бачна з прыкладаў, састаўныя лічэбнікі — гэта спалучэнні некалькіх простых ці складаных лічэбнікаў.

3.1.2 Пэўнаколькасныя, зборныя і дробавыя лічэбнікі, сінтаксічная спалучальнасць іх з назоўнікамі

Паводле семантыкі і граматычных асаблівасцяў лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік (*сорак, дваццаць шэсць*), пэўную колькасць прадметаў пры лічэнні (*пяць вучняў, тры дубы*), колькасць як сукупнасць (*трые сяброў, чацвёрта птушанят*), колькасць як пэўную частку цэлага (*тры чацвёртыя літра, дзве пятыя гектара*) і адказваюць на пытанне *колькі?*

У залежнасці ад значэння сярод колькасных лічэбнікаў вылучаюць: 1) пэўнаколькасныя: *восем, адзінаццаць сябравак*; 2) дробавыя: *дзве пятыя гектара, чатыры дзясятыя кіламетра*; 3) зборныя: *шасцёра хлопцаў, дзвяцера мужчын.*

Пэўнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактныя лікі, а таксама пэўную колькасць аднародных прадметаў: *пятнаццаць, дзве сяброўкі, тры паштоўкі.* У гэтую групу ўключаецца ўсяго трыццаць шэсць намінацый: назвы лікаў ад *аднаго* да *дваццаці*, а таксама *трыццаць, сорак, пяцьдзясят, шэсцьдзясят, семдзясят, восемдзясят, дзевяноста, сто, дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот.* Спалучаючы гэтыя пэўнаколькасныя лічэбнікі і словы, якія сумяшчаюць у сабе значэнні назоўніка і лічэбніка (*тысяча, мільён, мільярд*), мы можам абазначаць любыя колькасныя паняцці: *тры мільёны пяцьсот дваццаць чатыры тысячы дзевяцьсот сорак адзін.*

Пэўнаколькасныя лічэбнікі неаднастайныя па сваіх марфалагічных прыметах. Амаль усім лічэбнікам гэтай групы не ўласціва катэгорыя роду (за выключэннем *адзін* — *адна* — *адно*, *два* — *дзве*, *тысяча*, *мільён*, *мільярд*). Уласнаколькасныя лічэбнікі не змяняюцца па ліках (за выключэннем *адзін* — *адны*, *тысяча* — *тысячы*, *мільён* — *мільёны*, *мільярд* — *мільярды*). Слова *адзін* з'яўляецца лічэбнікам пры абазначэнні адзінкавага прадмета (*адзін стол*, *адзін вучань*), а слова *адны* — пры ўжыванні з назоўнікамі, якія абазначаюць парныя прадметы ці маюць форму толькі множнага ліку (*адны боты*, *адны лыжы*, *адны акуляры*, *адны нажніцы*). Слова *тысяча*, *мільён*, *мільярд* могуць мець пры сабе дапасаванае азначэнне (*гэтая тысяча кніг*, *гэтай тысячы кніг*), ужывацца з лічэбнікамі (*дзве тысячы*, *пяць мільёнаў*).

Пэўнаколькасныя лічэбнікі (за выключэннем *дзевяноста*) скланяюцца.

Лічэбнік *адзін* (*адна*, *адно*) дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне (*адзін стол*, *адна лыжка*, *адно вядро*; *адзін вучань* — *адны рукавіцы*; Н. *адна бяроза*, Р. *адной бярозы*, Д. *адной бярозе* і г. д.).

Пры лічэбніках *два* (*дзве*), *тры*, *чатыры* назоўнікі выкарыстоўваюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два дубы*, *тры бярозы*, *чатыры яблыні*. Гэтай заканамернасці падпарадкоўваюцца і састаўныя колькасныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *два* (*дзве*), *тры*, *чатыры*: *сорак тры пасажыры*, *сто дваццаць два цягнікі*, *дзвесце пяцьдзясят чатыры старонкі*. Прыметнікі і дзеепрыметнікі ў складзе такіх спалучэнняў дапасуюцца да назоўнікаў: *тры маладыя дубкі*, *чатыры разумныя хлопцы*, *дзве вымытыя суженкі*.

Пры гэтых лічэбніках назоўнікі жаночага роду з націскным канчаткам **-а**, **-я**, некаторыя назоўнікі агульнага роду з націскным канчаткам **-а**, **-я**, мужчынскага роду з націскным канчаткам **-а**, **-я** выкарыстоўваюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *дзве нагі*, *чатыры рукі*, *тры сястры*, *дзве трубы*, *тры зімы*, *чатыры жніаі*; *дзве сіраты*, *тры скупянды*; *тры суддзі*, *чатыры старшыны*.

Некаторыя назоўнікі (ніякага роду з націскным канчаткам **-о, -ё**; мужчынскага роду з нулявым канчаткам) пры выкарыстанні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* маюць націск не на тым складзе, што ў множным ліку: *два вядры, тры акны, чатыры гнязды; два доктары, тры кані, чатыры злодзеі*.

Лічэбнікі *пяць, шэсць, сем* і г. д. у назоўным і вінавальным склонах кіруюць назоўнікамі: *пяць вёсак, шэсць сталоў*. Ва ўскосных склонах гэтыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў: Р. *пяці вёсак, Д. пяці вёскам, Т. пяццю вёскамі*.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як сукупнасць, як адно цэлае: *шасцёра, дзвяцера*. Утвараюцца яны ад колькасных лічэбнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ој-**: *дво[јэ] ← два, тро[јэ] ← тры; -ёр-*: *пяцёра ← пяць, шасцёра ← шэсць; -ер-*: *дзвяцера ← дзевяць, дзсяцера ← дзсяць*. У беларускай мове ў лічэбніках *чацвёрэ* — *дзсяцера* націск падае на другі склад.

У мове часта выкарыстоўваюцца зборныя лічэбнікі, утвораныя ад слоў *два* — *дзсяць*: *Недалёка ў ляску было яшчэ трое чырвонаармейцаў* (А. Пальчэўскі). Зборныя лічэбнікі, утвораныя ад колькасных лічэбнікаў звыш *дзсяці*, сустракаюцца вельмі рэдка: *Дванаццацера дзяцей было* (А. Кулакоўскі).

Зборным назоўнікам не ўласцівы катэгорыі роду і ліку. Гэтыя лічэбнікі скланяюцца. У назоўным і вінавальным (пры спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі) склонах зборныя лічэбнікі кіруюць родным склонам множнага ліку назоўнікаў (*двое сяброў, трое жабянят*), а ў астатніх склонах дапасуюцца да іх: Р. *дваіх сяброў, траіх жабянят*; Д. *дваім сябрам, траім жабянтам*.

У беларускай мове зборныя лічэбнікі спалучаюцца:

– з множналікавымі назоўнікамі пры абазначэнні двух, трох, чатырох прадметаў: *двое сутак, трое нажніц*;

– з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі маладых істот: *трое медзведзянят, пяцёра зубранят, дзсяцера ласянят*;

– з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу: *трое мужчын, пяцёра студэнтаў*;

– з назоўнікамі, якія абазначаюць назвы парных прадметаў: *двое ботаў, трое чаравікаў*;

- з субстантываванымі прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, якія абазначаюць асоб: *трое дзяжурных, двое раненых*;
- з назоўнікамі агульнага роду: *трое сірот, двое непасед*;
- са словамі *коні, гусі, свінні, людзі: трое гусей, чацвёрта коней*;
- з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны: двое нас, чацвёрта іх*.

Пры назоўніках агульнага роду, а таксама назоўніках, якія з’яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу і маладых істот, паралельна могуць выкарыстоўвацца і пэўнаколькасныя лічэбнікі: *трое сірот — тры сіраты, двое хлопцаў — два хлопцы, чацвёрта медзведзянят — чатыры медзведзяняты*. Множналікавыя назоўнікі, пачынаючы з ліку 5, могуць спалучацца як са зборнымі, так і з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *пяцёра нажніц — пяць нажніц, пяцёра сутак — пяць сутак*.

У спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі, а таксама з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі парных прадметаў, зборныя лічэбнікі выкарыстоўвацца толькі ў назоўным і вінавальным склонах, а ў астатніх склонах яны замяняюцца адпаведнымі пэўнаколькаснымі лічэбнікамі, пры гэтым да назваў парных прадметаў дадаецца слова *пара*: Н. *трое саней* — Р. *трох саней* — Д. *тром саням* — В. *трое саней* — Т. *трыма санямі* — М. (аб) *трох санях*; *двое чаравікаў* — Р. *дзвюх пар чаравікаў* — Т. *дзвюма парамі чаравікаў*.

Да зборных адносяцца таксама лічэбнікі *абодва* (мужчынскага і ніякага роду), *абедзве* (жаночага роду), *абое* (калі гаворка вядзецца пра асоб мужчынскага і жаночага полу): *абодва студэнты, абедзве дзяўчынкі. Спыніўшыся на беразе, Андрэй паўкідаў абодва кавалкі ў ваду* (Я. Колас). *Агульнае гора і надзеі вельмі здружылі абедзвюх жанчын за апошні год* (І. Мележ). Слова *абодва, абедзве* захоўваюць родавыя адрозненні ва ўсіх склонах: *Бацька з маці пайшлі ў грыбы. Абое — заядлыя грыбнікі. Сымон бярэ яе за руку, і абое нікнуць у цемнаце* (Я. Купала). Як бачна з апошніх двух сказаў, лічэбнік *абое* ў іх субстантывуецца.

Д р о б а в ы я л і ч э б н і к і абазначаюць дробавыя лікі — частку цэлага, цэлы лік і яго частку: *чатыры восьмыя, шэсць дзясятых, тры цэлыя і пяць восьмых*. Дробавыя лічэбнікі складаюцца з колькаснага лічэбніка (у лічніку) і парадкавага (у назоўніку). Калі лічнікам з’яўляюцца словы *два, тры,*

чатыры, то назоўнік мае форму назоўнага склону множнага ліку: *тры сёмыя, чатыры дзясятая*; калі ж першая частка — словы *пяць, шэсць, сем* і інш., то другая частка выкарыстоўваецца ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзясятых, дваццаць сотых*.

Дробавыя лічэбнікі могуць спалучацца з прадметнымі, рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі: *дзе трэція групы, тры пятыя настаўніцтва, адна пятая гароху*.

Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ставяцца ў родным склоне адзіночнага ці множнага ліку. Форма ліку залежыць ад іх значэння. Заўсёды ў адзіночным ліку ўжываюцца зборныя і рэчыўныя назоўнікі: *адна чацвёртая бярэзніку, чатыры сёмыя вугалю*. Форму множнага ліку пры дробавых лічэбніках маюць множналікавыя назоўнікі: *пяць шостых кансерваў*.

Прадметныя назоўнікі пры дробавых лічэбніках могуць ужывацца і ў форме адзіночнага ліку, і ў форме множнага ліку: форма адзіночнага ліку выкарыстоўваецца пры ўказанні на частку адзінкі (*тры пятыя кнігі прачытаныя*); форма множнага ліку — пры ўказанні на частку сукупнасці, мноства прадметаў (*тры пятыя кнігі здадзены ў бібліятэку*).

Назвы адзінак вымярэння пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку (*пяць сёмых літра, тры чацвёртыя метра*).

Асобнае месца сярод дробавых лічэбнікаў займаюць словы *паўтара, паўтары*: яны абазначаюць колькасць, якая складаецца з цэлага і яго палавіны. Гэтыя лічэбнікі могуць спалучацца толькі з назоўнікамі, што з'яўляюцца назвамі прадметаў, якія можна адначасова лічыць як у цэлых, так і ў дробавых адзінках: *паўтары скрыні, паўтара кіламетра, паўтара вядра*. Лічэбнік *паўтара* кіруе назоўнікамі мужчынскага (*паўтара цэнтнера*) і ніякага (*паўтара акна*) роду, а *паўтары* — назоўнікамі жаночага роду (*паўтары гадзіны*). Назоўнікі пры лічэбніках *паўтара, паўтары* ў назоўным, родным і вінавальным склонах маюць форму роднага склону адзіночнага ліку, а ва ўсіх астатніх (давальным, творным і месным) — форму адпаведнага склону множнага ліку: Д. *паўтара літрам, паўтары гадзінам*; Д. *паўтара літрамі, паўтары гадзінамі*.

Дробавы лічэбнік *паўтараста*, які ўтварыўся ў выніку злучэння лічэбнікаў *паўтара* і *сто*, мае аднолькавую форму ва ўсіх склонах. Для яго не характэрны катэгорыі роду і ліку. Выкарыстоўваецца гэты лічэбнік з назоўнікамі ўсіх трох родаў, якія пры ім ставяцца ў форме роднага склону множнага ліку: *паўтараста рублёў, паўтараста бяроз, паўтараста акон*.

3.1.3 Парадкавыя лічэбнікі, іх утварэнне

Парадкавыя лічэбнікі паказваюць на парадкавы нумар прадметаў пры іх лічэнні і адказваюць на пытанні *які? каторы?: шостае пытанне, дзявятая кніга, пятнаццаты дзень, другі паверх, дзясятае заданне*. Парадкавыя лічэбнікі спалучаюцца толькі з канкрэтнымі назоўнікамі. У спалучэнні з абстрактнымі назоўнікамі лічэбнікі *першы, другі, дзясяты, соты* набываюць якаснае значэнне: *другі гатунак, першае каханне*.

Характэрнай рысай парадкавых лічэбнікаў з’яўляецца тое, што яны маюць такія ж марфалагічныя асаблівасці, як і прыметнікі. На гэтай падставе некаторыя мовазнаўцы разглядаюць словы тыпу *другі, пяты* як разнавіднасць прыметнікаў. Хоць парадкавыя лічэбнікі па граматычных прыметах і сінтаксічнай ролі і падобныя да прыметнікаў: дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне (*пяты дзень — пятая кніга — пятае выступленне; пяты дзень — пятыя суткі; пяты дзень — пятага дня — пятаму дню*); выступаюць у сказе ў якасці дапасаванага азначэння ці іменнай часткі выказніка (*Мы падышлі да шостага вагона. Наш вагон быў шосты.*); аднак яны адрозніваюцца ад прыметнікаў: парадкавыя лічэбнікі абазначаюць не якасць ці ўласцівасць прадмета, а яго парадкавы нумар; яны захоўваюць лікавае значэнне; суадносяцца асновамі з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі. Акрамя таго, структура састаўных парадкавых лічэбнікаў адрозніваецца ад структуры прыметнікаў: *дзвесце пяцьдзясят шосты, тысяча трыста восемдзсят першы*.

Пераважная большасць парадкавых лічэбнікаў утвараецца ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў

-ав-, -н-, -эц- або нульсуфіксальным спосабам: *сорак* → *саракавы*, *тысяча* → *тысячны*, *тры* → *трэці*, *восем* → *восьмы*, *сто трыццаць* → *сто трыццацаты*. Некаторыя парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца шляхам суплетывізму асноў: *адзін* → *першы*, *два* → *другі*. Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў нульсуфіксальным спосабам ад колькасных адбываюцца чаргаванні канцавых зычных асновы: *пяць* → *пяты*, *трынаццаць* → *трынаццацаты*; [э] з нулём гука: *восем* → *восьмы*; [э] з [о]: *сем* → *сёмы*; нуль гука з [о]: *сто* → *соты*, *чатырыста* → *чатырохсоты*; [э] з [а] і чаргаванне канцавых зычных асновы: *дзесяць* → *дзявяты*, *дзесяць* → *дзясяты*.

Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў ад састаўных пэўнаколькасных змяняецца толькі апошняе слова спалучэння: *дзвесце дваццаць шэсць* — *дзвесце дваццаць шосты*, *тысяча трыццаць чатыры* — *тысяча трыццаць чацвёрты*.

Парадкавыя лічэбнікі, якія ўтварыліся ад састаўных пэўнаколькасных, дзе апошнім словам з'яўляюцца кампаненты *тысяча*, *мільён*, *мільярд*, пішуцца разам і адносяцца да складных, а не да састаўных: *сорак тысяч* — *саракатысячны*, *сто семдзсят пяць мільёнаў* — *стасямідзсяціпяцімільённы*. Праз злучок такія лічэбнікі пішуцца ў тым выпадку, калі першая іх частка напісана лічбай: *40-тысячны*, *158-мільённы*. Праз злучок пішуцца і лічэбнікі з граматычнымі канчаткамі: *28-ы*, *21-агу*.

Гласарый

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавыя лікі (частку цэлага або цэлы лік і яго частку).

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як адно цэлае, пэўную сукупнасць.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік ці (у спалучэнні з назоўнікамі) пэўную колькасць прадметаў.

Лічэбнік — самастойная часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі, колькасць аднародных прадметаў ці іх парадак пры лічэнні.

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры іх лічэнні.

Простыя лічэбнікі маюць толькі адзін карань.

Састаўныя лічэбнікі складаюцца з некалькіх асобных слоў-лікаў.

Складаныя лічэбнікі — гэта вытворныя словы, якія маюць у сваім складзе некалькі каранёў.

Пытання для самападрыхтоўкі

1. Ці ўсе словы са значэннем колькасці з'яўляюцца лічэбнікамі?
2. Якая граматычная катэгорыя больш паслядоўна выяўляецца ў лічэбніках — катэгорыя роду ці катэгорыя склону?
3. Якія разрады лічэбнікаў вылучаюцца паводле значэння?
4. На якія групы падзяляюцца лічэбнікі паводле іх структурнага складу?
5. Якія лічэбнікі звязваюцца са словамі ў словазлучэнні сувяззю кіравання? сувяззю дапасавання?
6. Якую склонавую форму набываюць назоўнікі ў складзе колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры*?
7. У якой склонавай форме дапасуюцца азначэнні да колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры*?
8. Акрэсліце семантычныя групы назоўнікаў, з якімі ўступаюць у сувязь зборныя лічэбнікі.
9. У ролі якіх членаў сказа могуць выступаць лічэбнікі?

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Выпраўце памылкі ва ўжыванні лічэбнікаў.

1. Падзея гэта адбылася больш чым паўтары стагоддзі назад.
2. Ва ўзросце дваццаць адзін год Насценька атрымае дыплом.
3. На нашым хутары раслі два разложыстыя дуба.
4. Памкненні сто сорок чалавек былі патрыманы кіраўніцтвам факультэта.
5. Настаўніца не далічыла чатыры сшытка.
6. Бабуля ганарылася ўсімі трыма ўнукамі.
7. У двухтысячаадзінацатым годзе я скончу ўніверсітэт.
8. Дзве трэціх зямлі было занята пад пасадку льну.
9. Пяць шостыя сенажацьў было ўжо скошана.
10. Паўтара бочкі вады не хапіла для паліўкі агарода.

Заданне 2. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца наступныя словы.

- Чатыры, чацвёрка, учатырох, чацвёрты, чацвяртак, чацвёрэ.
Сотня, сто, столькі, соты, дзве сотыя.
Два, двойка, удвух, двойчы, другі, падвойны, двайны, падвоіць,
двайняты, двое.
Сем, сямёрка, сямёра, усямёх, сёмы, адна сёмая.
Пяць, пяцёрка, пяцёра, пяты, тры пятыя.

Заданне 3. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Два...цаць чатыры вялік... клён...; (абодва, абедзве) сябр...; (абое, абедзве) нявесты; два..цаці(пяц...)гадовы юбілей; (абое, абодва) малад... хлопц...; два..цаці(тыс...чны) удзельнік; трох(мільнны) выйгрыш; тыс..ча в...с...мсот вос...мдз...сят дз...вяты год; (два, дзве) пят... дарог...; пяць цэл... і тры восьм... урадж...; тры два..цаць шост... частк....

Заданне 4. Запоўніце табліцу прыведзенымі ніжэй лічэбнікамі ў спалучэнні з назоўнікамі.

Лічэбнікі, якія абазначаюць злыя лікі	Дробавыя	Зборныя

Чацвёрта салдат, сто дзесяць чалавек, тры восі, двое жарабят, дзве трэція ўраджаю, паўтара дня, сямёра мужчын, сорок вішань, адзінаццаць часопісаў, паўтара вядра, дзве нагі, пяцёра дзяцей, адна сёмая секунды, тое коней, адна сотая гектара, восем настаўнікаў, абодва спецыялісты, пяцёра гусей.

Заданне 5. Запішыце лічэбнікі словамі ў наступным парадку: а) колькасныя, б) зборныя, в) дробавыя, г) парадкавыя.

Дванаццацера; $\frac{2}{5}$, 536; 255,7; 500; 777-ы; 18,2; 911; 27-ы; пяцёра; 17; $\frac{1}{7}$; 34,1; 861-ы; $\frac{1}{3}$; тое; 1999-ы; 489; 2015-ы; паўтара; 18,4; 836; 151; 1 118-ы; абедзве; 238; 48; 97-ы.

Заданне 6. Знайдзіце спалучэнні слоў з граматычнымі памылкамі. Запішыце выпраўленыя варыянты.

1. На сямістах васьмідзсяці тысячах двухстах рукапісах.
2. Пяццюстамі дваццаццю трыма рублямі.
3. Каля двух цэлых і адной трэцяй цыстэрны.
4. Сто сорок два новыя слоўнікі.
5. Дзве цэлых і сорок тры сотых цэнтнера.
6. Сорок чатыры

першых кіламетра. 7. Двое ягнят. 8. Дзве поўныя талеркі.
9. Адзін цэлы і тры сотыя кілаграма. 10. У паўтара раза больш.

Заданне 7. Спішыце загадкі, адгадайце іх, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў. Вызначце род, лік і склон лічэбнікаў.

1. (Пяць) братоў у (адзін) ноч нарадзіліся, і ўсе з (адзін) імем.
2. (Два) канцы, (два) калыцы, а пасярэдзіне цвік.
3. (Чатыры) браты пад (адзін) страхой стаяць.
4. (Тысяча) братоў (адзін) поясам падпаясаны.
5. (Сто) пасцелей на (адзін) кіёчку ляжаць.

Заданне 8. Пры спісванні раскрыйце дужкі, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў.

1. (Адзін, адна, адно, адны) дзецi, чалавек, кніга, заданні, вароты.
2. (Два, дзве, абодва, абедзве, двое) дзень, суткі, гаспадыня, сантыметр, пашталён.
3. (Чацвёрта, чатыры) абітурыент, маладзiца, лыжы, дарога, пасёлак.
4. (Восем, васьмёра) качаньты, ліпа, цэнтнер, салдат, валеібаліст.

Заданне 9. Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных. Падбярыце да іх назоўнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Сто трыццаць шэсць, адзінаццаць тысяч, семдзсят мільярдаў, шэсць, сямнаццаць мільёнаў, чатырнаццаць, дзевяцьсот дзевяноста сем, дзевяцьсот семдзсят восем тысяч, восемсот трыццаць пяць, дзвесце, дваццаць пяць.

Заданне 10. Вызначце, якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікамі *два і двое*, якія — толькі з адным з іх? Абгрунтуйце адказ.

Вароты, студэнтка, марожанае, забіяка, варона, гуслі, салдат, пісьменнік, дачка, жаваранак, ягня, коні, туфлі, людзі, вучань, голуб, свiнні, соня, граблі, мы, сталовая, медзвездзяна, дзверы, унучка, даследчык, кураня, няўмека.

Заданне 11. Складзіце словазлучэнні, выкарыстоўваючы парадкавыя і колькасныя лічэбнікі.

Вугаль, дзяўчынка, аўтобус, кансервы, дуб, лісяня, дзверы, дажынкi, рэалізм, напрамак, зубраня, энцыклапедыя, нафта, лісце, дрожджы, ягня, натхненне, цукар, чалавек, насенне, канікулы, студэнт, духі, гуманізм, дапаможнік, акно.

Заданне 12. Спішыце сказы, вызначце разрад лічэбнікаў па значэнні, іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Бацькава рамяство перанялі пяцёра сыноў і дачка (*А. Пятровіч*).
2. І не паспела суседка аглядзецца, як Васілёк спрытна ўстаіў у свабодныя дзірачкі ўсе тры зубы (*А. Паскробышаў*).
3. І вось на другі дзень хлопчык убачыў на балконе двух шпакоў (*А. Корзун*).
4. Два шпакі сядзелі на шпакоўні. Яны з пільнасцю аглядалі яе. Адзін залез усярэдзіну і хутка выскачыў, а другі тым часам каравуліў. Потым другі палез. І гэтак некалькі разоў (*А. Корзун*).
5. Ці то меншым сёння шанцавала, ці то яны сапраўды гулялі лепш, але вось трэцякласнікам забілі адзін гол, а праз хвіліну і другі (*У. Шахавец*).
6. Толя таксама ўвесь чацвёрты ўрок думаў пра каляндар, пра важнасць даручэння (*П. Місько*).
7. Асабліва пашанцавала Ромку на лябачку паміж дзвюма дарогамі (*М. Янчанка*).
8. Потым мы паставілі адну лыжу бокам, узяліся за канцы і пачалі ссоўваць снег і лісце ў кучу (*Л. Талстой*).
9. Потым маці пажурыла трохі бацьку і пачала абодвух сваіх мужчын збіраць у дарогу (*У. Шахавец*).
10. Летам у наваёлаў вывелася двое малых (*Я. Крамко*).
11. Праз два тыдні сталі выпрабоўваць крылы і два маладыя гаспадары гнязда (*Я. Крамко*).
12. Толькі за адзін год сям'я мурашак знішчае каля дзесяці мільёнаў розных шкоднікаў (*Я. Галубовіч*).
13. Двое сутак дзікун нічога ў рот не браў (*Р. Ігнаценка*).
14. Толькі бабуля сышла на другі паверх, як на лесвіцы ёй перагарадзіла шлях нейкае рудое стварэнне (*У. Юрэвіч*).
15. Толькі ў адным месцы, спусціўшы ногі ў ваду, сядзяць з вудамі трое хлопчыкаў (*І. Навуменка*).
16. Адноўчы, збіраючы на ўзлессі рыжыкі, я ўбачыў дзвюх кнігавак, якія адна за адной стомлена ішлі па пожні (*Р. Ігнаценка*).
17. Звоняць званы над могілкамі ста васьмідзесяці шасці вёсак, дзе не засталася ніводнай сям'і... (*І. Шамякін*).

Заданне 13. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якога стылю ён адносіцца. Выпішыце колькасна-іменныя спалучэнні, замяніўшы лічбы словамі, і вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Важным падаецца пытанне аб колькасці беларусаў, што жывуць па-за межамі краіны. Раней, на пачатку 90-х гадоў, называлася лічба ў 3,5 млн беларусаў, якая засноўвалася як на перапісах насельніцтва, так і на прыблізных ацэнках, часам перабольшаных. Так, колькасць беларусаў у Санкт-Пецярбургу па ўдакладненых ацэнках зменшылася з 85 тыс. у 1999 г. да 54 тыс. чалавек у 2004 г., г. зн. на 36%, а ў цэлым па Расіі за гэты ж перыяд — з 1,2 млн да 810 тыс. чалавек. Традыцыйна лічылася, што ў Аўстраліі пражывае каля 10 тыс. беларусаў, аднак перапіс 2002 г. зафіксаваў, што беларусамі запісалася толькі 483 чалавекі.

Найбольшая беларуская грамада жыве ў Расіі — 810 тыс., ва Украіне — 275 тыс., Казахстане — 111 тыс., краінах Балтыі — 153 тыс. (Латвія — 90 тыс., Літва — 42 тыс., Эстонія — 21 тыс.), у ЗША — 600 тыс. чалавек (паводле падлікаў В. Кіпеля на пачатак 1990 г.)

Энцыклапедыя Беларусі ацаніла лічбу беларусаў у Канадзе ў 110 тыс. Аднак прафесар Атаўскага ўніверсітэта, старшыня Асацыяцыі славістаў Канады Уладзімір Кэй (Кісялеўскі), аўтар працы аб канадцах беларускага паходжання, назваў лічбу на 1960 г. у 30 тыс., падкрэсліўшы пры гэтым, што толькі 4 тыс. з іх лічаць сябе беларусамі. З гэтай лічбай пагаджаецца беларускае пасольства ў Канадзе. Па яго інфармацыі, перапіс насельніцтва, які праводзіўся ў 2001 г., даў лічбу 5115 грамадзян-беларусаў (М. М. Бацян).

Заданне 14. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую, растлумачце асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі.

Три года, две деревни, четыре школьника, три ведра, два кольца, три жизни, четыре раунда, два государства, оба завода, семдесят четыре учебника, тридцать две мухи, двадцать четыре помочника, сто пятьдесят два комплекта, тридцать четыре балла.

Заданне 18. Пастаўце назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку, спалучыце іх з лічэбнікамі *два (дзве)*.

Кіцель, краіна, серыя, гаварун, рота, стораж, ордар, дуэль, фірма, факультэт, страх, печ, палка, гарбуз, жвачка, алігатар, возера, кантынент, песня, ціхоня, мыш, вітрына, нашчадак, пісьмо, жэрдка, шыльда, фронт, уверцюра, каліна.

Заданне 19. Спалучыце дробавыя лічэбнікі *паўтара (паўтары)* з назоўнікамі.

Талерка, акно, хвіліна, гектар, ахапак, кіламетр, бярвяно, грам, торба, кружка, тыдзень, бочка, яблык, лімон, ліст, жэрдка, кілаграм, мяшок, лыжка, дзежка, чарпак, дыня, тысяча, сасіска, груша, шклянка, сантыметр.

Заданне 20. Прачытайце. Перакладзіце на беларускую мову, замяняючы лікі словамі.

Знаете ли вы?

...что возраст деревьев в 300—500 и даже 1000 лет — явление обычное.

...что на земном шаре встречается 80 видов рябины.

...в пустыне Сахара однажды — 18 февраля 1979 г. — шел снег.

...в Санкт-Петербурге — 101 остров, в Венеции — 118.

...всего лишь одна капля нефти делает непригодным для питья 25 литров воды.

...хорьки спят до 20 часов в сутки.

...взрослый кит за 2 секунды вдыхает 2400 литров воздуха.

...зеленый чай содержит на 50% больше витамина С, чем обычный черный.

...из 25 самых высоких вершин мира, 19 находятся в Гималаях.

...при улыбке у человека «работают» 17 мускулов.

...в Гавайском алфавите только 12 букв.

Заданне 22. Напішыце тэкст на адну з прапанаваных тэм, выкарыстоўваючы лічэбнікі розных разрадаў: «Колькі незабыўных сустрэч!», «Дзясяткі кіламетраў пехатою...», «Лічэбнікавая градка».

Заданне 23. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Ды вось ідзём адгэтуль смяротнаю чаргой шукаць **другой** планеты, маліць **другіх** багоў (*М. Лужанін*). 2. Мікіта ўжо не клікаў мяне на гулянкі і кожны вечар знікаў некуды **адзін**... (*М. Стральцоў*). 3. Гэты голас, які мне з маленства знаёмы, што гучаў у вайну з партызанскіх лясоў, я пазнаў бы здалёк, за паўсвету ад дому, я адрозніць бы змог ад **другіх** галасоў (*М. Аўрамчык*). 4. Жыву, каб жыць і будаваць, праклаўшы шчырасць у аснову, дамераць постаць да канца ды перадаць яе **другому** (*Т. Кляшторны*). 5. З’елі ласі «**першае**» і пайшлі ў хвойнік па «**другое**» (*В. Гурскі*). 6. На «**трэцяе**» — зялёная ігліца, маладыя галінкі (*В. Гурскі*). 7. Зацікавіліся незвычайнай праявай і астатнія рыбакі. А **адзін** з іх, відаць, самы цікаўны, падышоў да хлопчыка (*У. Шахавец*). 8. Ніякае гаспадаркі ў іх не было, **адна** старая сівая авечка (*К. Каліна*). 9. А Косцік лёгкі на ўспамін. Калі не повен кошык, дык амаль даверху напоўнены. **Адны** баравікі і падасінавікі (*С. Александровіч*). 10. У Кастуся ў лесе былі свае ўлюбёныя мясціны, куды ён часта бегаў **адзін** (*С. Александровіч*). 11. Дзед-вартаўнік з **адной** палескай вёскі мне гаварыў, што маладзік над полем падобен да запыленага грузчыка, які сагнуўся ад нялёгкай ношы (*М. Федзюковіч*). 12. Несумненна **адно**: зямля павінна застацца зялёнай і расквечанай (*У. Сверкуноў*).

Заданне 24. Спішыце і растлумачце, як перадаецца прыблізная колькасць.

1. Шчаняты жылі разам яшчэ тры дні два, а пасля іх разабралі вясковыя дзеці (*В. Гурскі*). 2. Дні чатыры шчыравалі птушкі, дабудоўваючы сваё жылло (*Я. Крамко*). 3. Кіламетраў праз восем Алёша падышоў да другой вёскі (*Я. Маўр*). 4. Тут недалёка павінна быць рэчка, а там да Дубкоў застанецца кіламетраў сем-восем (*Я. Маўр*). 5. Гадзіны дзве адпачываў Алёша, нават заснуў (*Я. Маўр*). 6. Было нешта каля адзінаццаці гадзін вечара (*М. Стральцоў*). 7. Праз хвілін дваццаць — зноў поўна ў кошыку! (*С. Александровіч*). 8. Артыст сыграў больш за

пяцьдзясят роляў. 9. А гадоў дзевяноста назад Серабранка добрай ракой лічылася (*М. Янчанка*). 10. У нешырокім прагале, крокаў за дваццаць ад сябе, Лёшка ўбачыў прыгажуну лася (*А. Рыбак*). 11. Па-за галінамі рэдкіх сосен, метраў за трыста, высіліся цёмныя купы акацый... (*А. Ракітны*). 12. Алёша пабег да ўзгорка і адтуль убачыў, што машын было каля дзсяці (*Я. Маўр*).

Заданне 25. Напішыце тлумачальны дыктант.

Нясвіж. Гэты горад ахутаны (многа + -ств-)ам паданняў і л...гендаў. (У, у)ладзіслаў (С, с)ыракомля лічыў што сюды ў с...мнаццатым стагоддзі магнаты запрашалі (Р, р)эмбранта каб параіцца з ім як найлепш арганізаваць карці(н, нн)ую галерэю. Хадзілі чуткі што знакаміты галандзец напісаў у (Р, р)адзівілаўскай рэзідэнцыі н...калькі (мастак + -ск-)іх палотнаў аднак у каталогах карцін (Н...свіж + -ск-)ага (З, з)амка яго твораў н...ма. Тутэйшыя жыхары ведаюць шмат цікавых гісторый пра прывіды што блукаюць па разбура(нн, н)ым замку. Напрыклад пра прывід (Ч, ч)орнай (Д, д)амы (Б, б)арбары (Р, р)адзівіл.

Да два...цатага стагоддзя культурнае жыццё Н...свіжа развівалася дзякуючы князям Радзівілам якія валодалі гэтай з...млэй з тыс...ча п...ц...сот два...цаць трэц...га года. Па ініцыятыве М. К. (Р, р)адзівіла (С, с)іроткі горад у тыс...ча п...ц...сот восем(?)дз...сят шостым годзе атрымаў (Магдэбург + -ск-)ае права. У ш...с(?)наццатым і в...с...мнаццатым стагоддзях тут працавала друкарня заснава(нн, н)ая Сымонам (Б, б)удным Мацеем (К, к)авячынскім Лаўрэнціем (К, к)рышкоўскім і адроджаная (Р, р)адзівілам (Р, р)ыбанькам. У замку захоўвалася мноства (мастак + -ск-)іх твораў архіў і бібліятэка Радзівілаў у кляштарых буйны (кніга)эбор. Пры двары Радзівіла Сіроткі ў канцы ш...с(?)наццатага пачатку с...мнаццатага стагоддзяў працаваў гравёр і картограф Тамаш (М, м)акоўскі які склаў першую дакладную карту (В, в)...лікага (К, к)няства (Л, л)ігоўскага.

У (Н...свіж + -ск-)ім тэатры калісьці было трыста п...ц(?)дз...сят акцёраў п...(?)дз...сят з якіх вучыліся ў (І, і)таліі а тэатральную залу асв...тлялі п...ц(?)дз...сят тры металёвыя ліхтары. А яшчэ тут існавала (Б, б)алетная (Ш, ш)кола і (К, к)апэла Радзівілаў большая за сучасны (С, с)імфанічны (А, а)ркестр і пры (К, к)апэле працавала (М, м)узычная (Ш, ш)кола.

Горад быў моцна зруйнаваны падчас (Н, н)апале...наўскага нашэсця. Знікла значная частка замкавай бібліятэкі музейных збораў і каштоўнасцяў. Н...свіж страціў сваё значэнне як знакамiты цэнтр культуры і мастацтва Беларусі.

Для адраджэння горада(помніка) у тыс...ча дзев...ц(?)сот дз...вяноста чац(?)вёртym годзе быў заснаваны (М, м)іжнародны (Ф, ф)онд «Н...свіж». Тут працуюць (гісторыка)краязнаўчы музей і (гісторыка)культурны запаведнік праводзяцца (М, м)іжнародныя навуковыя сімпозіумы па гісторыі і культуры фестывалі старадаўняй і камернай музыкі «Музы Н...свіжа». (267 слоў)

Тэма 3.2

СКЛАНЕННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

3.2.1 Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў

Катэгорыя склону ў лічэбнікаў — гэта граматычная катэгорыя, якая прадстаўлена шасцю радамі склонавых формаў, якія па канчатках супадаюць са склонавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў.

Лічэбнікі, акрамя *дзевяноста*, *паўтара*, *паўтары*, змяняюцца па склонах.

Лічэбнік *адзін* (*адна*, *адно*, *адны*) скланяецца, як прыметнік з адпаведнай асновай. Лічэбнікі *адзін*, *адно* захоўваюць адрозненні ў родзе толькі ў назоўным і вінавальным склонах: Н. *адзін стол*, *адно поле*; В. *адзін стол*, *адно поле*. Для лічэбніка *адна* ў родным і творным склонах уласцівы варыянтныя канчаткі *-ой(-ае)*, *-ой(-ою)*: Р. *адной*, *аднае*; Т. *адной*, *адною*. Націск у гэтых словах ва ўсіх склонах прыпадае на апошні склад.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	някі род	жаночы род	
Н.	адзін -Ø	адн-о	адн-а	адн-ы
Р.	адн-аго	адн-аго	адн-ой (-ае)	адн-ых
Д.	адн-аму	адн-аму	адн-ой	адн-ым
В.	як Н. або Р.	адн-о	адн-у	як Н. або Р.
Т.	адн-ым	адн-ым	адн-ой (-ою)	адн-ымі
М. (аб)	адн-ым	адн-ым	адн-ой	адн-ых

Лічэбнікі *два, дзве* маюць дзве асновы ва ўсіх склонах — цвёрдую (у форме мужчынскага і някакага родаў) і мяккую (у форме жаночага роду): Р. *двух будаўнікоў*, Д. *двум будаўнікам*, Т. *двума будаўнікамі*; Р. *дзвюх старонак*, Д. *дзвюм старонкам*, Т. *дзвюма старонкамі*. У творным склоне яны захавалі форму былога парнага ліку на *-ма*.

Склон	Мужчынскі і някі род	Жаночы род
Н.	дв-а	дзв-е
Р.	дв-ух	дзв-юх
Д.	дв-ум	дзв-юм
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	дв-ума	дзв-юма
М. (аб)	(у) дв-ух	(у) дзв-юх

Лічэбнікі *тры, чатыры* паходзяць ад прыметнікаў, таму канчаткі скланавых форм падобныя да канчаткаў прыметнікаў. У творным склоне захаваліся, як і ў лічэбніка *два*, формы парнага ліку на *-ма*. Словаформа назоўнага склону лічэбніка *тры* мае націскную флексію, *чатыры* — ненаціскную.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	тр-ы	чатыр-ы
Р.	тр-ох	чатыр-ох
Д.	тр-ом	чатыр-ом
В.	як Н. або Р.	
Т.	тр-ыма	чатыр-ма
М. (аб)	тр-ох	чатыр-ох

Лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці*, а таксама лічэбнік *трыццаць* скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з асновай на мяккі зычны гук: Р. *сямі*, Д. *сямі*, Т. *сямя*. У форме творнага склону ў становішчы паміж галоснымі падаўжаецца гук [ц’]: *пяццю*, *адзінаццацю*, *дваццацю*. У лічэбнікаў *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* ва ўсіх склонах націскны склад *-на-*. Астатнія лічэбнікі гэтай групы ва ўскосных склонах маюць націск на канчатку.

Склон	Прыклад скланення			
Н.	пяць-Ø	сем-Ø	трынаццаць-Ø	дваццаць-Ø
Р.	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і
Д.	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і
В.	пяць-Ø	сем-Ø	трынаццаць-Ø	дваццаць-Ø
Т.	пяцц-ю	сям-ю	трынаццацц-ю	дваццацц-ю
М. (аб)	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і

Лічэбнікі *сорак*, *сто* маюць толькі дзве формы: *сорак*, *сто* ў назоўным і вінавальным склонах; *сарака*, *ста* — ва ўсіх астатніх склонах.

У складаных лічэбніках ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці* пры скланенні змяняюцца абедзве часткі. Ва ўскосных склонах (за выключэннем вінавальнага) гэтыя лічэбнікі маюць адзін націск — на канчатку першай часткі слова: *пяцідзсяці*, *сямідзсяці*; *пяцюдзсяцю*, *сямюдзсяцю*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	пяць-Ø-дзясят-Ø	восем-Ø-дзсят-Ø
Р.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
Д.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
В.	пяць-Ø-дзясят-Ø	восем-Ø-дзсят-Ø
Т.	пяцц-ю-дзсяцц-ю	васьм-ю-дзсяцц-ю
М. (аб)	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і

У форме творнага склону гук [ц'] перад канчаткам у інтэрвакальным становішчы падаўжаецца (*васьмюдзесяцію*), у лічэбніка *пяцьдзясят* такіх падаўжэнняў гука [ц'] два: у першай і другой частках слова: *пяціюдзесяцію*.

У складаных лічэбніках тыпу *дзвесце — дзевяцьсот* змяняюцца абедзве часткі. Лічэбнік *дзвесце* захоўвае форму жаночага роду абедзвюх частак толькі ў назоўным і вінавальным склонах, у астатніх — прымае форму мужчынскага роду: *двухсот, двумстам, двумастамі*.

Склон	Прыклад скланення		
Н.	дзв-е-сц-е	тр-ы-ст-а	пяць-Ø-сот-Ø
Р.	дв-ух-сот- Ø	тр-ох-сот-Ø	пяц-і-сот-Ø
Д.	дв-ум-ст-ам	тр-ом-ст-ам	пяц-і-ст-ам
В.	дзв-е-сц-е	тр-ы-ст-а	пяць-Ø-сот-Ø
Т.	дв-ума-ст-амі	тр-ыма-ст-амі	пяцц-ю-ст-амі
М. (аб)	дв-ух-ст-ах	тр-ох-ст-ах	пяц-і-ст-ах

Лічэбнік *тысяча* змяняецца, як назоўнік першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*сустрэча*), а *мільён, мільярд* — як назоўнікі другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны гук (*горад*).

Склон	Прыклад скланення		
Н.	тысяч-а	мільён-Ø	мільярд-Ø
Р.	тысяч-ы	мільён-а	мільярд-а
Д.	тысяч-ы	мільён-у	мільярд-у
В.	тысяч-у	мільён-Ø	мільярд-Ø
Т.	тысяч-ай	мільён-ам	мільярд-ам
М. (аб)	тысяч-ы	мільён-е	мільярдз-е

Пры скланенні *састаўных колькасных лічэбнікаў* змяняецца кожнае слова, як адпаведны прасты ці складаны

лічэбнік: Д. *чатыромстам пяцідзсяці двум*, Т. *чатырмастамі пяціюдзсяццю двума*, М. (аб) *чатырохстах пяцідзсяці двух*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	ст-о трыццаць-Ø сем-Ø	чатырыста пяцьдзясят тры
Р.	ст-а трыццаці сям-і	чатырохсот пяцідзсяці трох
Д.	ст-а трыццаці сям-і	чатыромстам пяцідзсяці тром
В.	ст-о трыццаць-Ø сем-Ø	чатырыста пяцьдзясят тры
Т.	ст-а трыццаццю сям-ю	чатырмастамі пяціюдзсяццю трыма
М. (аб)	ст-а трыццаці сям-і	(аб) чатырохстах пяцідзсяці трох

Пры скланенні *дробавых лічэбнікаў* змяняюцца і лічнік, і назоўнік: лічнік — як колькасны лічэбнік, а назоўнік — як парадкавы: Н. *чатыры восьмыя*, Р. *чатырох восьмых*, Д. *чатыром восьмым* і г. д.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	чтыр-ы восьм-ыя (гектара)	
Р.	чатыр-ох восьм-ых (гектара)	
Д.	чатыр-ом восьм-ым (гектара)	
В.	чатыр-ы восьм-ыя (гектара)	
Т.	чытыр-ма восьм-ымі (гектара)	
М. (аб)	чатыр-ох восьм-ых (гектара)	

Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік, змяняюцца ўсе часткі.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	сорак-Ø шэсць-Ø цэлых сем-Ø дзясят-ых	
Р.	сарак-а шасці цэлых сям-і дзясят-ых	
Д.	сарак-а шасці цэлым сям-і дзясят-ым	
В.	сорак-Ø шэсць-Ø цэлых сем-Ø дзясят-ых	
Т.	сарак-а шасці цэлымі сям-ю дзясят-ымі	
М. (аб)	сарак-а шасці цэлых сям-і дзясят-ых	

Зборныя лічэбнікі *двое, трое, абое* скланяюцца, як займеннікі *мае, твае, свае*: Р. *дваіх* (як *сваіх*), Т. *дваімі* (як *сваімі*)), а *чацвёрэра, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзвяцэра, дзясяцэра* — як лічэбнік *адны*: Р. *пяцярых* (як *адных*), Д. *пяцярым* (як *адным*), Т. *пяцярымі* (як *аднымі*).

Склон	Прыклад скланення			
Н.	дво-е	тро-е	чацвёр-а	пяцёр-а
Р.	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых	пяцяр-ых
Д.	два-ім	тра-ім	чацвяр-ым	пяцяр-ым
В.	як Н. або Р.			
Т.	два-імі	тра-імі	чацвяр-ымі	пяцяр-ымі
М. (аб)	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых	пяцяр-ых

Пры скланенні зборных лічэбнікаў *абодва, абедзве* першая частка застаецца нязменнай, а другая скланяецца, як лічэбнікі *два, дзве*: Р. *абодвух, абедзвюх*; Д. *абодвум, абедзвюм*; Т. *абодвума, абедзвюма*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	абодв-а	абедзв-е
Р.	абодв-ух	абедзв-юх
Д.	абодв-ум	абедзв-юм
В.	як Н. або Р.	
Т.	абодв-ума	абедзв-юма
М. (аб)	абодв-ух	абедзв-юх

Лічэбнікі *паўтары, паўтара, паўтараста* ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму.

Склон	Прыклад скланення		
Н.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Р.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)

Заканчэнне табліцы

Склон	Прыклад скланення		
Д.	паўтар-а (кіламетрам)	паўтар-ы (тонам)	паўтар-а-ст-а (рублям)
В.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Т.	паўтар-а (кіламетрамі)	паўтар-ы (тонамі)	паўтар-а-ст-а (рублямі)
М. (аб)	паўтар-а (кіламетрах)	паўтар-ы (тонах)	паўтар-а-ст-а (рублях)

Простыя і складаныя парадкавыя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі: Р. *пятага, пяцідзясятага* (як *добрага*); Д. *пятаму, пяцідзясятаму* (як *добраму*); Т. *пятым, пяцідзясятым* (як *добрам*) і г. д.

Склон	Мужчынскі род		Жаночы род		Ніякі род	
Н.	перш-ы	друг-і	перш-ая	друг-ая	перш-ае	друг-ае
Р.	перш-ага	друг-ага	перш-ай (-ае)	друг-ой (-ае)	перш-ага	друг-ага
Д.	перш-аму	друг-ому	перш-ай	друг-ой	перш-аму	друг-ому
В.	як Н. або Р.		перш-ую	друг-ую	перш-ае	друг-ае
Т.	перш-ым	друг-ім	перш-ай (-аю)	друг-ой (-аю)	перш-ым	друг-ім
М. (аб)	перш-ым	друг-ім	перш-ай	друг-ой	перш-ым	друг-ім

Пры скланенні парадкавых састаўных лічэбнікаў змяняецца толькі апошні кампанент.

Склон	Прыклад скланення
Н.	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-ы
Р.	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-ага
Д.	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-аму
В.	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-ы
Т.	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-ым
М. (аб)	тысяч-а восемсот- \emptyset сорок- \emptyset сём-ым

3.2.2 Слова з няпэўна-колькасным значэннем

Няпэўна-колькасныя словы абазначаюць няпэўную, недыферэнцыраваную колькасць. Да іх адносяцца словы *многа, мала, шмат, трохі, крыху, нямала, няшмат, нямнога, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Гэтыя словы хоць і выражаюць колькасныя паняцці, аднак не маюць значэння ліку: *Хвойка прычыніла нам нямала клопату* (У. Баркоў). *Зірнула з высокага берага — унізе кіпіць вада: у рацэ многа камянёў* (С. Лобач). *У іх, рыбакоў, шмат вопыту, шмат ведаў, якія могуць спатрэбіцца і нам, і нашым нашчадкам* (В. Лапцік). *Ля кустоў пачынаў ужо завязвацца туман. Відаць, таму, што ў гэтай нізіне заўсёды бывае мала ветру* (Я. Сіпакоў). *Ідучы праз колькі дзён гэтай дарогай, убачыў, што лісточкі зноў былі адкрыты сонцу* (В. Крукоўскі). *Побач гэтулькі жывёл, гэтулькі птушак, гэтулькі звяроў жыве, а пра іх з мезены палец ведаеш* (А. Якімовіч).

Такія словы з'яўляюцца няпэўна-колькаснымі, калі яны ўступаюць у сінтаксічную сувязь з назоўнікамі роднага склону множнага ліку: *шмат людзей, гэтулькі слоў, трохі цукру*.

Няпэўна-колькасныя словы спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню: *мала кніг, шмат падручнікаў*. Яны (за выключэннем слова *некалькі*) могуць уступаць у сінтаксічную сувязь з абстрактнымі, зборнымі і рэчыўнымі назоўнікамі, семантыка якіх абмежавана ў выражэнні колькаснага значэння або наогул не дазваляе ўступаць у спалучэнні з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *крыху хлеба, нямала радасці, многа пер'я, гэтулькі гора, столькі смеху, трохі цукру, шмат дзетвары, няшмат лісця*; могуць таксама спалучацца з субстантываванымі прыметнікамі адцягненага значэння (*мала прыемнага, многа шкоднага*).

У назоўным і вінавальным склонах няпэўна-колькасныя словы ўтвараюць разам з назоўнікамі сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні: *Многа радасці прынесла нам гэта сустрэча. Гэтулькі гора зведала яна. Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навальніц* (І. Мележ).

У кантэксце няпэўна-колькасныя словы неабходна адрозніваць ад **колькасных прыслоўяў**: *многа людзей — многа працавалі, мала дзён — мала напісалі, столькі радасці — столькі зрабіў; займеннікаў*: *Прайшло колькі часу, і мы засумавалі. — Колькі ў цябе грошай?; столькі цукерак — прынёслі восем сталоў і столькі ж табурэтак.*

У спалучэннях з дзеясловамі гэтыя словы — прыслоўі: *мала ведаць, многа працаваць, гэтулькі зрабіць. Выставілі ўзмакрэлыя чубы мінулагадня травы: хай сонца іх хоць **крыху** прысушыць...* (С. Лобач). *Калі красак збіралася **столькі**, што з пялёсткаў можна было пашыць сукенку, Бімбок клікала Глею, малодшую сястру* (Р. Баравікова).

Словы *некалькі, гэтулькі, колькі, столькі* могуць быць займеннікамі: *У дваццаць першай групе дзевятнаццаць студэнтаў, **столькі** ж і ў дваццаць другой. У адным кавалку дваццаць метраў тканіны, гэтулькі ж і ў другім. На сходзе прысутнічала трыццаць чалавек. **Некалькі** з іх было ўпершыню.*

Няпэўна-колькасныя словы *колькі, столькі, некалькі, гэтулькі* скланяюцца на ўзор прыметнікаў множнага ліку: *Ох, як прыемна стала пасля **некалькіх** глыткоў вады* (І. Грамовіч). Няпэўна-колькасныя словы *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху* не скланяюцца.

Марфалагічны разбор лічэбнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон). 2. Разрад паводле значэння: колькасны (пэўнаколькасны, зборны, дробавы) ці парадкавы. 3 Разрад паводле складу: просты, складаны, састаўны. 4. Род, лік (калі яны ёсць), склон. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. У Вялікую Айчынную вайну нямецка-фашысцкія захопнікі на тэрыторыі Беларусі спалілі і разбурылі 209 гарадоў і раённых цэнтраў, 9200 вёсак, загінуў кожны чацвёрты жыхар рэспублікі (Беларуская Савецкая Энцыклапедыя).

Дзвесце дзевяць — лічэбнік, пачатковая форма *дзвесце дзевяць*, колькасны, пэўнаколькасны, састаўны, вінавальнага склону, у сказе выконвае функцыю дапаўнення (*209 гарадоў і раённых цэнтраў*).

Чацвёрты — лічэбнік, пачатковая форма *чацвёрты*, парадкавы, просты, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, дапасуецца да назоўніка *жыхар*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння (*кожны чацвёрты*).

Гласарый

Скланенне лічэбнікаў — гэта змяненне іх па склонах, а для парадкавых лічэбнікаў — змяненне па склонах, родах, ліках.

Катэгорыя склону ў лічэбнікаў — гэта словазмяняльная граматычная катэгорыя, якая прадстаўлена шасцю радамі склонавых формаў, якія па канчатках супадаюць са скланавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў.

Няпэўна-колькасныя словы — гэта словы, якія выражаюць недыферэнцаванае значэнне ліку, а агульнае паняцце колькасці.

Пытанні для самападрахтоўкі

1. Ахарактарызуйце асаблівасці скланення лічэбнікаў. Ці ўтвараюць лічэбнікі адзіны ўніфікаваны тып формазмянення?
2. Чым вызначаецца скланенне парадкавых лічэбнікаў: простых, складаных, састаўных?
3. Прывядзіце прыклады, звязаныя з пэўнымі асаблівасцямі ў вымаўленні і акцэнтацыі лічэбнікаў.
4. Якія словы называюцца няпэўна-колькаснымі? Чым яны характарызуюцца?

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Запішыце лічэбнікі словамі.

I. Крыж Еўфрасінні Полацкай зроблены для царквы Святога Спаса па заказе Еўфрасінні Полацкай майстрам Лазарам Богшам у 1161 годзе. Выкананы ў форме шасціканцовага крыжа вышыняй 51,8 сантыметры. Згублены падчас Другой сусветнай вайны і да гэтага часу не знойдзены. У 1997 годзе брэсцкім ювелірам Кузьмічом была выраблена копія крыжа ў поўны памер.

II. У XV — XVI стагоддзях у судовую сістэму Вялікага княства Літоўскага былі ўнесены значныя змены. Граматай вялікага князя Андрэя Казіміра, выдадзенай у 1447 годзе, юрыдычна было замацавана права феадалаў Беларусі судзіць залежных ад іх людзей. Але большасць судовых спраў простых людзей разглядаліся копнымі судамі.

III. Везувій — дзеючы вулкан на поўдні Італіі непадалёку ад Неапаля. Вышыня — 1 281 метраў (1944 г.). Адзін з трох

дзеючых вулканаў Італіі, адзіны дзеючы вулкан на ўласна Еўрапейскім кантыненте. Вядомы тым, што пры вывяржэнні 79 г. былі знішчаны рымскія гарады Пампеі і Геркуланум. Лічыцца адным з самых небяспечных вулканаў свету.

У кратэры і на свежых лававых патоках час ад часу вырываюцца вадзяныя пары і газы тэмпературай да 400 °С. Лава і туфы ў працэсе вывятрэння стварылі ўрадлівыя глебы схілаў Везувія. На ніжняй частцы схілаў знаходзяцца фруктовыя сады і вінаграднікі, прыблізна да вышыні 800 метраў — сасновы гай.

IV. Агульная тэрыторыя Рэспублікі Беларусь складае 207,6 тыс. кв. км. У параўнанні з еўрапейскімі краінамі наша рэспубліка па плошчы знаходзіцца паміж Грэцыяй (132 тыс. кв. км.) і Румыніяй (238 тыс. кв. км.). На пачатку 1992 года колькасць насельніцтва Беларусі дасягнула 10 мільёнаў 281 тысячы чалавек.

Заданне 2. Запішыце лічбы словамі, пастаўце ў форме творнага склону.

167; 5050-ы; 312; $\frac{3}{15}$; 0,06; $\frac{3}{5}$; 23,013; 154,9; 518; 736-тысячны.

Заданне 3. Выканайце арыфметычныя дзеянні, запішыце словамі. Пастаўце лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Да 20 дадаць 10 — будзе 30.

Ад 115 адняць 40 — будзе 75.

116 падзяліць на 2 — будзе 58.

Да 3 гадоў 8 месяцаў і 15 дзён дадаць 4 гады 2 месяцы і 28 дзён.

Ад 7 кіламетраў 89 метраў адняць 3 кіламетры 93 метры.

Ад 9 гадзін 11 секунд адняць 3 гадзіны 3 секунды.

Заданне 4. Выберыце назоўнікі, якія спалучаюцца з лічэбнікам *паўтара*, словазлучэнні праскланяйце.

Сподачак, сліва, бервяно, яблык, піца, кашпо, тона, вядро, сноп, кавалак, цагліна.

Заданне 6. Праскланяйце спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі. Абазначце націск у лічэбніках.

Чатыры дэканы, сто восемдзесят студэнтаў, дваццаць адзін рубель, дзвесце сямнаццаць старонак, дзевяноста тры грамы.

Заданне 7. Запішыце лічбы словамі. Абазначце націск у словах.

Звыш 10, 15, 45, 784, 379, 4968.

Каля 18, 87, 139, 1001, 2056, 5183.

Над 5, 56, 681, 849, 4521, 9473.

Заданне 8. Утварыце словазлучэнні, замяняючы лічбы словамі. Вызначце склон лічэбнікаў, растлумачце іх напісанне.

Пры 27-мільярдным (даход); на 26-тысячным (мітынг); у 465-кватэрным (будынак); 186-мільённага (жыхара); каля 700-гадовага дуба; на 5 — 7 (дзень); 2-месячным (адпачынак); з 22-гадовым (юнак); 79-сантыметровы (кавалак); у 45-градусны (мароз).

Заданне 9. Вызначце разрад па значэнні і скланавую форму лічэбнікаў у складзе наступных фразеалагізмаў.

На адной назе; ні два ні паўтара; абое рабое; блудзіць у трох соснах; як свае пяць пальцаў; пятае кола ў возе; да сёмага поту; між двух агнёў; з пятага на дзясятае; сем пятніц на тыдні; два канцы адной палкі; палка з двума канцамі; на дзясятым небе ад шчасця; як тры грошы даў; на сто восемдзесят градусаў; у чатырох сценах.

Заданне 10. Запішыце сказы, паставіўшы лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры, абазначце склон лічэбнікаў і пакажыце іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. У (адзін) месцы стаялі вазы з цэбрамі, ражкамі, паўасьмінамі; у (другі) — з дрывамі, дошкамі; у (трэці) —

з ільном, у (чацвёрты) — са збожжам (*Я. Колас*). 2. Перш за ўсё, яны ўвесь час хадзілі і стаялі толькі на (два, дзве) нагах і хадзілі цвёрда, амаль што прама, абапіраючыся на зямлю ўсёй падэшвай (*Я. Маўр*). 3. Вітэліус (чацвёрты) месяц падарожнічаў па Італіі, а ён пісаў і цешыўся са свае адзіноты (*У. Арлоў*). 4. На (пяты) паверсе (тры) майстэрні мастакоў (*У. Караткевіч*). 5. Не зважаючы на нягоды лёсу, Эразм Вітэліус зусім не збіраўся ў (сорак пяць) гадоў пакідаць гэты свет (*У. Арлоў*). 6. Зрэдку з'яўляліся некалькі дзясяткаў матросаў пад камандай старшыны, трэніраваліся хвілін (дваццаць) — і зноў нікога (*У. Караткевіч*). 7. Аленка не магла стрымацца ад смеху — мужчына гадоў (трыццаць) у белым касцюме неадрыўна пазіраў на яе (*Л. Адамовіч*). 8. Нявестцы яна думала купіць модную брошку, а (два, дзве) малым унучкам па сукенцы і каробцы цукерак (*М. Лынькоў*). 9. У назве свята Грамніцы чуецца магутная сіла вясенне-летняга стану прыроды, але святкуецца яно (пятнаццаць) лютага. (*І. Крук*). 10. На ўсходзе возера Нарач злучаецца вузкім пралівам між пячаных кос з возерам Мястра, плошча якога — (трынаццаць) квадратных кіламетраў (*В. Вольскі*). 11. Белья фіранкі за зялёнымі штурамі. (Пяты) акно на (чацвёрты) паверсе (*Л. Адамовіч*). 12. Леў Сапег атрымаў бліскучую адукацыю — спачатку ў Нясвіжскай пратэстанцкай школе, а затым у Ляйпцыгскім універсітэце; свабодна валодаў (пяць) мовамі (*А. Грыцкевіч*).

Заданне 11. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'ўляюцца выдзеленыя словы.

1. А дзед у Косціка незвычайны, у вайну партызанам быў, мае **шмат** ордэнаў і медалёў (*Л. Арабей*). 2. О, прыгажосць! Такі твой лёс — ад страт пральеш **нямала** слёз, пакуль цвіцеш і спееш адначасна... (*М. Федзюковіч*). 3. Дзень вясновага раўнадзенства — **безліч** фарбаў на дне вачэй (*М. Федзюковіч*). 4. У той дзень мы нагрузілі **многа** машын, і я адчуваў сябе **крыху** стомленым (*М. Стральцоў*). 5. За **колькі** крокаў адсюль баравіна спадала ў нізінку, а там купчасціўся ўжо ягаднік ля струхнелых пнёў, чарнела сатлелае голле (*М. Стральцоў*).

7. **Многа** раскапанай зямлі было навокал (*М. Стральцоў*). 8. **Шмат** бяды прыходзіцца выцерпець птушкам, пакуль заляцяць яны на зімовыя кватэры (*Я. Колас*). 9. Гору магната не было канца. Багацей не спаў **некалькі** начэй (*В. Латцук*). 10. **Колькі** рознай заедзі ў балоце — камароў, мошак... Вось мошкі збіліся ў клубок. **Процьма** камароў. Адбіцца ад іх цяжка (*С. Лобач*). 11. Ваду даследуюць, вызначаючы, **колькі** ў кожным граме азоту і жалеза... (*С. Лобач*). 12. Але хто калі лічыў, хто калі задумаўся, **колькі** ж на душу насельніцтва, на душу кожнага з нас прыпадае кветак, матылёў, дрэў, птушак, крынічак? (*Я. Сіпакоў*). 13. Так, вочы ў вочы, яны глядзелі адно на аднаго **некалькі** імгненняў — чалавек і звер (*А. Асіпенка*). 14. Шукаць лужок з боку вёскі было не так цяжка, як **колькі** дзён назад самі Журавелькі (*Я. Сіпакоў*). 15. Піліп Макаравіч **крыху** пагойдаўся на галіне, як бы правяраючы, ці моцная, затым вырваў... кавалачак моху, які рос на ствале (*А. Якімовіч*).

Заданне 12. Запішыце сказы. Зрабіце марфалагічны разбор лічэбнікаў.

1. Растуць тут больш за пяцьсот відаў вышэйшых раслін, сярод якіх шмат ахоўных (венерын чаравічак, баранец звычайны) (*С. Адзінцоў*). 2. Вядомы дрэвы-гіганты з пышняй, густой цёмна-зялёнай кронай, вышынёй да трыццаці метраў, з дыяметрам ствала два з паловай метра (*І. Швед*). 3. Наладжаная дзейнасць цэнтра, дзякуючы намаганням Кастуся Каліноўскага, дала магчымасць утрымацца паўстанцкай арганізацыі да вясны тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртага года (*Я. Янушкевіч*). 4. На захадзе Віцебскай вобласці, ля самай мяжы з Латвіяй, у маляўнічай узгорыстай мясцовасці размешчана вялікая група азёр пад агульнай назвай — Браслаўскія азёры. Больш за трыццаць азёр займаюць плошчу звыш ста дзесяці квадратных кіламетраў (*С. Адзінцоў*). 5. С. Манюшка — аўтар пяці балетаў, шасці кантат, сямі паланэзаў і многіх іншых твораў (*А. Мальдзіс*). 5. У тысяча дзевяцьсот сорок пятым годзе вязынскі калгас перадаў будынак, у якім нарадзіўся Янка Купала, Акадэміі навук БССР (*А. Есакова*). 6. Лясы і цяпер займаюць тут палову, а то і дзве

трэція ўсіх плошчаў (*Л. Пракопчык*). 7. У фаўне, тыповай для лясоў Усходняй Еўропы, пяцьдзясят дзевяць відаў млекакормячых, каля двухсот трыццаці відаў птушак, адзінаццаць відаў земнаводных, каля трыццаці відаў рыб (*А. Адзінцоў*). 8. У тысяча дзевяцьсот пяцьдзясят шостым годзе за дзесяць кіламетраў на паўночны захад ад Мінска, на паўднёва-ўсходніх схілах Мінскага ўзвышша, было створана вялікае вадасховішча Ганалес. Плошча яго складае каля трыццаці квадратных кіламетраў, сярэдняя глыбіня — тры цэлыя і восем дзясятых метра (*С. Адзінцоў*). 9. Археалагі налічылі на тэрыторыі Беларусі больш за сто пяцьдзясят месцанараджэнняў балотнай руды (*Л. Пракопчык*). 10. Восьмага верасня тысяча пяцьсот чатырнацатага года пад Оршай адбылася знакамітая бітва паміж войскамі Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы — адна з найбуйнейшых на тэрыторыі Еўропы на пачатку шаснацатага стагоддзя («*Роднае слова*»).

Заданне 13. Праверачны дыктант.

Налібоцкая Рудня. Ёсць імёны вёсак па-свойму адзіныя, унікальныя. Іншыя імёны характэрныя сваім падабенствам, яны бяруць пачатак ад адной асновы. Але сустракаюцца назвы настолькі распаўсюджаныя, што нават у адной вобласці іх можна налічыць дзясяткі.

У ліку такіх «масавых» імёнаў вёсак, безумоўна, і тыя, што ўтварыліся ад двух зыходных слоў — руда і рудня.

Першае з іх — руда — з’явілася першапрычынай назвы ў значэнні карыснага выкапня. Агульнавядома, што яшчэ ў старадаўнасці руда, здабытая з дрыгвы, была адзінай сыравінай пры выплаўцы жалеза. Шматлікія месцанараджэнні балотнай руды ў межах Беларусі і далі шмат якім паселішчам кароткае імя — Руда. Ад яго бярэ пачатак ускладненая суфіксамі і канчаткамі ўся багатая палітра блізкіх назваў: Рудавец, Рудаўка, Рудзенец, Рудзішкі, Рудаўляны, Рудзьма і іншыя.

Другое слова — рудня — таксама нарадзіла шматлікую, асабліва на Палессі, сям’ю назваў. Яно было як бы паўторным

і азначала месцы, дзе нашы продкі выплаўлялі жалеза. Шматлікія Рудні часта ператвараліся ў складаную частку двойной назвы: Чырвоная Рудня, Пільнянская Рудня, Налібоцкая Рудня.

Часцей назвы Руда і Рудня сустракаюцца ў розных варыянтах і спалучэннях якраз у багатым балотамі ўсходнім і паўднёвым Палессі. Лідзіруе па колькасці падобных назваў Гомельская вобласць. Тут іх больш за пяцьдзясят вёсак, сёл, гарадскіх пасёлкаў. У Мінскай вобласці — каля дваццаці, у Віцебскай — дваццаць, Гродзенскай — пятнаццаць, Брэсцкай — дзесяць.

Археологі налічылі на тэрыторыі Беларусі больш за сто пяцьдзясят месцанараджэнняў балотнай руды. Жалезаплавільні вядомыя ў нас са старажытных часоў. У некаторых, напрыклад, месцах Палесся і Панямоння нашыя продкі выплаўлялі жалеза ўжо ў дванаццатым стагоддзі. Асабліва шырока жалезаплаўленне пачало распаўсюджвацца ў Беларусі ў пачатку шаснаццатага стагоддзя. Вядома, што з гэтага часу вырабы з беларускага жалеза выкарыстоўваліся на месцы, а таксама ішлі на экспарт.

Налібоцкая Рудня, якую часам называюць Рудняй Налібоцкай, вылучаецца сярод іншых, бадай, тым, што тут амаль да васьмідзесятых гадоў мінулага стагоддзя існавалі буйныя па тым часе прадпрыемствы, дзе жалеза выплаўлялі з балотнай руды. Першыя звесткі аб Налібоцкіх заводах, чыгунным і ліцейным, якія належалі князю Вітгенштэйну, датуюцца тысяча восемсот сорок дзявятым годам (*Паводле Л. Пракопчыка*).

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ

1. Адзначце сказы, у якіх ужыты лічэбнікі:
 - а) Трое студэнтаў выйшла з аўдыторыі.
 - б) Каля вогнішча сядзела некалькі грыбнікоў.
 - в) Успамінаецца падзея тысяча дзевяцьсот дзевяноста дзвятага года.
 - г) Міхась атрымаў двойку па геаграфіі.
 - д) Адзін маленькі Ясік назбіраў ягад.

2. Адзначце словы, якія не з'яўляюцца лічэбнікамі:
- а) падвоіць;
 - б) паўтары;
 - в) трэць;
 - г) васьмушка;
 - д) адна пятая.
3. Адзначце, на якія групы паводле значэння, граматычных уласцівасцяў і характару ўжывання падзяляюцца лічэбнікі:
- а) састаўныя;
 - б) складаныя;
 - в) колькасныя;
 - г) простыя;
 - д) парадкавыя.
4. Адзначце зборныя лічэбнікі:
- а) дзевяцера;
 - б) упяцярых;
 - в) абое;
 - г) утрая;
 - д) пара.
5. Адзначце простыя лічэбнікі:
- а) шаснаццаць;
 - б) восемдзсят;
 - в) сорак;
 - г) трыццаць;
 - д) трыста.
6. Адзначце складаныя лічэбнікі.
- а) трое;
 - б) восемдзсят;
 - в) шэсцьсот;
 - г) чатырыста;
 - д) чатырнаццаць.

7. Адзначце лічэбнікі, якія маюць граматычныя катэгорыі роду і склону:
- а) пяць;
 - б) адзін;
 - в) два;
 - г) тысяча;
 - д) мільярд.
8. Адзначце назоўнікі, з якімі спалучаюцца зборныя лічэбнікі:
- а) штаны;
 - б) мурза (Аксана);
 - в) лісце;
 - г) шафёр;
 - д) выраб.
9. Адзначце назоўнікі, з якімі спалучаецца лічэбнік **двое**:
- а) акуляры;
 - б) мы;
 - в) дзяўчаты;
 - г) студэнт;
 - д) сініца.
10. Адзначце назоўнікі, з якімі спалучаецца лічэбнік **паўтары**:
- а) сноп;
 - б) дзежка;
 - в) гадзіна;
 - г) вядро;
 - д) тона.
11. Адзначце спалучэнні, у якіх назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку:
- а) тры алоўк...;
 - б) сорок чатыры апельсін...;
 - в) трынаццаць крэсл...;
 - г) два партфел...;
 - д) абодва земляк....

12. Адзначце лічэбнікі, у якіх у форме творнага склону адбываецца падаўжэнне зычнага гука асновы:
- а) шэсць;
 - б) пяцьдзясят дзевяць;
 - в) васьмнаццаць;
 - г) семсот;
 - д) тры.
13. Адзначце лічэбнік, у якім пры скланенні зычны гук асновы становіцца цвёрдым:
- а) дзве;
 - б) дзвесце;
 - в) пяць;
 - г) адзіннаццаць;
 - д) дзесяць.
14. Адзначце лічэбнікі, якія ў творным склоне заканчваюцца на **-ма**:
- а) адзін;
 - б) два;
 - в) тры;
 - г) пяць;
 - д) сем.
15. Адзначце лічэбнікі, у якіх скланяюцца абедзве часткі:
- а) чатырнаццаць;
 - б) дзвесце;
 - в) чатырыста;
 - г) дзесяць;
 - д) дзевяцьсот.
16. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца літара **о**:
- а) с...рака;
 - б) ст... (у родным склоне);
 - в) в...семсот;

- г) тр...хсот;
 - д) міль...н.
17. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца мяккі знак:
- а) пяц...сот;
 - б) сем...;
 - в) чац...вёрта;
 - г) дзевяц...сот;
 - д) дзесяц....
18. Адзначце лічэбнікі, якія запісаны правільна:
- а) дваццацю сямю;
 - б) восемьдзсят;
 - в) абодвух;
 - г) шэсць дзсятых;
 - д) пяццюстамі трыма.
19. Адзначце словы, якія пішуцца разам:
- а) пяці...соты;
 - б) дваццаць...шэсць;
 - в) сямю...стамі;
 - г) васьмі...дзсяты;
 - д) пяць...сёмых.
20. Адзначце лічэбнікі з націскам на трэцім складзе:
- а) сямюстамі;
 - б) абодвума;
 - в) дзвяцера;
 - г) чатырнаццаць;
 - д) семдзсят.

РАЗДЗЕЛ 4

ЗАЙМЕННІК

Тэма 4.1

ЗАЙМЕННІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

4.1.1 Займеннік як часціна мовы.

Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы

Займеннік — гэта своеасабівая часціна мовы па многіх сваіх прыметах: па паходжанні, складзе, значэнні, выкарыстанні, марфалагічных катэгорыях і сінтаксічных функцыях.

З а й м е н н і к — гэта лексіка-граматычны разрад слоў, які ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў ці колькасць, не называючы іх. У самім тэрміне як бы сумяшчаюцца два аспекты значэння займеннікаў: *лексічны* — не называючы паняццяў, абагульнена ўказваць на іх, і *функцыянальны* — здольнасць замяняць імя. Слова *займеннік* — калька з лацінскай (*pronomen* — 'замест імя'). Займеннікі часта называюць яшчэ «словамі-заменнікамі», «замяняльнікамі», «словамі-ўказальнікамі». Яны, кажучы словамі А. Рэфармацкага, як «запасныя ігракі» ў футболе ці дублёры ў тэатры, выходзяць на поле або на сцэну, калі трэба «вызваліць ад гульні» знамянальнае слова. Дзякуючы замяшчальнай функцыі займеннікі з'яўляюцца адной з найбольш уживальных часцін мовы, хоць саміх іх у мове нямнога — усяго, як адзначае Б. Плотнікаў, 76. Першае месца сярод найбольш уживальных слоў, як засведчана ў «Частотным слоўніку беларускай мовы» Н. Мажэйкі і А. Супруна (Мінск, 1976), належыць займенніку *ён*. У ліку іншых самых высокачастотных дваццаці слоў ёсць яшчэ сем займеннікаў: *я, ты, гэты, увесь, той, свой, які*.

Значэнні займеннікаў канкрэтызуюцца толькі ў кантэксце. Узятыя самі па сабе, яны вельмі абстрактныя, таму што заключаюць у сабе толькі агульнае ўказанне на прадметы ці іх уласцівасці. Гэта своеасаблівае значэння займеннікаў уплывае і на нормы іх выкарыстання. Яны пераважна выкарыстоўваюцца

ўслед за імёнамі і з'яўляюцца іх эквівалентамі: *У пачатку восені рыбы ў рэках і азёрах харчуюцца асабліва ўзмоцнена. Яны назапашваюць тлушч, які дапаможа ім перажыць зіму ў халоднай вадзе пад лёдам* (В. Вольскі).

Займеннікі ў гэксце не толькі дапамагаюць пазбегнуць таўталогіі, але і выступаюць сродкамі сувязі частак складаназалежнага сказа і самастойных сказаў у гэксце: *Аднойчы ноччу падняўся ў лесе моцны вецер. Ён ледзь не вырваў з зямлі маладую бярозку і моцна перагнуў яе цераз сцежку, якая праходзіла побач* (Р. Ігнаценка).

Абстрактнасць, абагульненасць значэння займеннікаў уплывае на іх спалучальныя магчымасці: яны граматычна не спалучаюцца з азначэннямі, таму тья азначэнні, што адносяцца да займеннікаў, заўсёды адасабляюцца: *Першы баравік выклікаў радасць і смех. Буры, здаровы, цвёрды да крамянасці, ён холадам нібы апёк пальцы* (І. Пташнікаў).

У граматычных адносінах займеннікі не вызначаюцца аднастайнасцю: *хто, што, нехта, нешта, хтосьці, штосьці, што-небудзь, хто-небудзь* не маюць катэгорый роду і ліку, родавых адрозненняў не маюць таксама займеннікі *я, ты, мы, вы, а* займеннік *сябе*, акрамя гэтага, — і формы назоўнага склону.

У сказе займеннікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю: дзейніка: *Па лясной дарозе толькі што нехта праехаў на санях* (А. Кулакоўскі); выказніка: *Ты доўга думаеш, якім у першым класе твой будзе першы ў жыцці ўрок...* (С. Грахоўскі); азначэння: *На вострым кончыку кожнай шыпулькі ялін звісала цяжкая празрыстая кропля...* (З. Бяспалы); акалічнасці: *Наша краіна — неабсяжны сад. Мы ў ім вырошчваем шчасця дрэўцы* (М. Федзюковіч); дапаўнення: *Пад блакітным небам, пад ласкавым сонцам красаваўся бярозавы гай. Хмары палівалі яго дажджом...* (Л. Прокша).

Іншыя часціны мовы, страчваючы сваё асноўнае значэнне і набываючы агульнае значэнне ўказання на прадмет, прымету ці колькасць, могуць пераходзіць у займеннікі. Гэта з'ява называецца п р а н а м а л і з а ц ы я й. Са значэннем займеннікаў могуць выступаць:

- колькасны лічэбнік адзін: *Адзін чалавек мне некалі гаварыў;*
- парадкавы лічэбнік другі: *Адны паехалі дахаты, другія — на экскурсію;*

– прыметнікі і дзеепрыметнікі *цэлы, адзначаны, апошні, наступны, пэўны, падобны*: За **адзначаны** перыяд адбыліся шматлікія змены. **Цэлы** дзень ішоў дождж. **Падобныя** навіны расхвалявалі сястру.

Займеннікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы:

– *усё, усе, усякі, кожны, іншы, сам* — у назоўнікі: *Нараджаецца ўсё* на зямлі, *нават песні аб небе* (М. Федзюковіч);

– *наш, свой, твой, мой* — у назоўнікі: **Нашы** дома;

– *гэта, той* — у назоўнікі: *І гэта* больш за ўсё *непакоіла Міхася*;

– *усё* — у прыслоўе: *Дождж усё ідзе*. **Усё** ніжэй апускаліся *хмары*;

– *сабе, гэта, якая* — у часціцы: *Мужчына смяецца, а Паўлюк сабе* толькі *маўчыць*. *Дзеці* — **гэта** *наша будучыня*. *І народ усё* *малады, крэпкі*. **Якая** *цёплая ноч!*;

– *свой* — у прыметнік: *Я прыйшла на прыём у свой час*;

– *што ў* форме роднага, давальнага склонаў можа пераходзіць у прыслоўе пры выражэнні пытання: **Чаму ты маўчыш?**;

– *што* — у злучнік: *Народ-мастак даўно прыкмеціў, што з бору сонейка ўзышло*.

Паводле граматычнай аформленасці займеннікі неаднародныя. Яны маюць прыметы розных часцін мовы. На аснове суадносін з часцінамі мовы выдзяляюцца: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі.

З а й м е н н і к і - н а з о ў н і к і (абагульнена-прадметныя): *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны, хто, што, сябе, ніхто, нішто, хто-небудзь, што-небудзь, нехта, нешто, хтосьці, штосьці* і г. д. З назоўнікамі іх збліжае агульнае значэнне прадметнасці, аднолькавыя сінтаксічныя функцыі. Аднак яны, за выключэннем займеннікаў *ён, яна, яно*, не маюць марфалагічна выражанай катэгорыі роду. Не супадае і катэгорыя ліку, так як большасць абагульнена-прадметных займеннікаў гэтай граматычнай катэгорыі не маюць. Ад назоўнікаў абагульнена-прадметныя займеннікі адрозніваюцца і формамі словазмянення (сістэмай склонавых канчаткаў).

Займеннікі-назоўнікі, як правіла, не маюць пры сабе неадасобленых дапасаваных азначэнняў. Азначацца здольны

некаторыя займеннікі, але і то абмежавана: асабовыя займеннікі могуць мець пры сабе азначальныя займеннікі *сам, увесь* (я *сам, усе* вы). Суправаджацца займеннікамі могуць пыталныя займеннікі *хто? што? (хто такі?)*, пры займенніках *усё, нешта, штосьці, нічога* могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі: *нешта загадкавае, усё новае, штосьці смачнае, нічога асаблівага*.

Усе займеннікі-назоўнікі, утвораныя ад пыталных *хто? што?*, маюць суадносныя формы для абазначэння адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў: *нехта — нешта, хто-небудзь — што-небудзь, ніхто — нішто*. Пры гэтым размежаванне паміж адушаўлёнасцю і неадушаўлёнасцю ў іх праяўляецца ва ўсіх склонах, у той час як для назоўнікаў гэта характэрна толькі ў вінавальным склоне.

З а й м е н н і к і - п р ы м е т н і к і (абагульнена-якасныя): *мой, свой, ваш, наш, гэты, самы, такі, кожны, які, каторы, які-небудзь* і інш. З прыметнікамі іх збліжае тое, што яны ўказваюць на прыметы прадметаў і маюць аналагічныя марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці: несамастойныя (залежныя) граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону; аднолькавыя формы словазмянення; аднолькавыя сінтаксічныя функцыі.

Абагульнена-якасныя прыметнікі адказваюць на пытанне *які? чый?*; дапасуюцца (акрамя *яго, яе, іх*) да назоўнікаў у формах роду, ліку, склону і па адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (*мой горад, мая хата, маё жыццё; гэты дзень, гэтыя дні; бачу гэты лес, але гэтага чалавека*); у сказе з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі ці часткай састаўнога іменнага выказніка: *Нерухома стаялі на сваіх месцах толькі махавік і баравік* (М. Вышыньскі). *Сшытак на сталe мой*.

З а й м е н н і к і - л і ч э б н і к і (абагульнена-колькасныя): *колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Займеннік *колькі* можа служыць для сувязі даданай часткі з галоўнай у складаназалежным сказе: *Я не помню дакладна, колькі месяцаў прайшло з дня нашай апошняй сусрэчы*; выражаць запытанне пра колькасць прадметаў: ***Колькі чалавек у групе?*** Займеннік *столькі* можа ўказаць на колькасць асоб, названую ў папярэдняй частцы выказвання: *У 21 групе было 15 чалавек, столькі ж студэнтаў было і ў 22 групе*.

З такім жа значэннем можа ўжывацца і слова *гэтулькі*: *Учора на занятках прысутнічала трыццаць чалавек, гэтулькі ж і сёння*. Займеннік *некалькі* ўказвае на няпэўную колькасць з названай раней: *На экскурсію ў Белавежскую пушчу ездзіла 25 чалавек, некалькі з іх было там ужо не раз*.

Характэрнай асаблівасцю гэтых займеннікаў з'яўляецца тое, што яны не маюць граматычных формаў роду і ліку.

4.1.2 Разрады займеннікаў паводле іх значэння

У адпаведнасці з лексічным значэннем займеннікі традыцыйна падзяляюцца на дзевяць разрадаў: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя.

Асабовыя займеннікі выражаюць адносіны асобы да таго, хто гаворыць. Сярод іх вылучаюцца ўласна асабовыя (*я, мы, ты, вы*) і асабова-ўказальныя (*ён, яна, яно, яны*).

Асабовым займеннікам *я, ты* не ўласціва марфалагічная катэгорыя роду, аднак яна праяўляецца сінтаксічна праз сувязь гэтых займеннікаў з выказнікамі, выражанымі дзеясловамі прошлага часу: *я прыйшоў — я прыйшла, ты прыйшоў — ты прыйшла*, ці з адасобленымі азначэннямі: *ты, заварожаны прыгажосцю; ты, заварожаная прыгажосцю*.

Займеннік *я* ўказвае на першую асобу — на таго, хто гаворыць: *Неўзабаве я апынуўся на ўчастку календулы, якая скінула з сябе ранішнюю расу і стаяла ва ўвесь рост* (І. Карпыза).

Займеннік *ты* можа ўказваць на другую асобу, да якой непасрэдна звяртаецца той, хто гаворыць: *На хісткай цішыні спадманнага настрою ты ўглыб агню зірні ў прыцемках спакою* (Я. Янішчыц). Займеннік *ты* можа набываць абагульнена-асабовае значэнне: *І ты тулішся да кастра, баішся азірнуцца і з надзеяй глядзіш на агонь, можа, ён захаваецца да світання* (А. Асіпенка).

Займеннік *мы* абазначае групу асоб, у якую ўваходзіць і той, хто гаворыць: *І сапраўды, бабёр не ўцякаў, хоць мы былі ўжо блізка каля яго* (У. Ляўданскі). Гэты займеннік можа ўжывацца

з абагульнена-асабовым значэннем: **Мы** не шукаем бяды, бяда шукае нас (Прыказка). У публіцыстычнай і навуковай літаратуры **мы** выступае ў значэнні аўтарскага я: **Мы** ў сваім кароткім выступленні прывядзём толькі некаторыя прыклады. У гутарковай мове займеннік **мы** можа ўжывацца са значэннем займенніка **ты** для збліжэння суб'ектаў: *Як мы сябе сёння адчуваем?*

Займеннік **вы** абазначае групу асоб, да якой звяртаюцца з мовай: — *Што вы тут робіце?* — напусціўся ляснік на хлопцаў (Л. Арабей). Пры звароце да адной асобы **вы** ўжываецца як форма ветлівасці, служыць сродкам выражэння павагі да суб'екта: *Маладзец вы, Андрэй Пятровіч!* (Я. Колас); можа таксама мець абагульнена-асабовае значэнне: *Ці чулі вы, як шуміць вецер у соснах?* (І. Навуменка).

Асабова-ўказальныя займеннікі ўказваюць на асобу, пра якую гавораць, але якая не ўдзельнічае ў размове, ці на прадмет гаворкі: *Сонца ўзыходзіць над лесам. Яно слізгае па вершалінах дрэў і западае ў прагаліны* (Я. Скрыган).

Асабова-ўказальныя займеннікі маюць формы ўсіх трох родаў і формы адзіночнага і множнага ліку. Формы роду гэтых займеннікаў з'яўляюцца сродкам своеасаблівага дапасавання па сэнсе паміж назоўнікам і займеннікам, які замяняе гэты назоўнік: *Бацькі яшчэ не вярнуліся з поля, дзяўчынка была дома адна. Яна ўсё сядзела са сваёй кнігай.*

Зваротны займеннік **сябе** ўказвае на тое, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам суб'ект ці асоба, пра якую ідзе гаворка. Асноўная асаблівасць зваротнага займенніка заключаецца ў тым, што ён не мае назоўнага склону, не мае родавых формаў, яму не ўласціва і катэгорыя ліку. Зваротны займеннік у аднолькавай меры адносіцца да ўсіх трох асоб: *Я дала сабе слова, ты даў сабе слова, ён даў сабе слова.* Зваротны займеннік выступае ў сінтаксічнай функцыі дапаўнення: *Я дакараў сябе і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма...* (М. Федзюковіч); зрэдку — акалічнасці: *Дзяўчынка — у вачах начны паўзмрок — вакол сябе не бачыць нічагуткі* (М. Федзюковіч).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб. Займеннікі *мой, наш, твой, ваш, свой* граматычна характарызуюцца наяўнасцю

формаў роду, ліку, склону. У сказе яны выступаюць у ролі азначэння: *Толькі **наша** з табою расстанне веснім часам успомняць сады* (М. Федзюковіч). *Ні крыўдай, ні скрухай ліхою, — нічым не параню **твой** слых* (Я. Янішчыц).

Займеннік *свой* выражае прыналежнасць дзеючай асобе, абазначанай дзейнікам: *я аддаў **свой** падручнік — ты аддаў **свой** падручнік — ён аддаў **свой** падручнік*.

Для абазначэння прыналежнасці прадмета 3-й асобе выкарыстоўваецца асабовы займеннік 3-й асобы ў родным склоне — *яго, яе, іх*: *Пацалунак быў такі лёгкі, што пастушку здалося, нібы кволы ветрык толькі крануўся **яго** твару* (З. Бядуля).

У сучаснай беларускай мове для ўказання на прыналежнасць трэцяй асобе ўжываюцца таксама словы *ягоны і іхні*: *...Зрываюцца з **ягоных** вуснаў словы — як пераспелыя ягады* (М. Федзюковіч). *Час ад часу ў вершынку перасвітваюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім **іхні** свят...* (Я. Брыль).

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі*, у пэўным кантэксце *столькі, гэтулькі* ўказваюць на прадметы, прыметы прадметаў ці іх колькасць: *Я памылкова сеў не ў **той** вагон, не ў **той** вагон і не на **тым** паўстанку...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* дапасуюцца да назоўнікаў, з якімі звязаны, у родзе, ліку, склоне. Займеннікі *столькі, гэтулькі* катэгорый ліку і роду не маюць.

Асноўнай умовай, якая забяспечвае пэўнасць значэння ўказальных займеннікаў *той, гэты*, у вуснай мове служыць жэст: *Ідзіце ў **той** бок*. У пісьмовай мове пэўнасць канкрэтнага значэння гэтых займеннікаў забяспечваецца кантэкстам: займеннік *гэты* ўказвае на блізкі або вядомы прадмет, а *той* — на аддалены прадмет ці такі, які ўжо быў названы: *Самалёт зноў пачаў кружыцца над **тым** месцам, дзе плыў Мікітка...* (Я. Маўр). *Зелле **гэтае** расло скрозь паўз платы, яно было такое высокае, што дзеці маглі стаяць у ім, схаваўшыся з галавой* (К. Чорны).

Займеннікі *такі, гэтакі* ўказваюць на якасць прадмета, якая мае выдзяляльнае ці ўдакладняльнае значэнне: *Дразды, пераймаючы салаўіныя пералівы, сустракалі ў захапленні рانیцу **такім** адмысловым перасвістам, што звінела ў вушах...*

(І. Пташнікаў). *І адкуль, думалася, гэтакая моц, гэтакі трывалы дух жыве ў балотнай травіне?* (В. Карамазяў).

Займеннік *такі* часта выкарыстоўваецца са значэннем найбольшай ступені праяўлення якасці: *Травінка была такая маленькая, такая нязначная, што ніхто нават не пазіраў на яе...* (Я. Колас).

Займеннікі *такі, гэтакі* могуць паказваць на падабенства якасці двух прадметаў: *Вось адна маладая, але вынослівая хваінка не вытрымала першага шчодрэга снегу, нахілілася. Паглядзела на яе гэтакія ж маладая ялінка і таксама нахілілася...* (А. Кулакоўскі).

Займеннікі *столькі, гэтулькі* служаць для абазначэння колькасці, тоеснай названай раней: *Пяць чалавек капала бульбу і гэтулькі ж чалавек звозіла буракі з поля. Сёння мы прайшлі дзесяць кіламетраў, столькі плануем прайсці і заўтра.*

А з н а ч а л ь н ы я з а й м е н н і к і ўвесь, усякі, сам, самы, кожны, іншы, любы паказваюць на абагульненую, адцягненую якасць або ўласцівасць прадметаў.

Граматычна азначальныя займеннікі характарызуюцца наяўнасцю формаў роду, ліку і склону.

Займеннік *сам* можа ўказваць на асобу ці прадмет, якія без дапамогі іншых, самастойна ўтвараюць дзеянне: *А пасля я маўчаў. Я маўчаў, анямеўшы...* *І цэла само напаўнялася гукамі* (М. Федзюковіч). Гэты займеннік можа ўказваць на асобу, якая асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе: *Сам ён быў партызанскім разведчыкам* (К. Кірэенка). *Сам схадзіў у лес. Нашу пастанову трэба перадаць ёй самой.* Займеннік *сам* можа ўжывацца для таго, каб падкрэсліць значнасць, важнасць асобы або прадмета: *Сам дэкан прысутнічаў на сходзе.* Займеннік *сам* у пазіцыі перад назоўнікам ці асабовым займеннікам указвае на асобу ці прадмет, ужо вядомыя з гутаркі: *Месцамі расціраліся прасторныя даліны рэчак. Самі рэчкі пакручастымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоўваліся ў сваіх высокіх беражках* (Я. Колас).

Займеннік *самы* мае выдзяляльна-ўзмацняльнае значэнне, ён указвае на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з'явы ці праяўлення якасці: *Мне хацелася, даўно хацелася прымірыць*

горад і вёску ў сваёй душы, і гэта была мая **самая** патаемная і **самая** душэўная думка (М. Стральцоў). Найбольш стараліся салаўі — іншы з іх высьвістаў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры **самай** дарозе (Т. Хадкевіч). У першым прыведзеным сказе займеннік **самая** ў спалучэнні з якасным прыметнікам служыць для ўтварэння вышэйшай ступені параўнання, а ў другім сказе ўжываецца для ўдакладнення месца. Займеннік **самы** ў пазіцыі перад назоўнікам можа ўказваць на крайнюю ступень якасці: Яблыкі — **самы** смак.

Займеннік *увесь (уся, усё, усе)* указвае на прадмет з адценнем паўнаты, зборнасці, цэласнасці: *Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *кожны, любы, усякі* выкарыстоўваюцца для вылучэння прадметаў з аднароднай сукупнасці (*кожны з нас, любы з нас, усякі з нас*): *Ствалы разложыстых дубоў імкнуць увысь. **Кожны** з іх заканчваецца мудрагеліста перакручанымі галінамі* (Я. Пархута).

Займеннік *ўсякі* мае яшчэ дадатковае значэнне ‘розны, разнастайны’; займеннік *любы* — ‘усё роўна хто(што)’, займеннік *кожны* — ‘і той, і другі, і трэці’: *У вёсцы ходзяць **усякія** чуткі. Дзень асенняй цеплыні і бясхмар’я панаваў у прыродзе, навяваючы думы пра вечна маладое жыццё і шчасце ў **любую** пару года...* (І. Пташнікаў). *Звычайна **кожны** дождж пахне па-свойму* (Я. Сіпакоў).

Займеннік *іншы (інакшы)* паказвае на адрозненне прыметы, якасці прадмета: *У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць **іншую** форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць адна адну* (І. Шамякін).

Некаторыя азначальныя займеннікі могуць мець у сваім складзе памяншальна-ласкальныя суфіксы: *Так **кожненькі** год і спрачаюцца паміж сабою павучкі* (К. Каліна). *Над **саменькаю** вадою цягнуўся прыгожы шляк сакаўной зеляніны* (Я. Колас). *А тут, у полі, над **саменькай** галавой, цененькім званочкам вызвоньваў нешта сваё жаваранак* (А. Рыбак).

Пы т а л ь н ы я з а й м е н н і к і выражаюць імкненне таго, хто гаворыць, высветліць што-небудзь невядомае:

– *хто? што?* служаць для выражэння запытання пра асобу, прадмет: **Хто** плыве на небе клінам у асенняй цішыні? І ўзгоркам, і далінам **хто** курлыча з вышыні? (В. Жуковіч). А **што** гэта такое, цішыня? (Я. Сіпакоў);

– *які? (якая?, якое?, якія?)* выражае запытанне пра прымету: **Якая** яна, мая зямля? (У. Караткевіч);

– *чый? (чья?, чыё?, чые?)* выражае запытанне пра прыналежнасць: **Чыімі** рукамі ствараліся такія скарбы? (А. Мальдзіс);

– *каторы? (каторая?, каторае?, каторыя?)* выражае запытанне пра парадак прадметаў пры лічэнні: **Каторы** стол прынеслі?

– *колькі?* выражае запытанне пра колькасць: **Колькі** чалавек сёння адсутнічае?

Займеннікі *хто? што? колькі?* не маюць граматычных катэгорый роду і ліку, а *які?, чый?, каторы?* маюць формы роду і ліку.

Займеннікі *хто? што?* патрабуюць ад залежнага дзеяслова-выказніка формы адзіночнага ліку: **Хто** прынясе? **Што** адбываецца ў свеце? Калі дзейнік у сказе выражаны пыталым займенікам *хто?*, то выказнік-дзеяслоў ужываецца ў форме мужчынскага роду: **Хто** цябе пакрыўдзіў? Выказнік мае форму някага роду пры выражэнні дзейніка няпэўным займенікам *што?*: **Што** дапамагло табе?

Адносныя займеннікі *хто, што, які, каторы, чый* служаць для сувязі даданай часткі складаназалежнага сказа з галоўнай часткай. Яны знешне супадаюць з пыталымі займеннікамі і гістарычна паходзяць ад іх, характарызуюцца таксама тымі ж граматычнымі асаблівасцямі, што і пыталыя. У структуры даданай часткі складаназалежнага сказа адносныя займеннікі выступаюць у якасці яго членаў — галоўных і даданых: **Які** госць, такое і частаванне (Прыказка). **Я** прыхіліўся спінаю да маладой асіні і назіраю за дзятлам, **які** ласуецца на бярозцы салодкім сокам (Р. Ігнаценка). **Вось** тады і дрыжыць-трапечацца лістота. **Цяжка** ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, **якія** баялі ёй уначы туманы (І. Пташнікаў). **Дальні** ўзгорак, на **якім** быў пасеяны авёс, засінеў (Т. Хадкевіч).

Слова *каторы* служыць сінонімам слова *які* і ўжываецца ў беларускай мове даволі рэдка: *Цякла тут з лесу невялічка, травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай лазняк, ракітнік абступалі* (Я. Колас).

Адмоўныя займеннікі *ніхто*, *нішто*, *ніякі*, *нічый* указваюць на поўную адсутнасць прадмета як суб'екта ці аб'екта дзеяння, якасці ці прыметы прадмета: *Нічога цікавейшага на свеце не было тады для мяне, як прыўзняць заслоны сінечы і зазірнуць за яе рубяжы* (Я. Колас). У яе няма *ніякага* пачуцця меры.

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных прыдапамозе прыстаўкі *ні-*: *які* → *ніякі*, *хто* → *ніхто*, *чый* → *нічый*, *што* → *нішто*. Адмоўныя займеннікі ўжываюцца толькі ў адмоўных сказах, у якіх ужо ёсць словы *нельга*, *няма*, *не*: *Навальніцы ўчора днём ніхто не чакаў* (І. Пташнікаў). *І здаецца, што на свеце нічога больш няма* (І. Пташнікаў). *Нельга нічога сказаць*.

Няпэўныя займеннікі *нехта*, *нешта*, *хто-небудзь*, *абы-што*, *абы-чый*, *абы-які*, *што-небудзь*, *нейкі*, *нечы*, *чый-небудзь*, *які-небудзь*, *некаторы*, *хтосьці* ўказваюць на невядомыя асобы, прадметы, няпэўныя прыметы: *Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыталі вяршынкамі да самае зямлі...* (М. Лынькоў). *З кожным лістком у мяне звязана нешта дарагое і блізкае сэрцу* (Р. Ігнаценка). *Сапраўды, ляжыць каля плота штосьці кругленькае, зялёнае, паласатае* (А. Якімовіч). *Было ў той бесклапотнай радасці нешта юначае, даверлівае і абнадзейлівае. Спадзявалася ў нешта вельмі харошае* (І. Мележ). Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных прыдапамозе прыставак *не-*, *абы-* і постфіксаў *-сь*, *-сьці*, *-небудзь*: *што* → *нешта*, *каторы* → *некаторы*, *чый* → *абы-чый*, *што* → *абы-што*, *што* → *што-небудзь*, *хто* → *хтось*, *які* → *якісьці*.

Займеннікі з постфіксам *-небудзь* ужываюцца тады, калі гаворка ідзе пра зусім невядомыя як для гаворачага, так і для іншых асобу ці прадмет: *Заставалася адна надзея, што ўбачыць і пачуе хлопчыка хто-небудзь у полі* (Я. Маўр). *Хочацца што-небудзь прытомніць, пазнаць, паглядзець* (Я. Скрыган).

У займенніках з прыстаўкай *абы-* няпэўнасць нярэдка спалучаецца з адмоўнай характарыстыкай гэтай асобы ці прадмета: *Хто з нас абы-чаго не плёў, у што і сам не вельмі верыў?* (С. Грахоўскі).

Для няпэўных займеннікаў уласцівы тыя ж граматычныя асаблівасці, што і для пыталых: *нехта, нешта, хто-небудзь, абы-што, абы-хто, што-небудзь, хтосьці, штосьці* не маюць формаў роду і ліку; *нейкі, чый-небудзь, некаторы, нечы, які-небудзь, абы-чый, абы-які* маюць формы роду і ліку.

Да няпэўных адносяцца складаныя займеннікі *той-сёй, сякі-такі, хто-нікто, што-нішто*, утвораныя ў выніку аб'яднання ў адно слова пыталых і адмоўнага займенніка ці ўказальнага займенніка і слова *сёй, сёе, сякі*: *Хто-нікто развязаў рюкзак, каб падсілкавацца* (У. Шахавец). *І хоць дзядуля ўжо старэнькі і слабы, але з лесам яшчэ не расцецца, тое-сёе робіць у ім* (Р. Ігнаценка).

Са значэннем няпэўных займеннікаў могуць ужывацца пыталыя займеннікі, калі яны не выражаюць пытання: *Нішто жывое не траціць цяпер дарэмна гэтых апошніх залатых дзянькоў. Хто назапашвае на зіму кармы, хто спяшаецца цёплае жыллё ўладкаваць, хто проста жыруе, набіраецца сілы* (Р. Ігнаценка).

Гласарый

Адмоўныя займеннікі ўказваюць на адсутнасць асоб, прадметаў, прымет ці колькасці.

Адносныя займеннікі служаць для выражэння сэнсавых і граматычных адносін паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа.

Азначальныя займеннікі выражаюць абагульненую якасць або маюць выдзяляльны сэнс.

Асабовыя займеннікі выражаюць адносіны асобы да таго, хто гаворыць.

Займеннік — частціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыметы ці колькасць, не называючы іх.

Займеннікі-лічэбнікі — гэта такія займеннікі, для якіх характэрна абагульнена-колькаснае значэнне.

Займеннікі-назоўнікі — гэта такія займеннікі, для якіх характэрна абагульнена-прадметнае значэнне.

Займеннікі-прыметнікі — гэта такія займеннікі, для якіх уласціва абагульнена-якаснае значэнне.

Зваротны займеннік ўказвае на адносіны ўтваральніка дзеяння да самога сябе.

Няпэўныя займеннікі ўказваюць на невядомыя, няпэўныя прадметы, прыметы, якасці, колькасць.

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб.

Пытальныя займеннікі служаць для выражэння пытання пра асобы, істоты, прадметы, іх якасці ці прыналежнасць.

Указальныя займеннікі ўказваюць на пэўныя прадметы, іх якасці і колькасць.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая часціна мовы называецца займеннікам?
2. Укажыце на характэрныя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці займеннікаў.
3. Назавіце часціны мовы, якія ў адпаведным кантэксце набываюць функцыянальнае значэнне займеннікаў?
4. У якія часціны мовы могуць пераходзіць займеннікі?
5. На якія групы падзяляюцца займеннікі па іх суадносінах з іншымі часцінамі мовы?
6. Назавіце разрады займеннікаў паводле значэння. Прывядзіце прыклады.
7. У чым адметнасць асабовых займеннікаў і зваротнага займенніка *сябе*?
8. Ахарактарызуйце прыналежныя і ўказальныя займеннікі.
9. Ахарактарызуйце азначальныя займеннікі.
10. Што маюць агульнае і чым адрозніваюцца пытальныя і адносныя займеннікі?
11. З дапамогай якіх прыставак і постфіксаў утвараюцца няпэўныя і адмоўныя займеннікі? Якое значэнне маюць гэтыя займеннікі?

Трэнерг уменняў

Заданне 1. Знайдзіце ў сказах займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму і сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Вось тады і дрыжыць-трапечацца лістота, цяжка ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, якія баялі ёй уначы туманы (*І. Пташнікаў*). 2. Ад зялёнай паласы ярыны, што віднелася далёка справа, паўз сасоннік хутка бег цень хмаркі (*І. Шамякін*). 3. Разбрыліся па свеце і будні, і святы... І не знаю — на шчасце сваё ці бяду — я ўвесь час адмаўляю тваю вінаватасць, ты

сцвярджаеш маю правату (*М. Федзюковіч*). 4. Навечна сэрцу блізкі самы — у любую кінь далечыню — той кут, дзе дарагое «мама» прамовіў я ўпершыню (*Д. Сасеў*). 5. Было ў той нядумнай, бесклапотнай радасці нешта на дзіва юначае, даверлівае і абнадзейлівае. Спадзявалася ў нешта вельмі харошае (*І. Мележ*). 6. Ляціць і ляціць ва ўсе бакі заўзятая песенька-заклік. Неўзабаве яе падхопліваюць іншыя птушкі (*Р. Ігнаценка*). 7. Нікая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам (*Я. Колас*). 8. І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці? (*Я. Сіпакоў*). 9. Была б толькі палонка, якая б не замярзала зімой, дзе можна сякі-такі корм здабыць (*Р. Ігнаценка*). 10. Росы бываюць раніцаю такія халодныя, што аж дубеюць босыя ногі пастушкоў (*М. Лынькоў*).

Заданне 2. Прачытайце прыказкі, растлумачце іх сэнс. Назавіце займеннікі, укажыце, да якога разраду паводле значэння яны адносяцца.

1. Праца нікога не ганьбіць 2. Хто пытае, той не блудзіць. 3. Шкадную цябе, ды не так, як сябе. 4. Што ў лесе родзіцца, у двары згодзіцца. 5. Нікому свайго розуму не ўставіш. 6. Чаму навучышся, за плячыма насіць не будзеш. 7. Ніхто сам сабе не вораг. 8. Якая птушка, такое і гняздзечка. 9. Усякай птушцы сваё гняздо міла. 10. Трэба ўлетку назбіраць, каб узімку было што жаваць.

Заданне 3. Устанавіце адпаведнасць паміж займеннікамі і часцінамі мовы, з якімі яны суадносяцца.

1. А можа, каму цікава паслухаць, як звоняць лясныя званочкі (*А. Кулакоўскі*). 2. Усё лета рыжым полымем гойсала вавёрка з дрэва на дрэва, быццам нельга было прыдумаць іншага занятку (*А. Васілевіч*). 3. — Скажы, Параска, калі ласка, якую ты чытала казку? (*Э. Агняцвет*). 4. У баку ад вёскі, ад людзей, сярод соннай прасторы снягоў чырванее невысокі гранёны слупок. На ім безліч разоў налепліваецца шапка снегу і столькі ж разоў вецер здзімае яе (*М. Ракітны*). 5. Ніхто не

мога зразумела растлумачыць, чаму начная фіялка зберагае свой водар для чэрвеньскіх вечароў (*М. Ракітны*). 6. Ёй нават здавалася чамусьці тады, што гукі музыкі былі каляровыя (*Я. Сінакоў*). 7. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту прагалінку завітае ды журавінамі пачастуецца (*Р. Ігнаценка*). 8. Калі дзеля паэзіі жывеш і духу той паэзіі адданы, — тады ніякіх не існуе меж паміж табой і поклічам жаданым (*Л. Дранько-Майсюк*). 9. Зноў у сэрцы выпелі завеі ад чых балесных, крыўдных слоў і каму твае струменяць веі зорнапрахалоднае святло? (*М. Федзюковіч*). 10. ...І хоць ніхто не знаў яшчэ, якое нам выпрабаванне аднойчы лёс наканаваў, я прывітаў тваё каханне, бо сам таксама пакахаў (*М. Федзюковіч*).

Заданне 4. Спішыце сказы. Падкрэсліце асабовыя займеннікі. Вызначце, у якім значэнні яны ўжыты.

1. Як у люстэрка, глядзіся ты ў прыроду, чалавек, і бярэш ад яе і душэўнасць, і ласку, і мудрасць (*Я. Скрыган*). 2. Развітаўшыся з невялічкай чыгуначнай станцыяй і пакрочыўшы на паўднёвы захад, вы болей не ўбачыце ні хваіны, ні бярэзінкі, ні прывычнага для вока беларуса балотца (*Р. Сабаленка*). 3. Ты яму кажаш, а ён сваё нясе (*Прыказка*). 4. Нарэшце, можа, прыйдзе ён, доўгачаканы, першы за гэту вясну дождж (*В. Вітка*). 5. Ці заўважалі вы, якія расліны і травы першымі выбіваюцца з-пад зямлі ў раннюю веснавую пару? (*Л. Кацкевіч*). 6. Прызнаюся, найбольш я любіў прыходзіць у гэты лес адзін, асабліва на схіле лета, пад восень (*М. Шыманскі*). 7. Мой субяседнік засмяўся ды і пытаецца: «Няўжо вы не ведаеце, дзе знаходзіцца Саратаўшчына? Вы жартуеце, зразумела...» (*А. Гардзіцкі*). 8. Як мы да людзей, так і людзі да нас (*Прыказка*). 9. Сапраўды, падняўшыся на невялічкі грудок, у дзівосным абрамленні дубоў, сосен, ялін мы ўбачым легендарную Свіцязь — адзін з найлепшых помнікаў беларускай прыроды (*С. Александровіч*). 10. Дзе б ты ні быў, вабяць да сябе крыніцы твайго маленства, тыя струменьчыкі, што не ведаюць спакою, што заўсёды ў няспынным руху (*В. Шымук*).

Заданне 5. Вызначце разрад займеннікаў па значэнні. Утварыце словазлучэнні, выкарыстаўшы прыведзеныя формы займеннікаў.

Самому, самаму, майго, таго, столькі, нікім, некім, некаторых, ім, ні ў кога, пры кім-небудзь, з чымсьці.

Заданне 6. Пастаўце займеннікі ў пачатковую форму.

Сабою, нас, нічым, ні за кога, абы-каго, нечым, усяго, самім, ні за што, нічыйму, самага, ні аб кім, ні з чым, вамі, аб чымсьці, каму ж небудзь, абы ў каго, ніякаму.

Заданне 7. Выпішыце словазлучэнні «назоўнік + займеннік». Вызначце від сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях.

1. Сосны і яліны, кучаравыя бярозы глядзяць у вадзі, як у люстра, і кроны іх адбіваюцца ў ціхай плыні (*Т. Хадкевіч*). 2. Золкія, з лёгкімі замаразкамі ночы прыспешылі развітанне дрэў са сваім летнім уборам (*М. Паслядовіч*). 3. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных арака, якім так і стаяць у лесе да самай вясны, пакуль цёплае сонца не распрастае іх прымерзлых да зямлі ствалін (*М. Лынькоў*). 4. Але, як і штогод, для кожнага чалавека вясна прынесла нешта новае, адметнае, непаўторнае... (*Т. Хадкевіч*). 5. Лёгка і мякка слізгаюць палазы, пакідаючы за сабой на некранутай белі дзве раўнюючкія паласы (*М. Машара*). 6. Нідзе яшчэ не даводзілася мне дыхаць такім свежым паветрам (*В. Вольскі*). 7. Чарнее ўдалечыні арка жалезнага моста, да якога павольна набліжаецца белы параходзік (*І. Навуменка*). 8. Я не ведаю, пра што думаў, што ўспамінаў Броўка, а вось мне тады востра і ясна адчулася прывязанасць яго да роднага кутка (*Б. Сачанка*). 9. Запыліў арэшнік, і вакол яго расплываюцца воблачкі жаўтавата-зялёнага пылку (*А. Курскоў*). 10. Аўтобус збочыў з галоўнай дарогі і, падскокваючы на карэнні, што выбівалася з-пад наезджанай зямлі, уехаў у лес (*В. Вольскі*).

Заданне 8. Вызначце, у якіх словазлучэннях выдзеленыя займеннікі адносяцца да прыналежных.

На **яе** твары, **іх** перамога, глядзіць на **іх**, спатрэбілася **яму**, **яны** падбеглі, **яго** рост, бегаў каля **іх**, з **ім** заўсёды весела, **іх** нельга спыняць, **яе** цёплая рука, кніжка **яго** не радавала, **яго** думкі, губы **яго** задрыжалі ад гневу, аднагрупніцы паважалі **яе**, **яе** сябры.

Заданне 9. Спішыце сказы. Вызначце, да якога разраду паводле значэння адносяцца выдзеленыя займеннікі.

1. Не здзіўляйцеся тымчасова, што для **іх**, для дзяцей, пішу: я званочак **іх** роднага слова птушаняткам ля сэрца нашу (*М. Чарняўскі*). 2. І тады я зразумеў: з шэрай зязюлі, з **яе** самотнага голасу, з чырвоных маладых яловых шышак пачынаецца цёплая вясна... (*А. Бялевіч*). 3. Уся пекната летняй зямлі адбілася ў **яго** песні (*З. Бядуля*). 4. Вясёлка над Дзвіной паднялася ўгору, колеры **яе** набляклі і неўзабаве рассяліся зусім (*Т. Хадкевіч*). 5. І тут **яго** воку трапілася такое відовішча, якое ён бачыў першы раз у сваім жыцці (*М. Лынькоў*). 6. Я іншага шчасця не знаю і ведаць **яго** не хачу (*Я. Янішчыц*). 7. Чалавек — частка прыроды, **яе** дзіця, і ва ўсёй сваёй дзейнасці ён свядома або міжволі вучыцца ў **яе**, пераймае **яе** (*У. Сверхкуноў*). 8. Стварэнне адважнае мары купаецца ў хвалях зары; **яе** субяседнікі — хмары, грамы і маланкі — сябры (*М. Федзюковіч*). 9. Калі памірае мова народа, паміраюць **яго** песні, казкі і паданні (*В. Вітка*). 10. А вось адзінокі клён стаіць. Віецца Восень каля **яго**, кружыць, фарбуе **яго** галінкі... (*В. Кукса*).

Заданне 10. Прачытайце, пастаўце займеннік *сябе* ў адпаведным склоне. Вызначце, якую сінтаксічную ролю ён выконвае.

1. Алесь штосьці чытаў, шаптаў ... нешта пад нос, круціўся і штурхаў брата (*С. Александровіч*). 2. Знаю, будзеш нешта зноў казаць і вініць ... за безразважнасць... (*М. Федзюковіч*). 3. Я дакараў ... і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма... (*М. Федзюковіч*). 4. Лягчэй казаць пра нешта і плысці на хвалі спадарожнай да

спачыну, цяжэй маўчаць і думаць пра айчыну і марыць у ... яе знайсці (*Л. Дранько-Майсюк*). 5. Цяжка ўявіць ... чалавека без гісторыі, без кроўных сувязей з роднай зямлёй (*В. Вітка*). 6. Хіба можна адчуваць ... у радасці, калі побач камусьці сумна і адзінока? (*У. Ліпскі*). 7. Нікуды ад ... не ўцячэш ты, да чужой не прывыкнеш хады (*Я. Янішчыц*). 8. Я з ... прывезла толькі ліру скрозь імжу, скрозь ранішні туман (*Я. Янішчыц*). 9. Так абжываю новы край, свабодны і бязлюдны! Я пакараў ... — карай і ты ... ў дзень судны (*М. Федзюковіч*). 10. Адзінока за вёскаю, нават крыху не па ... ад гэтай велічнай палявой бясконцасці і маўкліваці (*А. Жук*).

Заданне 11. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх азначальны займеннік *сам* (*сама, само, самі*), акрэсліце яго значэнне.

1. Расцерушыла ночка свой цёплы пыл, распляла над зямлёю свае чорныя косы, а сама, як маці, прытаілася ў лесе, каб вартаваць і ахоўваць сон людзей і сон прыроды (*Я. Колас*). 2. І як чалавек уплывае сваёй дзейнасцю, самім фактам свайго існавання на прыроду, так і прырода ўплывае на Яго (*В. Вольскі*). 3. З гэтага часу Валя падружылася з піяніна, падыходзіла да яго сама і ахвотна іграла (*Я. Сіпакоў*). 4. Выходзячы ад Шабеты, поўная вялікай трывогі за Васіля, які зноў зрабіўся самым дарагім у свеце, яна раптам на ганку ўбачыла яго самога (*І. Мележ*). 5. Само яснае сонейка ледзь-ледзь прапускала залатыя косы, якія пранікалі толькі да палавіны (*Я. Колас*). 6. Пасля кожнага чалавека сярод людзей застаецца памяць. Неаднолькавая яна для ўсіх, як і самі людзі неаднолькавыя (*А. Ненадавец*). 7. Але і гэта галіна — сама радасць для мясцовых дзяцей (*Я. Пархута*). 8. Сам генерал павітаўся з салдатамі. 9. Анучы ўраз прамоклі, калошыны знізу таксама сталі мокрыя, і ногі зрабіліся важчэйшыя, быццам самі набраклі вадою (*І. Мележ*). 10. Сонечная цяплынь, чыстае паветра, звон радасных песень жаваранкаў абуджалі такі настрой, што і самому хацелася ўзляцець у сіню неба і заспяваць песню (*З. Бяспалы*).

Заданне 12. На месцы пропускау запішыце займеннікі *самы* або *сам* у патрэбным склоне. Пастаўце націск.

1. Сапраўднаму рыбаку не трэба тое, што ... даецца ў рукі (*К. Кірэенка*). 2. Каля ... берага б'е з-пад зямлі крыніца з серабрыстай сцюдзёнай вадой (*В. Вольскі*). 3. Найбольш стараліся салаўі — іншы з іх высвістваў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры ... дарозе (*Т. Хадкевіч*). 4. Народная мудрасць кажа, што сябры — ... вялікае багацце, і, слухаючы яе, можна падумаць, што ніхто не мае іх удосталь (*У. Калеснік*). 5. Шэры заяц кудысьці бег, а перад ... бярозкай ён раптам спыніўся, стаў слупком, павадзіў доўгімі вушамі (*Р. Ігнаценка*). 6. Плюскочучы, вада бегла струменьчыкам, а каровы, чуючы гэты звонкі плёскат, ... брылі сюды на вадапой (*І. Грамовіч*). 7. Вострая вершаліна яліны, здаецца, упіралася ў ... неба (*П. Рунец*). 8. Маці ўспомніла Лявона, які ён быў у тыя ваенныя гады і які астаўся назаўсёды, бачыла сябе ... побач з ім — таксама маладую і здаровую (*А. Кудравец*). 9. І першы раз за апошнія чатыры тыдні яна ... ўстала з пасцелі (*Ф. Янкоўскі*). 10. Блізкасць пушчы адчуваецца не толькі над ракой, берагі якое завалены падрыхтаванай для сплаву драўнінай, але і ў ... гарадку (*Я. Брыль*).

Заданне 13. Прачытайце сказы. Акрэсліце семантыку азначальных займеннікаў.

1. На былым пажарышчы зазелянелі маладыя бярозкі, палез сям-там ельнік, пайшла ўсякая лясная драбязя (*Я. Васілёнак*). 2. Крышачку ўзрушання, узаемна прыветлівыя, настаўнікі з жартамі сустракалі кожнага свайго калегу (*І. Шамякін*). 3. Уперадзе, каля самай дарогі, стаяў лясок, пераважна бярозавы (*Я. Колас*). 4. Без канца можна ехаць па сёлавых дарогах і ніколі не пераставаць любавацца ўсім наваколлем (*Я. Скрыган*). 5. Луг, знізу яшчэ ўчора зялёны, вясёлы ад кветак і травы, быў цяпер зусім іншым (*В. Хліманаў*). 6. Яна і сама з прыемнасцю палётала б разам з дзецьмі, каб не балела крыло (*М. Ткачоў*). 7. Астатнія ляжалі на краі балота ў бярэзніку, бо трэба быць

готовымі да любых нечаканасцей (*І. Шамякін*). 8. Майскае сонца высока стаяла ў ясным небе, кідала на зямлю снапы гарачых прамянёў і залівала асляпляючым бляскам увесь свет (*Я. Колас*). 9. У любую пару года здзіўляе навізна ўражанняў і радуюць нечаканыя сустрэчы з ляснымі жыхарамі (*А. Алешка*). 10. Уся дарога ўздоўж берага была ўсыпана зламаным голлем (*В. Вольскі*).

Заданне 14. Спішыце сказы. Вызначце, пыталыныя ці адносныя займеннікі выкарыстаны ў сказах.

1. — Бура, — застагналі Карані. — Што ты зрабіла з намі? (*Л. Прокша*). 2. Усю дарогу праз лес мяне суправаджала нябачная птушка тоненькім жалобным плачам. Што яна страціла? Па чым плача? (*І. Шамякін*). 3. Сонца вісела над бярозавым гаем, што ажно сінеў па той бок калгаснага поля, якое горбілася ля самай вёскі (*І. Чыгрынаў*). 4. Шумелі патокі вады, якія ліліся цяпер з неба суцэльнай заслонай (*В. Вольскі*). 5. Што хаваецца за заслонай сінечы-смугі? Якія праявы, якія людзі сустрэнуцца мне на шляху вандравання? Праз якія абшары зямлі пройдуць пуцявіны і куды яны прывядуць? (*Я. Колас*). 6. А я жылася з тым, чаго чакаю, пра што вядома спорнаму пярэ (*Я. Янішчыц*). 7. Што без агню гарыць-палае, ліе святло ў маё аконца? (*М. Федзюковіч*). 8. Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь? (*Я. Пархута*). 9. Ты зразумееш потым, упэўніцца як след: хто вырас бесклапотна, таму чужы наш свет!.. (*М. Федзюковіч*). 10. Якую ж песню выткаць мне, знайсці якія гамы? (*Я. Янішчыц*).

Заданне 15. Перакладзіце на беларускую мову наступныя спалучэнні слоў.

Нечего делать, некому послать письмо, кое-кто из почтальонов, кое-какие новости, не на чем ехать, ждать было некого, кое-кому не понравится, не с кем заговорить, кое с кем поссорился, нечому верить, в чём-то сомневаться, некем заменить, нечего рассуждать,

не с кем посоветоваться, не с кем сравнить, ждать некого, мне нечего больше жалеть.

Заданне 16. Спішыце, падкрэсліце няпэўныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю, акрэсліце іх марфалагічныя асаблівасці.

1. Тады ходзіш задумлівы, з нейкім дзіўным пачуццём, якому цяжка шукаць тлумачэння. Ходзіш і чагосьці чакаеш (*Я. Сіпакоў*). 2. Кожнай знічкай чыйсь лёс адзначаны (*М. Федзюковіч*). 3. Так, кожная цікавая гісторыя чымсьці падобная на сон (*А. Якімовіч*). 4. Валя запомніла санату пасвойму, развучыла, штосьці нават дадаўшы ад сябе (*Я. Сіпакоў*). 5. Ubачыўшы, што сабака нешта пачуў, чалавек насцярожыўся і, трымаючы стрэльбу напаягове, пачаў паціху набліжацца (*І. Грамовіч*). 6. Здаецца, хтосьці майстэрскай рукой уставіў вялікае люстэрка ў зеляніну змешанага лесу (*Л. Мірачыцкі*). 7. Вера не абцяжарвала ніколі сваёй прысутнасцю, не чакала, каб падхоплівалася кожнае яе слова, падкрэслівалася яе неабходнасць у чым-небудзь... (*М. Лужанін*). 8. Цяпер трэба было як-небудзь павініцца перад людзьмі, паказаць, што яна не абы-хто, што яна шануе сваю славу, людзей і людскія звычаі (*І. Мележ*). 9. Пахістваючыся, крыху горбячыся, хмурачы яшчэ дзіцячы лоб, Васіль міжвольна прыгадаў, дзе і калі Ганна казала што-небудзь крыўднае... (*І. Мележ*). 10. У двары на лавачках сядзелі жанчыны, мужчыны сумавалі побач з імі: курылі, нізка ўгнуўшы плечы, пыхкаючы дымам сабе ў кулак — той-сёй быў без кашулі, у майцы (*М. Стральцоў*).

Заданне 17. Спішыце сказы, падкрэсліце адносныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю ў сказе.

1. На ціхай вадзе рэк і рэчак, над якімі сям-там грукочуць бяссонныя млыны, раскашуюцца сытыя свойскія качкі... (*Я. Брыль*). 2. Многа ракаў, якіх мы лавілі «сакаўкай», а пасля оптам пяклі ў прысаку вогнішча (*Я. Брыль*). 3. Над вадою слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі

прагляне сонца (А. Жук). 4. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем... (І. Навуменка). 5. Потым бадзёры марозік, якім вельмі ж ужо яршыста дыхаецца, падмарозіць поле... (Я. Сінакоў). 6. На вуліцы ляжалі горы снегу з самымі вычварнымі паветкамі і карнізамі, якіх не патрапіць вылепіць самы здольны скульптар (Я. Колас). 7. На тым баку, што выходзіў на ўсход, цягнуўся цэлы шырачэзны пас дубкоў (Я. Колас). 8. За ракой, на зялёнай прасторы, што канчаецца на даляглядзе цёмнай сцяною лесу, ходзіць калгасны статак (Я. Брыль). 9. О, каб мне расказала дарога, што трымціць і звініць, бы струна, ля чыйго я спынюся парога, хто за мной назірае з акна (М. Федзюковіч). 10. Раніцы былі халодныя і бліскучыя ад дробнага інею, што ўсцілаў зямлю, стрэхі і платы (А. Чарнышэвіч).

Заданне 18. Спішыце сказы, вызначце ў выдзеленых займенніках іх разрад паводле значэння.

1. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без **ніякай** восені і зімы, без **ніякага** перапынку (І. Навуменка). 2. Парой я чую голас чалавека, у **якім** няма амаль **нічога** чалавечага... (М. Федзюковіч). 3. Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, **што** раптам з'явіўся перад вачамі на дарозе (І. Шамякін). 4. Кожную ноч падалі зоркі. Зрываліся над самым дваром і ляцелі аж на лес, пакідаючы за сабой жоўценькую вузенькую нітку, нібы **хто** хуценька шоргаў сярнічкай па чорным ад сажы чалесніку ў печы (І. Пташнікаў). 5. Углядаюся ў сляды размытыя і ўваходжу ў шэры сад — нібыта я саду **чым** змагу дапамагчы (М. Федзюковіч). 6. Хіба **каму** вядома, з **чым** можа параўнаць дзяўчына ў шчаслівы час кахання маладзік... Са мной, магчыма, бо сядзеў я побач, ці з тым вянком, **што** недзе ў хвалях знік (М. Федзюковіч). 7. Усяго-ўсяго, **што** ёсць і **чаго** няма на свеце, чакаў я ад гэтага незвычайнага турыста (А. Якімовіч). 8. Міне зіма — і новыя зязюлі разбудзяць тых нявінных салаўёў, **што** пад тваімі кронамі заснулі (М. Федзюковіч). 9. Яшчэ ў аўтобусе, калі яго абьякавы позірк затрымаўся чамусьці на звычайным краявідзе,

што прамільгнуў паўз акно, яму неяк нечакана падумалася, што гэты краявід, звычайны для яго, **некаму** такі родны і жаданы (Я. Сіпакоў).

Заданне 19. Спішыце сказы. Вызначце, якой часцінай мовы з’ўляюцца выдзеленыя словы.

1. Павінен **кожны** вычарпаць да дна, што лёс паслаў... (М. Федзюковіч). 2. Прырода непрыкметна будзіць тыя сілы, якія дрэмлюць у кожнага, як бы кліча: скажы сваё «**я**» (А. Якімовіч). 3. І перш за ўсё памяць маёй зямлі — **гэта** людзі і іх вечная, неўміручая праца (У. Караткевіч). 4. Мы ўзялі іх сабе ў спадарожнікі і падаліся на **другія** лясныя палянкі (М. Вышынскі). 5. Я верыў... Я цыгаркі **ўсё** смаліў (М. Федзюковіч). 6. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце **ўсё** новыя і новыя дзівы (Я. Скрыган). 7. А ноч **усё** гусцей насоўвалася на зямлю (Я. Колас). 8. Нейк ранней восенню на **адной** невяліччай палескай чыгуначнай станцыі чалавек у форме ваеннага на хаду саскочыў з падножкі таварняка (У. Краўчанка). 9. Многа разоў лось праходзіў тут, але **такое** трапілася яму на вочы ўпершыню (Р. Ігнаценка). 10. А кожны касмічны палёт — **гэта** перш за ўсё праца, праца цяжкая, упартая, адказная (П. Клімук). 11. І ніхто не асмеліцца вымавіць «**я**» (А. Бадак).

Тэма 4.2

СКЛАНЕННЕ І ПРАВАПІС ЗАЙМЕННІКАЎ

4.2.1 Скланенне займеннікаў

Асабовыя займеннікі *я, мы, ты, вы* пры скланенні маюць суплетывныя асновы ва ўскосных склонах. Займеннікі *мы, вы* ў родным, вінавальным і месным склонах маюць канчаток *-ас*. У творным склоне адзіночнага ліку займеннікі *я, ты* маюць варыянтныя канчаткі: *мною (мною), табой (табою)*. Будзеш ляжаць і як не спяваць ад усведамлення, што, нарэшце, не

размінулася з **табою** ічасце і падпільнавала вось тут, на далёкім ад бойкіх дарог лузе (Я. Сіпакоў).

Асабова-ўказальныя займеннікі *ён, яно, яна, яны* ва ўскосных склонах таксама маюць суплетыўныя асновы. Ва ўсіх ускосных склонах вылучаецца аснова [j-]: [j-a]го, [j-a]му; [j-i]м, [j-i]х; [j-a]е, [j-o]й. Займенніку *яна* ў форме творнага склону ўласцівы варыянтныя канчаткі: *ёй, ёю*. *Спыняўся, уражаны адкрыццём: колькі той зёлкі, а мае свой кубелец і накрыўку для яго, а пад ёю, як у скрыні мука, пылок...* (А. Кудравец).

Зваротны займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону і скланяецца аналагічна займенніку *ты*. У творным склоне адзіночнага ліку гэты займеннік мае варыянтныя канчаткі: *сабой (сабою)*. *А гэта проста радасць. Радасць чалавека, якому ўсё ж сяды-тады не шкодзіць пабыць толькі сам-насам з сабою* (Я. Сіпакоў).

Займеннікі ўказальныя (*гэты, той, такі*), прыналежныя (*мой, твой, свой, наш, ваш*), азначальныя (*кожны, іншы, усякі*), пыталныя і адносныя (*які, каторы*) і ўтвораныя ад іх адмоўныя і няпэўныя займеннікі скланяюцца, як прыметнікі з цвёрдай, мяккай ці з асновай на *г, к, х*.

Займеннік жаночага роду адзіночнага ліку *гэта* ў назоўным і вінавальным склонах мае паралельна з формай *гэта, гэту* менш ужывальныя формы *гэтая, гэтую*: *І часам, нібы для таго, каб падслухаць гэту неўгамаваную балбатню, садзіліся на самую вяршыню лясныя пляткаркі-сарокі...* (М. Паслядовіч). *Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай урэзацца раптам клін палавеючага духмянага жыта* (Я. Брыль). У ніякім родзе побач з формай *гэта* сустракаецца *гэтае*: *Гэта буханне на далёкай адлегласці будзіла лясы, прыдаючы агульнаму настрою Палесся асаблівыя тоны* (Я. Колас). *Я гляджу цяпер, як гэтае выцерабленае балота лягло далёка роўным галам сенажаці* (Я. Скрыган).

У мастацкіх творах побач з формай роднага склону адзіночнага ліку *той, гэтай, такой* сустракаецца форма *тое (тае), гэтае, такое*: *Я помню і люблю яго з тае пары, як пачаў помніць сябе* (У. Баркоў). У творным склоне адзіночнага ліку

займеннікам жаночага роду *гэта, тая, такая* ўласцівы варыянтныя канчаткі: *гэтай — гэтую, той — тою, такой — такою*. *Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля гэтага сабраўся і тою ж самаю дарогаю пайшоў назад...* (А. Жук).

Прыналежныя займеннікі жаночага роду *мая, твая, свая, наша, ваша* ў родным склоне побач з асноўнай формай *маёй, тваёй, сваёй, нашай* маюць менш пашыраныя формы *мае, твае, свае, нашае, вашае*: *Пад полудзень Мурза прыбег да нашай вышкі з сумкаю ў зубах* (А. Пальчэўскі). *Было дзяцей блізу нашае хаты шасцёра-сямёра, прычым больш-менш аднаго ўзросту* (У. Дубоўка). Гэтыя займеннікі ў вінавальным склоне маюць паралельна з формамі *нашу, вашу, наша, ваша, нашы, вашы* менш пашыраныя формы *нашу, вашую, нашае, вашае, нашыя, вашыя*: *Словам, на нашу долю дасталася шмат мясцін, дзе ўжо не было як спадзявацца, што лес вырасце сам сабою, трэба было яго саджаць* (У. Баркоў).

Займеннікі жаночага роду ў творным склоне маюць варыянтныя канчаткі: *сваёй — сваёю, нашай — нашаю, тваёй — тваёю*. *Праходзяць дні, ідуць сваёю чарадою зімы і леты з іх халадамі і смякотамі, з іх бурамі і навальніцамі, а яны спакойныя, як чалавек...* (Я. Колас). *Заўтра нам у школу... Развітацца трэба з тымі, з кім гулялі летняю парой: з нашым шумным лесам, з нашым сінім небам, з нашаю блакітнаю быстраю ракой* (П. Глебка).

Трэба адрозніваць скланенне азначальных займеннікаў *самы, сам*: *самы* скланяецца, як прыметнік з цвёрдай асновай, прычым націск захоўваецца на аснове (Р. *самага*, Д. *самаму*, Т. *самым*), а *сам* скланяецца падобна прыметнікам з асновай на *г, к, х* (націск на канчатку): Р. *самога*, Д. *самому*, Т. *самім*.

Пытальныя і адносныя займеннікі *хто, што*, няпэўныя займеннікі *нехта, нешта* і адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто* скланяюцца, як указальны займеннік *той*. Гэтыя займеннікі маюць суплетыўныя асновы.

Няпэўныя займеннікі *хтосьці, штосьці, якімсьці, хто-небудзь, чый-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-які* скланяюцца, як адпаведныя пытальныя займеннікі *хто, што, які, чый*.

Няпэўныя займеннікі *сёй-той, такі-сякі* скланяюцца, як указальныя займеннікі, а няпэўныя займеннікі *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, чый-нічый* — як адпаведныя пытална-адносныя і адмоўныя. Пры скланенні змяняюцца абедзве часткі.

4.2.2 Правапіс займеннікаў

Займеннікі пішуцца разам, асобна і праз злучок:

1. У адмоўных і няпэўных займенніках прыстаўкі **ні-, не-** пішуцца разам: *ніхто, нішто, ніякі, нічый; нешта, нехта, нейкі, нечы*.

2. У няпэўных займенніках прыстаўка **абы-** і постфікс **-небудзь** пішуцца праз злучок: *абы-хто, абы-які, што-небудзь, чый-небудзь*.

3. Калі пры адмоўных і няпэўных займенніках ва ўскосных склонах ёсць прыназоўнікі, то тады **ні-, абы-** пішуцца асобна, у тры словы: *нікога — ні ў кога, абы-каго — абы ў каго, нічым — ні з чым не параўнаць, нікім — ні з кім не паспелі перагаварыць*. Прыназоўнік без ставіцца перад адмоўнымі займеннікамі і пішацца з імі асобна: *без ніякіх умоў, без нічыёй дапамогі*.

4. У няпэўных займенніках постфікс **-сьці(-сь)** пішацца разам: *штосьці, якісьці, чыйсьці*.

5. У спалучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як не* пішацца асобна ад займенніка. Такія спалучэнні ўжываюцца ў сказах, у якіх няма другога адмоўя, і выконваюць ролю ўзмацняльных часціц (*толькі, іменна*), таму членамі сказа не з'яўляюцца: *Дапамога не хто іншы, як сястра*.

У спалучэннях *ніхто іншы, нішто іншае ні* пішацца разам з займеннікам. Спалучэнні *ніхто іншы, нішто іншае* ўжываюцца ў адмоўных сказах, дзе перад выказнікам стаіць часціца **не**: *Ніхто іншы не мог прыйсці. Нішто іншае мяне зараз не цікавіць*. У падобных сказах займеннікі *ніхто, нішто* выконваюць ролю дзейніка (ці дапаўнення пры ўжыванні ва ўскосных склонах), а *іншы, іншае* — ролю азначэння: *Нікім іншым яго не заменіш*.

6. Складаныя няпэўныя займеннікі пішуцца праз злучок: *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, той-сёй, сёе-тое, сякі-такі*. У двары на лавачках сядзелі жанчыны, мужчыны сумавалі побач з імі: *курылі, нізка ўгнуўшы плечы, пыхкаючы дымам сабе*

ў кулак — *той-сёй* быў без кашулі, у майцы (М. Стральцоў).
Таму-сяму, як і дзядзька Ігнат, я навучыўся ў вёсцы (М. Стральцоў).

Марфалагічны разбор займеннікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку). 2. Разрад паводле суадносін з іншымі часціцамі мовы: займеннік-назоўнік, займеннік-прыметнік, займеннік-лічэбнік. 3. Разрад паводле значэння. 4. Род, лік (калі яны ёсць), склон. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. *Кожны дзень лес адкрываў позірку, слыху штосьці новае* (І. Навуменка).

Кожны — займеннік, пачатковая форма *кожны*, займеннік-прыметнік, азначальны, адзіночнага ліку, мужчынскага роду, назоўнага склону, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Штосьці— займеннік, пачатковая форма *штосьці*, займеннік-назоўнік, няпэўны, вінавальнага склону, у сказе выконвае функцыю дапаўнення.

Гласарый

Скланенне займеннікаў — гэта змяненне займеннікаў па склонах.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Назавіце асаблівасці скланення асабовых займеннікаў?
2. Назавіце асаблівасці скланення прыналежных і ўказальных займеннікаў?
3. Якія відазмяненні ў характары асноў могуць адбывацца пры скланенні займеннікаў?
4. Для якіх займеннікаў уласцівы варыянтныя канчаткі пры скланенні?
5. Ахарактарызуіце асаблівасці правапісу займеннікаў.

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя часціцы *не* або *ні*.

1. Я кажу вам, (н...)хто (н...) назваў бы такія загарадкі крэпасцямі (*У. Караткевіч*) 2. (Н...)хто (н...) ішоў ім на дапамогу, і яны без пары старэліся, жоўклі і без жыцця

хісталіся на сухіх сцяблінках (*Я. Колас*). 3. Ды я (н...) на што ў свеце не змяняю мясцовай печы! (*У. Караткевіч*). 4. Што (н...)хто раней за селяніна не згледзіць, калі ўстае і кладзецца сонца, гэта праўда, (н...)хто так не бачыць той цёплай і халоднай імглы, як наш брат, то ж праўда, а што (н...)кога так скоранька не ашчэпіць за шыю торба, як селяніна, гэта таксама жывая непадробленая праўда (*У. Галубок*). 5. Бачу — каля Міронавай хаты стаіць шарабан, запрэжаны пышной паркай коней, і (н...)йкі пан з даўгой сівой барадой аглядае бяду і сялян (*У. Галубок*). 6. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтыя роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а (н...)чыясьці іншая невідочная рука, што іх пакінуў звычайны атрамант з сажы і гарэхаў, а не (н...)йкае магічнае рэчыва (*У. Арлоў*). 7. Усё муляе (н...)шта бок, няйначай, гэты сучок яловы на ўслоне (*М. Лынькоў*). 8. Бацюшка перавёў свае вочы з лапця на сторажаў твар — не менш раскалмачаны за лапаць — і (н...)чога не сказаў (*М. Зарэцкі*). 9. Але Яраш адчуваў праўду ў яго словах, хоць з (н...)чым і не згаджаўся (*І. Шамякін*). 10. Ісціна, што няма (н...)чога тайнага, якое не зрабілася б яўным, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую (*І. Мележ*).

Заданне 2. Прачытайце. Назавіце займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму, разрад паводле значэння, склон.

1. Здавалася, што ўвесь прастор нападняўся тады спевамі і музыкаю, такой музыкаю, што ніякія музыкі на свеце не маглі яе пераняць (*Я. Колас*). 2. І калі ўзнікне ветрык, ён чапляецца за збажыну і гуляе ў ёй, і песціцца, а поле здалёк нагадвае ў такі час мора, што злёгка хвалюецца і пераліваецца то светла-зялёнымі, то цёмна-сінімі фарбамі (*Т. Хадкевіч*). 3. Нібы мацней цяпер пахлі травы і кветкі, нібы нешта новае чуў ён у гомане бору, у шолаху трысця, нібы паднавіліся, расквітнелі ўсе звычайныя фарбы, якія бачыў ён і раней (*М. Лынькоў*). 4. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякацю яго сцірае з сябе санліवासць (*П. Галавач*). 5. Напачатку ляснічы паказаў нам, як гэта робіцца, сам пасадзіў некалькі дрэўцаў (*У. Баркоў*). 6. Каго

яму баяцца, калі яго самога тут усе баяцца? (*А. Клышка*). 7. Павучок умее кіраваць сваім доўгім серабрыстым караблём (*А. Жук*). 8. Ніхто табе не перашкаджае: ты можаш размаўляць са сваімі героямі, прыслухоўвацца да іх галасоў, спяваць, не маючы слыху, складаць вершы, не маючы таленту (*І. Шамякін*). 9. Яна нясе звыклія надзеі чалавека; нараджае ў думках аповесць аб нечым адвечным, шчырым і шырокім-шырокім, бясконцым у сваім раздоллі і багацці (*І. Пташнікаў*). 10. З кожным лістком у мяне звязана нешта дарагое і блізкае сэрцу (*Р. Ігнаценка*).

Заданне 3. Спішыце, падкрэсліце займеннікі, вызначце іх склон. Назавіце варыянтныя канчаткі займеннікаў.

1. Мы сядзелі ля хаты на ўтравелым грудку зямлі, які некалі быў брустверам і застаўся яшчэ ад самае вайны (*Я. Сіпакоў*). 2. У гэтую пасцелю мякка шлёпаюцца жалуды... (*І. Шамякін*). 3. Як зачараваны глядзеў Ігнат на гэтую дзівосную з’яву: смерць і нараджэнне (*М. Лынькоў*). 4. Рада яна са свае моцы, усміхнулася смехам ясным, хоць халодным, і ад гэтага смеху заіскрылася ўсё кругом цэлым морам брыльянтаў шматколерных (*З. Верас*). 5. Выбраў сабе елачку і пачаў разграбаць валёнкамі пад ёю снег (*В. Хомчанка*). 6. Міжволі спынішся і з хваляваннем слухаеш гэтую вяселую жыццярэдасную песеньку (*Р. Ігнаценка*). 7. Стаў Чарвячок зямлю араць. Араў да тае пары, пакуль зямля не зрабілася мяккай, пульхнай (*А. Кобец-Філімонава*). 8. Калі я бачу партрэт Францішка Багушэвіча ці чую гэтае імя, устае вобраз бацькі (*Ф. Янкоўскі*). 9. Гэтаю сцежкаю мне падабалася хадзіць, асабліва летам, калі па-чалавечы задумліва шуміць каласамі поле (*Я. Сіпакоў*). 10. Разбуралі і нішчылі цябе свае ж князькі і магнаты, аддаючы твае гарады і сёлы ў пасаг ці прагульваючы ў карты, а пасля адваёўваючы і дзелячы іх зноў паміж сабою (*Я. Скрыган*).

Заданне 4. Раскрываючы дужкі, пастаўце займеннікі ў патрэбную форму.

Ад (вы), у (я), пры (сябе), да (мая), да (хто-небудзь), з (абы-хто), у (абы-які), з (ніхто), пры (хтосьці), з (той), у (нашы),

перад (сам), на (ён), з (хто), за (які), у (яна), з (усе), для (яны), пасля (той), у (мы).

Заданне 5. Складзіце сказы, ужываючы ў розных склонавых формах наступныя займеннікі.

Хтосьці, штосьці, нехта, нешта, хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, некаторы, якісьці, нечы, чыёсьці.

Заданне 6. Спішыце, ставячы зваротны займеннік *сьбе* ў патрэбным склоне.

1. Старыя дзятлы пачалі будаваць ... дом у сухой асіне пад сучком (*З. Бяспалы*). 2. Жанчына ўраз здагадалася, што ён паможа, і, узрадаваўшыся мужчынскай сіле, скінула з ... насцярожаную панурасць (*В. Быкаў*). 3. Як толькі я ... помню, штодня даводзілася пачуць нешта новае і цікавае (*У. Дубоўка*). 4. Пасадзіце, дзеці, ... рабінку, не пашкадуеце (*Р. Ігнаценка*). 5. Таму і здаецца, што павуцінка сама па ... з'явілася, сама па ... ляцела, а не павучок перабіраўся на ёй на новае месца жыхарства (*А. Жук*). 6. Падкурчыўшы пад ... пасінелыя ногі і выцягнуўшы доўгую дзюбу, ён шырока распластаў свае крылы, быццам яшчэ намагаўся падняцца (*В. Вітка*). 7. Выпаўзла чарапаха на луг і няспешна пасунулася шукаць ... снадання (*О. Буцень*). 8. Тая вера ў ..., якую ён адчуваў у сваёй вёсцы, неяк гублялася (*М. Лупсякоў*). 9. Хлопчыку так добра зрабілася на душы, што яму захацелася глянуць на ... (*З. Бядуля*). 10. Не могучы зрабіць што іншае, Рыбак адкінуў кручок і, стараючыся зацяць у ... разгубленасць, ступіў з прыбіральні (*В. Быкаў*).

Заданне 7. Спішыце сказы. Выкарыстайце займеннік, якога патрабуе змест сказа.

1. На адваротным баку шкатулкі быў прылеплены нумар і прозвішча, і калі я ўзяла яе ў рукі, ледзь не выпусціла — каробка пахла тым (*самым, самім*) канцылярскім клеём, якім пахла Юркава рука са смешным пярсцёнкам там, у кафэ

«Нерынга»... (В. *Итава*). 2. Толькі тут хвойка сваё карэнне пусціла не ў глыбіню, а растапырыла па (*самай, самой*) паверхні (У. *Баркоў*). 3. У яе (*самай, самой*) нарадзіліся дзеці, але яна ні ў кога не рвала кавалка з рота (В. *Вітка*). 4. Марна павалэндаўшыся так з гадзіну, двое паліцайў вывалаклі Сотнікава з памяшкання і кінулі ў тую (*самую, саму*) камеру да старасты (В. *Быкаў*). 5. Але першыя словы Ганна вымавіла, на здзіўленне (*самой, самай*) сабе, спакойна, без прытворства, нават трохі з радасцю (І. *Чыгрынаў*). 6. Хтось нябачны і амаль нячутны прашмыгнуў у дзверы і стаіўся каля парога ля (*самых, саміх*) ног Рыбака (В. *Быкаў*). 7. Недалёка ад Сянна, на беразе (*самага, самога*) возера, пры якім стаіць Сянно, ёсць невялікая, утульная вёсачка Свабоднае (У. *Дубоўка*). 8. Так мы і жылі без клопату колькі гадоў, да (*самога, самага*) свайго ад'езду... (У. *Дубоўка*). 9. Адразу набрынялі буйныя почки старой вярбы, што расла пад абрываам, схіліўшыся над (*самой, самай*) вадой (І. *Шамякін*). 10. У мяне да (*самага, самога*) снежня вішанька гэта стаяла на холадзе (В. *Хомчанка*).

Заданне 8. Замест кропак устаўце займеннік *свой* у патрэбнай форме. Назавіце род, лік, склон займенніка. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў і складзіце з імі сказы.

Дзьмуць у (свой) дуду, бачыць са (свой) званіцы, рабіць як не (свой) рукамі, (свой) розумам жыць, паказаць (свой) гонар, не бачыць далей (свой) носа, каб я (свой) дзетак не дагадаваў, не (свой) нагамі ісці, закопваць (свой) талент у зямлю, ісці (свой) парадкам, не ў (свой) талерцы, падстаўляць (свой) галаву пад абух.

Заданне 9. Пры спісванні займеннікі, што ў дужках, пастаўце ў патрэбным склоне; вызначце іх разрад па значэнні, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. На фабрыку (я) ўзяў сам гаспадар. Выбраў з (усе) і ўзяў (І. *Пташнікаў*). 2. Максім падняў галаву і не даў (сябе) веры — наперадзе ішла Галя Яленская (І. *Чыгрынаў*). 3. Няхай бы ты

(яна) след свой пакінуў, каб памятавала (ты) навек (К. Чорны). 4. Можа, і да (самы) цябе дабяруся, каб аддзячыць (ты) за ўсю (твая) старую ласку... (М. Лынькоў). 5. Гэта я яго рукі бачыла ўвесь час, калі падкідала (ён) ўверх адзежу, нават запомніла (яны), не бачачы (сам) чалавека (І. Пташнікаў). 6. Гэта магло скончыцца смерцю (хто-небудзь) з (яны), а можа нават і вяселлем (У. Караткевіч). 7. Антон будзе глядзець на (яна) валавянымі вачыма, а Дзяніс стане расхвальваць сам (сябе) (А. Якімовіч). 8. Горад, калі ў (ён) (ты) ніхто не чакае, здаецца асабліва непрыемным (А. Ждан). 9. Ды яшчэ трохі было сорамна дзяўчыне перад (усе) ўжо, што на Алесевым возе едзе яна, хоць і ведала, што ўсе гавораць аб (яны) блізкасці, ды яшчэ дагадвалася, што там, ззаду, ведаюць, што яны з Алесем едуць у горад купляць усё к (сваё) вяселлю (К. Чорны). 10. З (нечы) падворку высунуліся і наглядзелі (яны) услед, цвёрда расставіўшы ногі і цяжка склаўшы на нізкім жываце рукі, дападныя бабы ў белых, насунутых на лоб хустках (В. Адамчык).

Заданне 10. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя займеннікі ўжыты памылкова?

1. Яна пачала лавіць **сабе** на той думцы, што зрабіла штосьці не так. 2. Падвода спынілася каля **самага** магазіна. 3. Міхасёк ніяк не чакаў, што матуля менавіта ў гэты момант пакліча яго да **сябе**. 4. Васілёў дзядуля служыў з **самога** сорока першага года. 5. **Нешта** было пад імі на возе. 6. Ён доўга-доўга будзе расказваць **цябе** пра гэта. 7. Яму **самаму** не дае спакою ўспамін пра тое здарэнне. 8. Ён прайшоў гэтай дарожкай да **самага** змяркання. 9. Пісьмо магло да **цябе** і не дайсці. 10. Хлопцы хуценька знайшлі **сябе** месца на начлег.

Заданне 11. Спішыце. Вызначце, якую ролю ў сказах выконваюць словазлучэнні *не хто іншы, як; не што іншае, як*. Сказы з адмоўнымі займеннікамі *ніхто, нішто* разбярэце па членах сказа.

1. Не хто іншы, як сястра, прыедзе заўтра да мяне ў госці.
2. Нічым іншым, апрача танцаў, ён не займаўся. 3. Нішто іншае

дзяўчынку не цікавіла. 4. Не каму іншаму, як роднаму брату, Васіль усё раскажаў. 5. Ні з кім іншым брат не сябруе. 6. Студэнтаў цікавіла не што іншае, як гаворка мясцовых жыхароў. 7. У аўдыторыю зайшоў не хто іншы, як стараста групы. 8. У дэканат зайшоў не хто іншы, як студэнт Міронаў. 9. Ніхто іншы не ўмее так прыгожа вышываць ручнікі. 10. Нішто іншае нас не магло ўжо напалохаць. 11. Не з кім іншым, як з Міколам, мы ўчора сустрэліся ў бібліятэцы.

Заданне 12. Спачатку запішыце складаназалежныя сказы, у якіх слова *што* — злучнік, затым — сказы, у якіх слова *што* — адносны займеннік. Абазначце графічна сінтаксічную ролю адносных займеннікаў.

1. Аднастайныя, нудныя дажджы, што месяцамі лілі на мокрыя стрэхі, сцюдзёныя вятры, што люта білі ў замерзлыя вочкі-шыбы заваямі, цёплае сонца, што ўставала ў пагодныя дні над купамі алешніку, — усё бачыла гэты востраў заклапочаным, у няспыннай, штодзённай руплівасці (*І. Мележ*). 2. Віка падумала, што ён прыгожы, іх бацька: сярэдняга росту, каранасты, у генеральскім мундзіры, які вельмі яму да твару (*І. Шамякін*). 3. Ранішняе сонца, што чырвоніла хвойнік угары, яшчэ не магло прабіцца да нізу, да зямлі, і на рэдкай траве тут мутна трымалася раса, а на пяску значыліся вільготныя цемнаватыя плямы (*І. Мележ*). 4. Дзяўчына паклялася ў думках, што ва ўсім будзе падобна на маці (*І. Шамякін*). 5. Углыбіўся, утуліўся ў сябе, прыслухваўся к таму, што дзеецца там, унутры (*М. Зарэцкі*). 6. Алешнік вельмі часта мяшаўся з лазняком, што рос моцнымі дружнымі купамі, уздымаючы ў лясны прыцемак шызыя кучары пераплеценага галля (*І. Мележ*). 7. Тут так ціха, што чуваць, як сэрца б'ецца ў грудзях (*М. Зарэцкі*). 8. І страшна было падумаць, што зоры вось-вось заснуе чарада хмар, што напаўзала з поўдня (*В. Караткевіч*). 9. А тая гара, што дала ёй пачатак жыцця, пазірала на яе з любасцю і гордасцю маці (*Я. Колас*). 10. Усе мы так прызвычаліся да агню, нам так лёгка здабываць яго, што нам здаецца, нібы гэтак заўсёды было і іначай быць не можа (*Я. Маўр*).

Заданне 13. Спішыце. Вызначце марфалагічныя прыметы займеннікаў.

1. Лес — мая радасць і мой сум, маё першае каханне і мая апошняя страта. Я не магу быць абьякавай да яго. Ён жывы. Я адчуваю ледзь чутнае дыханне яго дрэў і траў, кветак і імхоў (С. Лобач). 2. Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы, каб у тваёй начной душы мае не гаслі зоры (М. Федзюковіч). 3. О Бацькаўшчыны шчодрая зямля, ты сэрца майго сэрца, што ўвабрала гром бубнаў усіх вяселляў на Палессі... (М. Федзюковіч). 4. Шчокі казыча ветрык вясновы, такі ласкавы і дзіўны нейкі (М. Федзюковіч). 5. Чаго сам не адгадаю — у яго я запытаю (М. Чарняўскі). 6. Свішча вецер, нясе белы пыл у кожны кутчак, у кожную дзірачку, круціцца, налятае з усіх бакоў і ўсё, што ні сустрэне на сваёй дарозе, абсыпае халодным снегам (Я. Колас). 7. Як вядома, самыя цікавыя гісторыі заўсёды пачынаюцца нечакана (А. Якімовіч). 8. Нам вядома, — чаму спакваля, крок за крокам, шлях свой лёсу чыйму аддаём ненарокам (М. Федзюковіч). 9. За кожны позірк свой і рух, за думку ў кожнай фразе, за чысціню душы і рук я перад людзьмі ў адказе (М. Федзюковіч). 10. Маленькая хвойка не ведала, на што пазіраць, каго слухаць, чым цешыцца, а ёй хацелася паслухаць, аб чым шумеў лес, і што гаварыла між сабою трава, і чаго так радасна трашчалі на ўсе лады палявыя конікі (Я. Колас).

Заданне 14. Зрабіце марфалагічны разбор займеннікаў з тэксту (па табліцы).

Займеннік у тэксце	Пачатковая форма	Разрад па значэнню	Граматычныя катэгорыі				Член сказа
			асоба	род	лік	склон	
такіх	такі	указальны	—	—	мн.	родны	азначэнне

Шчасце і гора

Мы, людзі, часцей за ўсё бачым спачатку толькі сябе і толькі сваё. Вядома, баліць больш за ўсё свая бяда. Калі нам весела, радасна, хораша, тады здаецца, што і ўсім гэтак жа

весела і хораша. Тады мы забываемся, што ў гэты час камусьці можа быць дужа кепска. А ўжо калі прыцісне бяда нас саміх, калі зваліцца на нас несучешнае гора, мы ходзім тады ўчарнелыя і не можам нават уявіць, што ёсць на зямлі зараз людзі, якім хораша і весела, і кожную ўсмешку ці бесклапотны, здаровы рогат успрымаем як асабістую крыўду: маўляў, хіба ў гэты цяжкі час нехта можа яшчэ смяяцца?

Шчасце і гора, радасць і бяда заўсёды ўжываюцца побач. Яны, нібы дружныя, хоць і нялюбыя адна адной сёстры, ходзяць па жыцці разам, пабраўшыся за рукі, і ўсё залежыць ад таго, хто з іх першай зверне на чалавека ўвагу (*Паводле Я. Сіпакова*).

Заданне 15. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце правапіс займеннікаў.

1. Я перажывала высокае, ні(з)чым не параўнальнае ўзрушэнне (*Х. Лялько*). 2. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы што(с...ці) малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець (*К. Чорны*). 3. Не развітваючыся і не глядзячы ні(на)кога, ён кінуў там, дзе працаваў, інструменты і спусціўся па сходцах, нічога не заўважаючы навокал (*У. Караткевіч*). 4. Захапіўшыся, Міця ні(аб)чым не думае (*І. Навуменка*). 5. Тут бы (абы)што адказаць, таксама як і ён (абы)што пытае (*К. Чорны*). 6. Чуйныя прыборы ўлаўлівалі (не, ні)шта падобнае на рух, быццам (не, ні)хта спрытны і асцярожны краўся паўз сцены назіральнай станцыі (*У. Шыцік*). 7. За ўсё сваё жыццё ён, мабыць, ні(з)кім не пасварыўся, (ні)кога не пакрыўдзіў (*А. Ненадавец*). 8. Іхнюю звязанасць, няёмкасць і нават неразуменне таго, што (з)імі робіцца (*У. Караткевіч*). 9. Ты павінен зразумець, што гэта не здрада, што я ніколі, ні(з)кім не здраджу табе і што прашу я прабачэння не за(тое), што здрадзіла табе, а толькі за(тое), што прычыніла табе боль (*У. Караткевіч*). 10. Трэба там пад вялікім дрэвам тры разы засаб зрабіць што(небудзь) такое, чаго сталы чалавек ніколі не робіць, і чакаць, пакуль хто(небудзь) ад іх абзавецца (*К. Чорны*).

Заданне 16. Складзіце дыялог з пытальнымі займеннікамі хто? што? які? чый? колькі? на тэму «У бібліятэцы».

Заданне 17. Кантрольны дыктант.

У першы дзень

Такі ўжо чалавек Сямён — калі адчуў раптам незадаволенасць сабой, калі нават самае маленькае сумненне закралася ў душу наконт сябе і свайго месца ў жыцці, значыць — сігнал небяспекі, нешта не тое, нешта не так. І тут варта сур’ёзна разабрацца, не панікаваць, а разабрацца ў сваіх справах: хай і на заводзе, але не ў студыйнай мітусні, дзе адчуваў сябе нярэдка да зневажальнага лішнім. Толькі б не схібіць, не здрэйфіць за такарным станком... Каб ні ад каго не чуць дакору, каб ніхто не кідаў насмешлівых позіркаў у яго бок.

На прыпынку некалькі дзён назад Сцяпан пазнаёміўся з адным старым. Усю дарогу, уладкаваўшыся ў аўтобусе, яны размаўлялі.

Выйшаўшы з аўтобуса, крочылі да прахадной. Насустрач ім неслася з дынаміка песня. Яе Сямён чуў і раней, ды не звяртаў увагі на словы. А тут майстар раптам спыніўся, моўчкі крануў яго за плячо і шматзначна кінуў на дынамік: паслухай! І гэтая песня чамусьці адразу ўсхвалявала Сямёна. Прыемны тэнар спяваў пра тое, што сум — дарэмны і ён абавязкова знікне, калі будзеш адчуваць і любіць, як у апошні раз...

Як у апошні раз... Нечакана за лёгкай мелодыяй і простымі словамі Сямёну прыадкрыўся такі вялікі сэнс, што ён нават унутрана скалануўся. Сапраўды, колькі людзі беззваротна губляюць у штодзённай мітусні бясконца дарагога, да чаго прывыклі і да чаго неразумна абыякавыя: і зеляніна дрэў іх не кранае, і блакіт неба, і вясновае паветра... Але ж толькі на хвіліну, на нейкае імгненне ўяві, што і пах зямлі, і шурпатая кара дрэва, і вочы маці, з якіх струменіць непаўторная пяшчота, — усё, значнае і нязначнае, вось-вось знікне для цябе назаўсёды, толькі паспрабуй уявіць — і балюча сціснецца сэрца ад журбы і горычы! І добра, калі шчымлівую журбу замяніць упэўненая радасць: не, не ў апошні раз, яшчэ многа-многа разоў блакітны ранак абдыме цябе, сонечныя дні сагрэюць і суцешаць і ціхі

змрок прапая твае песні. Толькі не абдзялі сябе гэтым шчасцем, не дай заслانیць дробнаму і нікчэмнаму цудоўны свет, прагна, да самазабыцця дыхай пахам роднай зямлі! (Паводле Я. Каршукова).

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ

1. Адзначце, на якія групы падзяляюць займеннікі паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы:
 - а) суадносныя з лічэбнікамі;
 - б) суадносныя з дзеясловамі;
 - в) суадносныя з назоўнікамі;
 - г) суадносныя з прыметнікамі;
 - д) суадносныя з прыслоўямі.
2. Адзначце займеннікі, суадносныя з назоўнікамі:
 - а) яны;
 - б) той;
 - в) што-небудзь;
 - г) нешта;
 - д) мой.
3. Адзначце ўказальныя займеннікі:
 - а) той;
 - б) мой;
 - в) гэты;
 - г) цябе;
 - д) ваш.
4. Адзначце рад займеннікаў, якія адносяцца да азначальных:
 - а) увесь, усякі, кожны, любы;
 - б) свой, мой, твой, ваш;
 - в) той, гэты, такі, гэтакі;
 - г) які, чый, каторы, колькі;
 - д) я, мы, ты, вы, ён, яны.

5. Адзначце займеннік, які не мае формы назоўнага склону:
- а) сам;
 - б) сябе;
 - в) гэты;
 - г) свой;
 - д) тое.
6. Адзначце, у якіх выпадках няправільна ўказана пачатковая форма займенніка:
- а) мне — я;
 - б) нам — мы;
 - в) табой — той;
 - г) нічым — нішто;
 - д) самым — сам.
7. Адзначце займеннікі, якія не маюць родавых адрозненняў:
- а) вы;
 - б) кожны;
 - в) ты;
 - г) мы;
 - д) некаторы.
8. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску трэба ўжыць займеннік **цябе**:
- а) І мітуслівым днём, і ноччу ціхай у тых дні думаў пра
 - б) Мой нізкі паклон ... , мая зямля, на якой я з'явіўся на свет.
 - в) Спаткаць ... хачу на гэтым раздарожжы і словы вымавіць пяшчоты і каханья.
 - г) Я падару ... ў дзень нараджэння тваіх любімых чайных руж букет.
 - д) Колькі ні званю — ... ніколі няма дома.
9. Адзначце словазлучэнні з займеннікамі, у якіх на месцы пропуску пішацца літара **а**:
- а) суцяшаю с...бе;
 - б) зрабіў с...бе канапу;
 - в) пазнаю с...бе;

- г) адчуваць с...бе;
- д) жыў сам па с...бе.

10. Адзначце адмоўныя займеннікі давальнага склону:

- а) нікому;
- б) некаму;
- в) ніякаму;
- г) якому;
- д) чыйму.

11. Адзначце правільнае напісанне выразаў з адмоўным значэннем:

- а) не ў каго;
- б) не было ў каго спытаць;
- в) нема каго;
- г) без неякай патрэбы;
- д) не будзе чым.

12. Адзначце займеннікі, у якіх у форме меснага склону дапушчана памылка:

- а) вас;
- б) яе;
- в) цябе;
- г) імі;
- д) якому.

13. Укажыце нарматыўнае напісанне займенніка:

- а) чый-небудзь;
- б) іньшага;
- в) камусьці;
- г) абьякі;
- д) гэта быў нішто іншы, як дырэктар школы.

14. Адзначце, у якіх радках усе займеннікі напісаны правільна:

- а) абы што, абы з чаго, нечый, што-небудзь;
- б) абы да каго, чыйсьці, абы-які;
- в) што сыці, чый-небудзь, абы з чым;

- г) не шта, абы чый, абы-з-чаго, абы-хто;
д) нехта, хто-небудзь, абы-што, абы ад каго.
15. Адзначце займеннікі, у якіх пры скланенні змяняецца аснова слова:
- а) я;
б) ты;
в) ён;
г) вы;
д) мы.
16. Адзначце займеннікі, у якіх пры скланенні змяняюцца абедзве часткі:
- а) той-сёй;
б) абы-што;
в) чый-нічый;
г) што-небудзь;
д) што-нішто.
17. Адзначце займеннікі, у якіх пры скланенні змяняецца месца націску.
- а) ніхто;
б) сам;
в) той;
г) ён;
д) хто.
18. Адзначце спосабы ўтварэння няпэўных займеннікаў:
- а) постфіксальны;
б) складанне;
в) прэфіксальны;
г) прэфіксальна-суфіксальны;
д) нульсуфіксальны.
19. Адзначце займеннікі, утвораныя пры дапамозе постфікса:
- а) хто-небудзь;
б) штосьці;

- в) нешта;
- г) некалькі;
- д) нічым.

20. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя займеннікі з'яўляюцца азначэннямі:

- а) **Увесь** свет кружыўся ў снежнай каламуці.
- б) Яна не сказала **гэтых** слоў.
- в) Цемра **ўсё** заліла, затапіла.
- г) У **яго** нарадзіліся нейкія асаблівыя пачуцці да яе.
- д) Ніхто не ведаў, **якія** прычыны засмучалі гэтую добрую горку.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мн. : Беларус. навука, 2007. — Ч. 1. : Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. — 351 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мн. : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / Н. В. Гаўрош [і інш.] ; пад агул. рэд. М. С. Яўневіча. — Мн. : Выд. У. М. Скакун, 1997. — 288 с.
4. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. — Мн. : Выш. шк., 2010. — 662 с.
5. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. — Мн. : Універсітэцкае. — 1996. — 654 с.
6. *Шкраба, І. Р.* Сучасная беларуская мова : Марфалогія / І. Р. Шкраба. — Мн. : Сэр-Віт, 2007. — 304 с.
7. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова : Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. — Мн. : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.

ЗМЕСТ

Уводзіны	3
Раздзел 1 Назоўнік	4
<i>Тэма 1.1</i> Назоўнік як часціна мовы	4
<i>Тэма 1.2</i> Катэгорыі роду і ліку назоўнікаў	21
<i>Тэма 1.3</i> Катэгорыя склону назоўнікаў	35
Тэставыя заданні	70
Раздзел 2 Прыметнік	75
<i>Тэма 2.1</i> Прыметнік як часціна мовы	75
<i>Тэма 2.2</i> Скланенне і ўтварэнне прыметнікаў	104
Тэставыя заданні	122
Раздзел 3 Лічэбнік	127
<i>Тэма 3.1</i> Лічэбнік як часціна мовы	127
<i>Тэма 3.2</i> Скланенне лічэбнікаў	146
Тэставыя заданні	161
Раздзел 4 Займеннік	166
<i>Тэма 4.1</i> Займеннік як часціна мовы	166
<i>Тэма 4.2</i> Скланенне і правапіс займеннікаў	188
Тэставыя заданні	202
Спіс выкарыстаных крыніц	208

Вучэбнае выданне

Канцавая Галіна Міхайлаўна
Шавель Вольга Міхайлаўна
Швед Марыя Васільеўна

**МАРФАЛОГІЯ:
ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ**

**Зборнік вучэбных матэрыялаў
для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцей
устаноў вышэйшай адукацыі**

Тэхнічны рэдактар *М. Л. Патапчык*

Адказны за выпуск *А. Г. Хахол*

Падпісана ў друк 27.12.2011.
Фармат 60 × 84 1/16. Папера афсетная.
Гарнітура Таймс. Аддрукавана на рызографе.
Ум. друк. арк. 12,32. Ул.-выд. арк. 8,85.
Заказ 334. Тыраж 150 экз.

ЛВ 02330/0552803 ад 09.02.2010

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
«Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»,
225404, г. Баранавічы, вул. Войкава, 21.

